

Stakleni predmeti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Dalmacije

Lovrinčević, Antonio

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:454595>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-05**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Antonio Lovrinčević

Stakleni predmeti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Dalmacije

Diplomski rad

Zadar, 2021.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Stakleni predmeti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Dalmacije

Diplomski rad

Student/ica:
Antonio Lovrinčević

Mentor/ica:
izv. prof. dr. sc. Karla Gusar

Zadar, 2021.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Antonio Lovrinčević**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Stakleni predmeti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Dalmacije** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 4. studenog 2021.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. PREGLED POVIJESNIH ZBIVANJA U DALMACIJI U RAZVIJENOM I KASNOM SREDNJEM VIJEKU	2
3. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA	8
4. NASTANAK I RAZVOJ STAKLENIH PREDMETA KROZ POVIJEST	12
4. 1. Staklarska radionica u Dubrovniku.....	18
5. STAKLENI PREDMETI RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA NA PODRUČJU DALMACIJE	24
5. 1. Novigrad – utvrda Fortica	24
5. 2. Zadar	24
5. 3. Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana	26
5. 4. Zemunik Donji - Gradina	26
5. 5. Galovac – Crkvina	27
5. 6. Utvrda Kličevica.....	27
5. 7. Bribir	28
5. 8. Cetina – Gospodska pećina	29
5. 9. Utvrda Čačvina	29
5. 10. Baba Lokva.....	30
5. 11. Sv. Juraj kod Raduna	30
5. 12. Ostrog.....	31
5. 13. Sv. Juraj na Putalju	31
5. 14. Split – Dioklecijanova palača	32
5. 15. Vid – crkva sv. Vida	33
5. 16. Orebić.....	33
5. 17. Ston – katedrala sv. Vlaha.....	33
5. 18. Mljet.....	34
5. 19. Lopud	34

5. 20. Koločep	34
5. 21. Dubrovnik.....	34
5. 22. Župa dubrovačka – crkva sv. Đurđa	35
5. 23. Konavle – utvrda Sokol.....	35
6. TIPOLOŠKI PREGLED STAKLENIH PREDMETA NA PODRUČJU DALMACIJE	37
6. 1. Čaše.....	37
6. 1. 1. Čaše koničnog oblika bez ukrasa (<i>moioli</i>).....	37
6. 1. 2. Čaše s ukrasom u obliku bradavičastih, pužolikih i kapljičastih aplikacija	39
6. 1. 2. 1. Čaše s ukrasom u obliku bradavičastih i pužolikih aplikacija	43
6. 1. 2. 2. Čaše s ukrasom u obliku kapljičastih aplikacija.....	49
6. 1. 3. Čaše s optički puhanim ukrasom	53
6. 1. 4. Čaše s apliciranim nitima	57
6. 1. 5. Čaše s rebrastim ukrasom.....	62
6. 1. 6. Čaše ukrašene emajlom	67
6. 1. 7. Ulomci dna čaša s apliciranom girlandom na bazi	70
6. 1. 8. Čaše na nozi.....	72
6. 2. Boce	75
6. 2. 1. Cilindrične bočice s kratkim vratom.....	77
6. 2. 2. Ingastara boce	78
6. 2. 3. Dvokonusne boce.....	85
6. 2. 4. Boce s kruškolikim tijelom.....	89
6. 2. 5. Boce s izljevom – <i>ampolle</i>	89
6. 2. 6. Nedefinirani ulomci boca	91
6. 3. Vrčevi.....	93
6. 4. Zdjele	94
6. 5. Svjetiljke.....	96

6. 6. Prozorsko staklo.....	107
6. 7. Perle	113
6. 8. Narukvice	114
6. 9. Ostali ulomci	114
7. RASPRAVA.....	115
8. ZAKLJUČAK.....	123
9. LITERATURA	125

1. UVOD

U radu se obrađuju stakleni predmeti iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Dalmacije. Nalazi su pronađeni tijekom sustavnih ili zaštitnih istraživanja profanih i sakralnih objekata, nekropola i utvrda, rasprostranjenih od Novigrada na sjeveru sve do Konavala na jugu. Velika količina nalaza potječe iz urbanih središta na priobalju, no zastupljena je i na lokalitetima u njihovom užem i širem zaleđu. Važno središte predstavljao je Dubrovnik koji je imao vlastite staklarske radionice. Uz nalaze s tog prostora obrađeni su i bogati povijesni izvori koji donose podatke o proizvodnji stakla u tim radionicama, kao i o majstorima koji su u njima radili. Pojedini autori razvrstali su nalaze u određene tipološke grupe i pronašli analogije za obrađeni materijal na širem području Balkana, Italije i drugdje. Uz pisane povijesne izvore i arheološke ostatke, vrlo važan izvor predstavlja pojava staklenih predmeta na likovnim prikazima iz srednjovjekovnog, ali i novovjekovnog razdoblja.

Pronađeni repertoar staklenih predmeta s prostora Dalmacije može se razvrstati u nekoliko tipoloških grupa. Pojedine tipove staklenih predmeta moguće je djelomično ili u cijelosti datirati u razdoblje od 12. do 15. stoljeća, dok se pojedini tipovi mogu datirati i ranije, no nastavljaju se koristiti u razvijenom i kasnom srednjem vijeku. Određeni tipovi koriste se i dalje, u novovjekovnom razdoblju. Najbrojnije su čaše i boce. S obzirom na oblik i ukras koji se javlja na njima, one se mogu dalje razvrstati na više tipova. Znatno slabije zastupljeni su nalazi vrčeva i zdjela. Staklene svjetiljke predstavljaju još jednu grupu nalaza koja je široko rasprostranjena, a često se prikazuju i na slikama iz istog perioda. Na objektima profane ili sakralne namjene korištena su prozorska stakla. Javljaju se u kružnom (oculusi) ili poligonalnom obliku (vitraji). Perle su također pronađene na nekoliko lokaliteta, dok ostalog staklenog nakita nema među objavljenim nalazima s prostora Dalmacije, no njegovu pojavu moguće je očekivati s obzirom na zastupljenost te vrste nalaza na širem području Hrvatske i Balkana. Uz staklene nalaze koji su obrađeni u radu i svrstani u prethodno navedene grupe, postoji znatan broj staklenih nalaza koje zbog fragmentiranosti i loše očuvanosti nije bilo moguće svrstati u odgovarajuće tipološke grupe.

2. PREGLED POVIJESNIH ZBIVANJA U DALMACIJI U RAZVIJENOM I KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Krajem ranog srednjeg vijeka dolazi do gubljenja samostalnosti hrvatskog kraljevstva. Nakon smrti Zvonimira 1089. godine i kratkotrajne vladavine Stjepana II., prekida se vladavina Trpimirovića, dinastije koja je tri stoljeća bila na vlasti. Posljednje desetljeće 11. stoljeća obilježeno je neslogom između najviših slojeva tadašnjeg društva. Na gubljenje samostalnosti utjecali su vanjski i unutarnji faktori. Arpadovići su smatrali da zbog obiteljskih veza sa Zvonimirom imaju pravo proširiti svoju vlast na Hrvatsku. Stanje unutar tadašnjeg hrvatskog društva išlo im je u korist. Naime, potaknuti feudalizacijom, pojedini društveni slojevi izdigli su se iznad ostalih, posebno kraljevski župani. Stekli su značajnu ulogu u društvu i vlasti. Nakon odlaska posljednjeg vladara dinastije Trpimirovića, prijestolje je ostalo prazno, a najviši slojevi društva bili su podijeljeni i nesložni. Tako razdijeljeno hrvatsko društvo nije se moglo oduprijeti vanjskom pritisku što naposljetku dovodi do gubljenja samostalnosti.¹

Već od 1091. godine ugarski kralj Ladislav prodire u Slavoniju. Pokušao je prodrijeti do Jadrana, ali naišao je na otpor. U dalmatinskim gradovima obnovljena je bizantska vlast te se u izvorima javlja ime cara Alekseja Komena. Od nekadašnjeg hrvatskog kraljevstva sačuvao se tek uzak prostor između Dalmacije i Slavonije. Ladislavov nasljednik Koloman 1097. krenuo je s vojskom prema Biogradu i na putu se sukobio s kraljem Petrom kojeg je porazio i ubio. Nakon toga, Hrvatska se ne spominje sve do Kolomanovog krunjenja u Biogradu 1102. godine kada je okrunjen za kralja Hrvatske i Dalmacije.²

Nakon krunidbe u Biogradu, Koloman 1105. godine osvaja Zadar te proširuje svoju vlast i na ostale dalmatinske gradove, od Splita i Trogira do prostora Kvarnera. Uz naslov kralja Ugarske, uzima naziv što su ga nosili Krešimir i Zvonimir, *rex Croatiae Dalmatiaeque*. Koloman je dalmatinskim gradskim općinama podijelio određene privilegije koje su im osigurale autonomiju kakvu su imale i prije dolaska Kolomana.³ Pokušao je učiniti obalni pojas Jadrana sigurnijim što je uspio do svoje smrti, 1116. godine. Njegovi nasljednici nisu mogli održati trajniji utjecaj na Jadranu, imali su samo povremene uspjehe. Jedan od razloga njihovih neuspjeha je pomak vladarskog središta koje je u doba Trpimirovića bilo vezano uz jadranski prostor, no dolaskom Arpadovića prebacilo se na prostor Panonije. Tijekom 12. stoljeća bilo je određenih pokušaja sprječavanja širenja mletačke vlasti nad Dalmacijom, no dodatni problem

¹ T. RAUKAR, 2007., 57.

² T. RAUKAR, 2007., 57-59.

³ N. KLAIĆ, 1965., 27.

predstavljao je povratak Bizantskog Carstva na prostor Jadrana, pod vodstvom cara Emanuela Komnena. Nakon njegove smrti 1180. godine, ugarska dinastija uspjela se kratkotrajno vratiti u dalmatinske gradove. Zadar se pobunio protiv mletačke vlasti te se priklonio Beli III., zajedno s drugim dalmatinskim gradovima južno od Zadra pa sve do Splita. Bizantinci su se povukli s jadranskog prostora, a Ugarska je zadržala svoju vlast do početka 13. stoljeća. Mlečani, pod vodstvom dužda Henrika Dandola, koriste Četvrti križarski rat kako bi zauzeli Zadar 1202. godine. Tijekom 13. stoljeća Arpadovići se samo kratkotrajno pojavljuju u Dalmaciji, prilikom odlaska Andrije II. u križarski rat 1217. godine, ili prilikom bijega Bele IV. pred navalom Tatara 1242. godine.⁴ Vladavina Bele IV. potrajala je duže, od 1235. do 1270. godine. Pokušao je učvrstiti svoju moć među velikašima, no u konačnici je potaknuo veću mržnju velikaša, ali i svećenika, prema kralju.⁵

U 13. stoljeću pojam „Dalmacije“ poprima šire geografsko značenje. Dubrovčani 1257. godine protestiraju protiv plaćanja lučke pristojbe, pravdajući se da niti jedan drugi dalmatinski grad ne plaća lučku pristojbu. Dubrovčani su željeli istaknuti da su i oni dio Dalmacije te traže jednaka prava na temelju toga. Na prostoru između Dubrovnika i Splita nalazila se samostalna Neretvanska kneževina čije je središte od 12. stoljeća bio Omiš. Krajem 11. stoljeća uspjela je proširiti svoj teritorij. Njezina samostalnost postepeno je slabila tijekom 12. stoljeća zbog utjecaja Arpadovića, Bizanta i Mlečana. Krajem 13. stoljeća Omiš stječu Bribirci. S vremenom Neretvanska kneževina gubi samostalnost i postaje dijelom Dalmacije.⁶ Značajnu ulogu u političkom povezivanju dalmatinskih gradova imali su bibrirski knezovi. Prvi put se spominju u 10. stoljeću. Njihov razvoj može se pratiti od Grgura u 30-im godinama 13. stoljeća. Njihova politička moć bila je na vrhuncu oko 1300. godine, u vrijeme Pavla I. Svoju su vlast proširili duboko u zaleđe, na prostor srednjovjekovne Bosne. Pavao je nosio titulu „ban Hrvata i gospodar Bosne.“ Moć i utjecaj bibrirskih knezova počinje slabiti nakon smrti Pavla I., 1312. godine. Do sredine 14. stoljeća Anžuvinci su ih uspjeli potisnuti i nametnuti svoju vlast nad dalmatinskim prostorom.⁷

Značajan period u hrvatskoj povijesti bilo je 14. stoljeće. Karakterizira ga promjena političke vlasti nad prostorom istočnog Jadrana, uz što se veže nagli gospodarski rast i konačno oblikovanje ustrojstva u društvenim zajednicama. Važna karakteristika tog perioda je i društvena kriza feudalnog ustrojstva koja se snažno pojačala nakon smrti Ludovika 1382.

⁴ T. RAUKAR, 2007., 61-66; F. ŠIŠIĆ, 2004., 173.

⁵ N. KLAJIĆ, 1965., 34.

⁶ T. RAUKAR, 2007., 70-71.

⁷ N. KLAJIĆ, 1965., 22-23; T. RAUKAR, 2007., 73; F. ŠIŠIĆ, 2004., 184.

godine. Dolazi do novih procesa razdvajanja hrvatskog društva i vladajućeg sloja. Početak 14. stoljeća obilježila je promjena vlasti na ugarsko-hrvatskom prijestolju, odnosno dolazak anžuvinske dinastije 1301. godine. Prvi Anžuvinac, Karlo, imao je plan jačanja kraljevske vlasti na način da oslabi moć feudalne vlastele koja bi se mogla usprotiviti njegovoj vlasti. Posebno se usmjerio na moćne Šubiće što dovodi do sukoba između pristaša Karlova režima i Bribiraca predvođenih Mladenom II. Bribirci su pobijeđeni nakon bitke kod Blizne 1322. godine. Njihova je moć znatno oslabila nakon tog poraza, no još uvijek uspijevaju zadržati neke važnije utvrde, poput Bribira, Ostrovice i Klisa. Iako su im moć i utjecaji znatno oslabili, Karlo nije značajno pojačao svoj utjecaj na Jadranu. Najveću korist imali su Mlečani jer su izgubili jedinog protivnika na istočnom Jadranu. Do 1331. godine zauzeli su veći dio istočnog Jadrana, od Trogira na jugu pa sve do Pule na sjeveru.⁸ Karla je naslijedio njegov sin, Ludovik I. On je želio znatno osnažiti i proširiti svoju državu. Želio je urediti prilike na prostoru Hrvatske.⁹ U ostvarenju tog plana pomoglo mu je osvajanje Knina 1345. godine. Posjedovanje Knina značilo je lakši pristup Jadranu. No, nedugo nakon osvajanja Knina slijedi poraz pred Zadrom 1346. godine. Ludovik se posvetio pribavljanju čvrstih uporišta u zaleđu, na prostoru od Zadra do Splita. Utvrdu Zrin u Slavoniji mijenja za Ostrovicu. Nakon smrti Mladena II., 1348. godine uspio je pribaviti Klis. Osvajanje Knina, Ostrovice i Klisa dali su Ludoviku čvrsto uporište za izvršavanje vojnih akcija na mletačke gradove na obali. Također je izvršio pritisak na Mlečane na prostoru sjeverne Italije. Mlečani su morali u konačnici pristati na mir s Ludovikom. Mir je potpisan u Zadru 1358. godine. Venecija se morala odreći posjeda na istočnom Jadranu, od sredine Kvarnera do granica Drača. Svi gradovi na istočnoj obali Jadrana, od Osora i Krka pa sve do Dubrovnika, kao i dijelovi Dalmacije, priključeni su Hrvatskom kraljevstvu te ulaze u sklop Zemalja krune sv. Stjepana. Razvoj povezanosti između Dubrovnika i ostalih dalmatinskih gradova počeo je jačati već tijekom 12. i 13. stoljeća, no sve do Zadarskog mira Dubrovnik nije bio dio državnopravnog pojma hrvatskog kraljevstva. Tek nakon 1358. godine ulazi u sklop Hrvatskog kraljevstva. Izvan prostora Hrvatskog kraljevstva na istočnom Jadranu izostala je jedino Istra.¹⁰

Ludovikova vladavina bila je plodna i važna za razvoj hrvatskog prostora. No, car se oglušio na opasnost Osmanlija koji su sve više napredovali s jugoistoka na balkansko područje. Također je uklonio moćne Bribirce što je osiguralo veću slobodu drugim plemićkim obiteljima. Nakon Ludovikove smrti 1382. godine došlo je do snažne pobune plemićkih obitelji protiv

⁸ T. RAUKAR, 2007., 77-78; F. ŠIŠIĆ, 2004., 213.

⁹ F. ŠIŠIĆ, 2004., 216.

¹⁰ T. RAUKAR, 2007., 79-82.

centralne vlasti i kraljice Marije i Elizabete. Otpor je podržao i vladar Bosne, Tvrtko. Turska opasnost bila je sve bliža, Turci su srušili srpsku državu na Kosovu 1389. godine. Zbog nedostatka snažne kraljevske vlasti i unutarnjih nesuglasica, na ugarsko-hrvatsko prijestolje došla je nova, luksemburška dinastija. Novi vladar postaje Žigmund Luksemburški. Na prijestolje dolazi 1387. godine. Za razliku od Ludovikove vladavine, Žigmundova vladavina predstavlja vrijeme razdvajanja i društvene razgradnje hrvatskog društva, kojem su prijeli Osmanlije s jedne strane te mletačka vlast s druge. Dubrovnik je, nakon Ludovikove smrti, sklopio sporazum sa Zadrom za borbu protiv Venecije i vladara zaleđa, odnosno Tvrtka. Razdoblje dinastičkih i feudalnih previranja trajalo je od Ludovikove smrti do 1408. godine, kada je Žigmund Luksemburški uspio svladati otpor bosanskih feudalaca, vodeći križarski pohod na Bosnu. Žigmund je riješio problem oko sukoba za vlast između njegove dinastije i Anžuvina. Poraženi Ladislav Napuljski svoja prava na Dalmaciju prodaje Veneciji. Tim činom Mlečanima se ponovno otvara mogućnost uspostavljanja vlasti nad istočnim Jadranom. Poraženi bosanski feudalac Hrvoje Vukčić Hrvatinić 1414. godine dovodi u Bosnu Turke čime im je omogućeno neposredno vršenje pritiska na obližnje hrvatske prostore.¹¹

Venecija je između 1409. i 1420. godine obnovila svoju vlast nad većim dijelom Dalmacije. Samo je Dubrovnik zadržao samostalnost, zajedno sa širokim prostorom koji mu je pripadao, od Pelješca do Konavala. Time je Dubrovnik razdvajao mletački istočnojadranski prostor na dva dijela. Turci već 1415. provaljuju na prostor Slavonije i u zaleđe dalmatinskih gradova. Tim provalama samo je nagovješten početak osmanskog osvajanja hrvatskih gradova koje će uslijediti nakon gotovo cijelog stoljeća.¹²

U vrijeme Matijaša Korvina turska se opasnost mnogo više osjetila. Uz velik napor koji je kralj morao uložiti u borbu protiv te opasnosti, trebao se nositi i s nezadovoljnom aristokracijom koja je željela ograničiti moć cara. Snažna pobuna protiv Matijaša izbila je 1471. godine, no kralj je uspio slomiti pobunu. Kralj je određeni dio svojih resursa morao potrošiti u borbi s Fridrikom III. Oba vladara imala su zamisao o stvaranju snažne države u Podunavlju, no konačni rezultat bio je daleko od te ideje. Krajem 15. stoljeća još nije postojala dovoljno snažna podunavska zajednica koja bi se mogla oduprijeti turskim napadima. Papa Pio II. nastojao je pružiti pomoć otporu protiv Turaka. Jedan od načina bio je krunjenje novog kralja u Bosni 1461. godine. Čak je i Venecija dala svoj doprinos, od 1462. godine počela je novčano pomagati Matijašu Korvinu. No, unatoč svoj toj pomoći, Turci su 1463. godine srušili srednjovjekovnu bosansku državu. Nakon tog poraza počele su snažnije pripreme za borbu

¹¹ T. RAUKAR, 2007., 84-86.

¹² T. RAUKAR, 2007., 86-87.

protiv Turaka. Matijaš Korvin sklopio je primirje s Habsburgovcima, priznao im je pravo na ugarsko-hrvatsko prijestolje u slučaju da on ne bude imao nasljednika.¹³

Gradovi kojima je prijetila turska opasnost mogli su joj se oduprijeti ili se pokušati prilagoditi. Dubrovnik je odabrao drugu opciju, odnosno pokušao je određenim ugovorima sa sultanom osigurati svoju slobodu i utjecaj u zaleđu. Sultan je prihvatio dubrovačku slobodu, no prema svim ostalim balkanskim prostorima pokazao je samo osvajačke ciljeve. Od 1468. godine počele su turske provale u Hrvatsku, Slavoniju i zaleđe dalmatinskih gradova. Provale su trajale do Matijaševa primirja sa sultanom 1483. godine.¹⁴

Nakon smrti Matijaša Korvina 1490. godine, na vlast dolaze Jagelovići. Kod njih je nedostajao djelotvoran i organiziran otpor turskom pritisku kakav se mogao primijetiti kod prethodnih vladara. Hrvatski prostori uglavnom su ostavljeni da sami organiziraju otpor protiv Turaka. Postavljanje Vladislava II. na vlast zapravo je predstavljalo pobjedu aristokracije nad kraljevskom vlašću jer se Vladislav odrekao mnogih prava i ovlasti u korist aristokracije. Ponovni prodor Turaka na hrvatske prostore započinje 1490. godine. Njihova je vojska teško porazila hrvatsku plemićku vojsku kod bitke na Krbavskom polju 1493. godine. Iako turski napadi još uvijek nisu prešli iz provala u osvajačke pohode, ta je bitka bila poražavajuća za hrvatsko plemstvo. Došlo je do velikih ljudskih gubitaka u redovima plemstva te se time oslabila mogućnost obrane i otpora hrvatskog kraljevstva.¹⁵

Važan doprinos u borbi Hrvatske protiv Turaka dao je Ivaniš Korvin, sin Matije Korvina. On je imenovan doživotnim hrvatskim banom 1499. godine te je time preuzeo dužnost ratovanja s Turcima. Ivaniš Korvin umire 1504. godine te dužnost obrane Hrvatske prelazi na razne pojedince, istaknute feudalce i banove koji su uglavnom samostalno pružali otpor Turcima. Među njima se istaknuo Petar Berislavić. On postaje banom Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 1514. godine. Tijekom njegove vladavine, do 1520. godine, Turci nisu osvojili nijedan dio hrvatskog prostora.¹⁶

Važna prekretnica bio je dolazak Sulejmana I. na vlast 1520. godine. On mijenja karakter ratovanja, počinje voditi ratove s ciljem osvajanja prostora, a ne samo radi pustošenja i društvenog slabljenja neprijateljskog prostora. Do 1527. godine hrvatski prostori južno od Velebita postali su dijelom Osmanskog Carstva, a nedugo nakon toga, osvojeni su i dijelovi Hrvatske sjeverno od Velebita. Tijekom prve trećine 16. stoljeća znatno se promijenio izgled i

¹³ T. RAUKAR, 2007., 90-94.

¹⁴ T. RAUKAR, 2007., 94-95.

¹⁵ T. RAUKAR, 2007., 96-98.

¹⁶ T. RAUKAR, 2007., 100-104.

položaj hrvatskog prostora. Nakon bitke na Krbavskom polju 1526. godine i smrti Ludovika II., ugasila se srednjovjekovna ugarsko-hrvatska država. Na hrvatsko prijestolje došla je nova dinastija, Habsburgovci. Oni su preko dinastičkih ugovora, sklopljenih već od 1463. godine s Matijašem Korvinom, uspjeli doći na prijestolje. Hrvatima je trebao siguran oslonac u borbi protiv Osmanlija, stoga su se sve više priklanjali moćnim Habsburgovcima. Kralj Ferdinand preuzeo je obveze obrane hrvatskog prostora od turske opasnosti, no vrlo brzo se pokazalo da novi kralj ne ispunjava te obveze.¹⁷

¹⁷ T. RAUKAR, 2007., 104-110.

3. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka nije bilo oduvijek zanimljivo arheolozima. Prioritet su imala antička i prapovijesna razdoblja, dok su artefakti iz kasnijih razdoblja zanemarivani. Razvojem i napretkom arheologije njezino područje istraživanja se proširilo te je počelo u znatno većoj mjeri obuhvaćati srednjovjekovna i novovjekovna razdoblja. Proučavali su se raznovrsni predmeti iz tih razdoblja, među kojima se našlo staklo.

Podatke o srednjovjekovnim staklenim predmetima možemo pronaći u mnogobrojnoj literaturi koja obrađuje staklene predmete s raznih područja istočnog Jadrana i njegovog zaleđa. Prema tome, već postoji znatan broj lokaliteta na kojima je pronađeno srednjovjekovno staklo. Pronađeni su u različitim kontekstima; prilikom istraživanja sakralnih kompleksa, javnih i privatnih objekata i utvrda.¹⁸

Prilikom proučavanja staklenih predmeta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, treba naglasiti nekoliko istraživača koji su dali važan doprinos za bolje poznavanje navedene teme na području Dalmacije, ali i šire. Među njima, značajno mjesto zauzima Verena Han. Interesirala se, između ostalog, i za srednjovjekovno i ranonovovjekovno staklo na prostoru Balkana.¹⁹ Središnom 70-ih godina 20. stoljeća sakupila je i obradila tada poznate i dostupne joj staklene predmete te publicirala u raznim znanstvenim i stručnim časopisima i monografijama.²⁰ Jedno od njezinih značajnijih doprinosa predstavljaju radovi o Dubrovniku i dubrovačkoj staklarskoj radionici. Zbog nedostatka arheoloških nalaza, posvetila se u većoj mjeri proučavanju arhivskih podataka o radionici te donosi zaključke o početku i trajanju staklarske proizvodnje u Dubrovniku. Rezultati njezinog proučavanja odlično su prikazani u monografiji *Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV-XVI vek)*, nastaloj 1981. godine.²¹

Važan doprinos poznavanju staklenih predmeta dala je Vedrana Delonga. Ona je obradila nalaze s Bribira.²² S prostora Dioklecijanove palače u Splitu potječe širok repertoar staklenih nalaza koje je obradio Ž. Stamatović.²³ Na oba lokaliteta pronađena je velika količina staklenih predmeta koji predstavljaju materijal karakterističan za prostor Dalmacije, ali i šire. Razlog tome je njihovo porijeklo, odnosno za većinu materijala može se pretpostaviti da je nastala u venecijansko-muranskim radionicama. V. Delonga daje detaljnu analizu pronađenih predmeta te ih svrstava u odgovarajuće tipološke grupe i navodi njihove analogije. To je

¹⁸ N. TOPIĆ, 2015., 24.

¹⁹ V. HAN, 1975a., 91; V. HAN, 1975b., 237; V. HAN, 1975c., 114.

²⁰ M. PETROVIĆ, 2015., 82-89.

²¹ V. HAN, 1981., 1-2.

²² V. DELONGA, 1987., 87.

²³ Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 305-338.

posebno značajno za bibrirske nalaze, s obzirom da na tom lokalitetu nedostaju podaci iz arheološke stratigrafije te se na ovaj način dobiva temelj za kronološko opredjeljivanje pronađenog materijala.²⁴

Staklene nalaze iz Dubrovnika i njegove šire okolice obradila je Nikolina Topić. Uz tipološko-stilsku analizu materijala i njegove analogije, donosi podatke o kemijskim analizama i uspoređuje ih s analizama provedenim na sličnom materijalu.²⁵ Obraduje materijal pronađen sa starijih, ali i s relativno novijih arheoloških istraživanja s prostora dubrovačke jezgre (od 2007. do 2012. godine) i šire okolice.²⁶ U radovima obrađuje srednjovjekovne i novovjekovne staklene predmete. Uz to, obradila je dubrovačke staklarske radionice, odnosno donosi podatke o proizvodnji stakla u Dubrovniku i postojanju trgovina u gradu koji su se bavili prodajom tog stakla. Navodi imena majstora i vlasnika staklarskih radionica i trgovina te prati njihovu aktivnost kroz razdoblje, prema arhivskim zapisima.²⁷

Osim prethodno navedenih, mnogi drugi stručnjaci dali su svoj doprinos boljem razumijevanju i poznavanju staklenih predmeta razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije, uglavnom na način da prepoznaju i objave taj materijal prilikom obrade rezultata arheoloških istraživanja. Stakleni nalazi potekli su iz različitih arheoloških konteksta. Pronađeni su prilikom zaštitnih i sustavnih istraživanja profanih i sakralnih objekata, nekropola, naselja i utvrda. Stakleni nalazi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pronađeni su na sljedećim lokalitetima; utvrda Fortica u Novigradu²⁸, Zadar (crkva sv. Šime, crkva sv. Krševana, crkva sv. Marije, crkva sv. Donata, crkva sv. Nikole, prostor Foruma, utvrda Citadela, studijska zbirka Muzeja antičkog stakla)²⁹, crkva sv. Hipolita i Kasijana na Ugljanu³⁰, utvrda u Zemunik Donjem³¹, Galovac u Crkvini³², utvrda Kličevica³³, Bribir³⁴, Gospodska pećina³⁵, utvrda Čačvina³⁶, Baba Lokva³⁷, crkva sv. Jurja od Raduna³⁸, crkva sv. Lovre u Ostrogu³⁹, sv. Juraj na

²⁴ V. DELONGA, 1987., 87-88; V. DELONGA, 1996., 69-72.

²⁵ N. TOPIĆ, 2015., 3, 17; N. TOPIĆ et al, 2016., 574.

²⁶ N. TOPIĆ, 2015., 27; N. TOPIĆ, 2019, 55.

²⁷ N. TOPIĆ, 2019., 24-32.

²⁸ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 237-241.

²⁹ I. FADIĆ, 1985., 243; K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 219; V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 134; M. PEŠIĆ, 2006., 115; Š. VRKIĆ, 2017., 9-12.

³⁰ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 142.

³¹ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 7, 33.

³² J. BELOŠEVIĆ, 1997., 301; J. BELOŠEVIĆ, 1992., 137-140.

³³ I. BORZIĆ et al, 2013., 46-47.

³⁴ V. DELONGA, 1987., 88; V. DELONGA, 1996., 69; M. ZEKAN, 1996., 18-20.

³⁵ I. MAROVIĆ, 1979., 13-16, 42.

³⁶ LJ. GUDELJ, 2000., 160, 175.

³⁷ I. ANTERIĆ, 2011., 129-130; T. BURIĆ et al., 2013., 3.

³⁸ I. ANTERIĆ, 2011., 132; T. BURIĆ, 2010., 12; F. OREB, 1983., 185-187.

³⁹ I. ANTERIĆ, 2011., 143-145; T. BURIĆ, 2003., 29; T. BURIĆ, 2006b., 409.

Putalju⁴⁰, Split (Dioklecijanova palača)⁴¹, sv. Vid kod Metkovića⁴², Orebić⁴³, sv. Vlah u Stonu⁴⁴, Mljet⁴⁵, Lopud i Koločep⁴⁶, Dubrovnik (gradska jezgra, vrt osnovne škole Marina Getaldića, tvrđava Revelin, dubrovačka katedrala, prostor pred crkvom Siguratom, crkva sv. Vlaha, lokalitet „Na Andriji“, Knežev dvor, benediktinski samostanski kompleks sv. Marije od Kaštela, crkva sv. Stjepana u Pustijerni, Kula Gornji ugao)⁴⁷, crkva sv. Đurđa u Župi Dubrovačkoj.⁴⁸, tvrđava Sokol u Konavlima⁴⁹.

Analogije za stakleni materijal s prostora Dalmacije mogu se pronaći na nekim lokalitetima na prostoru kontinentalne Hrvatske gdje je također otkriveno staklo razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Srednjovjekovni stakleni materijal pronađen je na Medvedgradu,⁵⁰ u Varaždinu,⁵¹ na lokalitetu Burg Vrbovec u Klenovcu Humskom,⁵² prilikom istraživanja Starog grada Barilovića,⁵³ Ružice Grada⁵⁴ i Iloka.⁵⁵ Stakleni materijal iz istog perioda zastupljen je i na širem prostoru balkanskog zaleđa te se analogije mogu pronaći i na tom prostoru, odnosno na prostoru Bosne i Hercegovine, Srbije i Kosova. Brojan repertoar staklenih predmeta dolazi iz Kotora.⁵⁶ Mnogobrojni stakleni nalazi potječu iz Kraljeve Sutjeske i nešto manje iz Bobovca.⁵⁷ Ulomci stakla pronađeni su i na Crkvini u Zgošći, Mogorijelu, Veličanima, Gackom, Biskupu kod Konjica i drugdje.⁵⁸ Razne vrste staklenih predmeta potječu s prostora Beograda, Subotice, Kolovrata, Trnave, srednjovjekovnog Stalaća, crkve sv. Petra kod Novog Pazara...⁵⁹ Važan srednjovjekovni lokalitet je Novo Brdo na Kosovu. Tu su također pronađeni mnogobrojni primjerci srednjovjekovnog stakla, s tim da postoje pretpostavke o postojanju staklarske radionice na tom prostoru.⁶⁰ Uz to, važno je napomenuti da dodatan izvor podataka o staklenom materijalu pružaju i umjetnički izvori. Na mnogobrojnim freskama mogu se

⁴⁰ T. BURIĆ, S. ČAČE, I. FADIĆ, 2001., 7; I. ANTERIĆ, 2011., 132-133.

⁴¹ V. DELONGA, 2014a, 2-3, 226; M. R. DEMAINE, 1979., 127.

⁴² Z. BULJEVIĆ, 1998., 123.

⁴³ C. FISKOVIĆ, 1979., 212-214.

⁴⁴ N. TOPIĆ, 2015., 56-57.

⁴⁵ A. MILOŠEVIĆ, Ž. PEKOVIĆ, 2009., 701.-704; N. TOPIĆ, 2015. 45-48.

⁴⁶ V. HAN, 1981., 34; N. TOPIĆ, 2015., 49-53, 64.

⁴⁷ N. TOPIĆ, 2015., 2, 28-29.

⁴⁸ M. PERKIĆ, 2008., 63, 83.

⁴⁹ N. TOPIĆ et al., 2019., 116-117, 203.

⁵⁰ A. HORVAT, 1968., 35-36.

⁵¹ M. ŠIMEK, 2010., 307.

⁵² T. TKALČEC, 2010., 84.-85.

⁵³ A. JANEŠ, 2014., 71-74.

⁵⁴ M. RADIĆ, Z. BOJČIĆ, 2004., 48.

⁵⁵ N. TOPIĆ, 2015., 35.

⁵⁶ M. KRIŽANAC, 2001., 11-24; N. TOPIĆ, 2015., 33.

⁵⁷ P. ANDELIĆ, 1973., 129-132, 188-197.

⁵⁸ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL, 1967., 77, 81, 83, 87, Fig. 9, Fig. 11; N. TOPIĆ, 2015., 35.

⁵⁹ N. TOPIĆ, 2015., 36-37.

⁶⁰ E. ZEČEVIĆ, 2009., 414-418; N. TOPIĆ, 2015., 37.

prepoznati različite vrste staklenih predmeta, što pomaže u boljem razumijevanju funkcije i načina korištenja pojedinih predmeta.⁶¹

⁶¹ N. TOPIĆ, 2015., 23.

4. NASTANAK I RAZVOJ STAKLENIH PREDMETA KROZ POVIJEST

Proizvodnja stakla bila je vrlo složen proces te je zahtijevala izvrsnu organizaciju. Za proces proizvodnje potrebne su određene sirovine koje je teško naći zajedno na jednom području, stoga su se često uvozile iz udaljenih krajeva. Zbog toga je pristup sigurnom i povoljnom transportu činio važan čimbenik u proizvodnji stakla. Taj transport se uglavnom odvijao pomorskim i riječnim putovima. Upravo zbog kompleksnosti proizvodnje, staklarstvo se nije razvijalo u manjim, kućnim radionicama, već se veže za urbane sredine. U starom vijeku poznate radionice bile su smještene na istoku, u Sidonu, Tiru, Cipru, Aleksandriji, Kartagi, Ateni, Rodosu i Kreti. U srednjem i novom vijeku nastavlja se proizvodnja stakla u pojedinim radionicama, poput Sidona, Tira, Aleksandrije i Krete, no proizvodnja se razvija i u nekim drugim gradovima (Carigrad, Solun, Krf, Sicilija, Napulj, Torcella, Murano kod Venecije, Ravenna, Monte Lecco, Altare s lukom Savonom, Palma de Mallorca, Elechu pokraj Alicantea, Barcelona i Dubrovnik).⁶²

Staklo se prvi put javlja kao produkt prirodnih procesa u vrijeme kada su se formirali kontinenti te je kasnije dospjelo na površinu vulkanskim erupcijama. Takvo staklo naziva se obsidijan i pronalazi se na mnogim područjima na Zemlji. Njega su nalazili pripadnici paleolitičkih zajednica koji su ga koristili za izradu raznih oruđa. Samim time, upotreba stakla započela je prije više od 25 000 godina.⁶³ Prvi nagovještaji proizvodnje stakla potječu od prije 7 000 godina. Podatke o njima možemo pronaći kod Plinija koji opisuje jedan važan događaj za ovu temu. Navodi kako su fenički trgovci doplovili do Sirije, odnosno obale rijeke Belus. Dok su pripremali večeru, lonac su postavili na grumenje sode koje su upotrijebili kao ognjište, prilikom čega je vatra rastalila sodu te je došlo do reakcije s pijeskom na obali rijeke. Iako je nastalo nenamjerno, to je prvi slučaj nastanka stakla ljudskim djelovanjem. No, vjerojatno Plinijeva priča nije točna jer se loženjem ognjišta ne može postići dovoljna temperatura kako bi se dobilo staklo. Može se protumačiti kao nagovještaj da je staklo slučajno otkriveno.⁶⁴

Smatra se da se staklo počelo proizvoditi sredinom 2. tisućljeća pr. Kr., na prostoru Egipta. Postoje teorije o ranijoj produkciji stakla te centrima za proizvodnju u Fenikiji. Ostaci staklarskih radionica pronađeni su u Tebi, Tel-Amarni, Abu Ghurabu i Aleksandriji te oni potvrđuju egipatsku proizvodnju. Egipćani su staklo proizvodili za svoje potrebe, a manji je dio bio namijenjen izvozu. Proizvodili su ga robovi i ti stakleni predmeti bili su niske kvalitete. Za svaki se predmet trebao izrađivati poseban kalup, stoga je proizvodnja bila dosta spora, a

⁶² V. HAN, 1981., 5; N. TOPIĆ, 2017., 14.

⁶³ N. TOPIĆ, 2015, 65.

⁶⁴ N. TOPIĆ, 2017., 16; N. TOPIĆ, 2015, 65-66.

predmeti su bili manjih dimenzija (do 10 cm). Stijenke su bile debele, neprozirne i grube. Često su se izrađivali aribalosi i alabastri. Kao ukras često se pojavljuju raznobojne niti utisnute na površinu posude. Egipćani primjenjuju tehnike rezanja i mozaika. Prve njihove posude bile su kobaltne i svijetloplave boje. Od 6. stoljeća pr. Kr. izrađuju se posude žute, zelene, bijele i rjeđe crvene i smeđe boje.⁶⁵ Osim Egipta, staklarstvo je bilo vrlo rasprostranjeno u 8. st. pr. Kr. i na prostoru Bliskog istoka. Produkcija se nastavlja u helenizmu, no veći pomak se događa tek sredinom 1. st. pr. Kr. kada na sirijsko-palestinskom prostoru nastaje tehnika puhanja.⁶⁶

U 1. stoljeću pr. Kr. Egipćani padaju pod rimsku vlast čime proizvodnja stakla prelazi u rimske ruke. Sirijska i egipatska tradicija utjecala je na rimsko staklarstvo do 3. stoljeća što se vidi iz oblika staklenih predmeta (aribalosa, balzamarija i amfora). Jedni od važnijih staklarskih središta tog perioda bili su Rim, Pompeji, Akvileja, Galija, dolina Rajne, Egipat i Sirija. U 1. stoljeću izrađuju se posude manjih dimenzija, tada su popularne čaše raznih neobičnih oblika (oblik ribe, roga, glave Meduze...). Do 3. stoljeća znatno se proširuje repertoar posuda, proizvode se razne vrste boca, posude izduženog jajolikog oblika i sl. Od 3. stoljeća rimske posude postaju elegantnije, a dekoracija raznovrsna. Najpopularnije tehnike ukrašavanja bile su mozaik i *millefiori*.⁶⁷ U tom periodu staklarstvo je doseglo visoke standarde. Staklene predmete izrađivali su slobodnim puhanjem i puhanjem u kalup te su uz pomoć drugih alata izvodili razne ukrase. Puhanje postaje sve popularnija tehnika, a lijevanje se polako napušta. Puhanje stakla odvija se na način da se iz vrele staklene smjese zagrabi potrebna količina staklene smjese uz pomoć puhačke lule nakon čega se puhanjem stvara stakleni mjehur koji treba postati dovoljno čvrst da bi se opet u vreloj staklenoj smjesi zahvatila potrebna količina. Puhanje se na takav način nastavlja sve dok se ne dobije željeni oblik, a prilikom obrade mogu se koristiti i drugi alati poput mramorne ploče, škara, kliješta i sl. kako bi se staklo dodatno obradilo.⁶⁸

Staklarski centri u Rimskom Carstvu nalazili su se u Aleksandriji, Sidonu i Rimu. Kasnije se produkcija proširila u Porajnje i Galiju te naposljetku u Bizant. Nakon utemeljenja nove prijestolnice, velik broj staklara seli se u Konstantinopol te i on postaje vrlo razvijeno središte staklarstva. Nakon raspada Zapadnog Rimskog Carstva, staklarstvo nastaje cvjetati kod Franaka, s radionicama u Porajnju, Belgiji i sjevernoj Francuskoj. Do 9. i 10. stoljeća stakleni predmeti su bili izrazito dobre kvalitete. Takva kvaliteta se javlja opet tek u vrijeme renesanse.⁶⁹

⁶⁵ N. TOPIĆ, 2015, 71.

⁶⁶ N. TOPIĆ, 2015, 66.

⁶⁷ N. TOPIĆ, 2015, 72.

⁶⁸ N. TOPIĆ, 2015, 66-67.

⁶⁹ N. TOPIĆ, 2017., 18; N. TOPIĆ, 2015, 67.

Srednjovjekovno staklo je puno slabije poznato nego antičko. Jedan od glavnih razloga je raširenost kršćanstva čime je izostao običaj polaganja priloga uz pokojnike. Stoga, većina stakla koja potječe iz srednjeg vijeka pronađena je van grobnih cjelina i sačuvana je fragmentarno te ih je teško rekonstruirati. Sve do 12. stoljeća uglavnom su se izrađivale posude za piće i prijenos tekućine. Nakon ovog perioda počinje se širiti repertoar staklenih predmeta, izrađuju se posude namijenjene za medicinu, znanost i religiozne obrede. U kasnom srednjem vijeku staklarstvo doseže visok stupanj, proizvode se luksuzne posude, ogledala i prozorska stakla.⁷⁰

Bizantinci su poticali razvoj zanata što je dovelo do razvoja staklarstva na njihovom prostoru. Novi centar proizvodnje stakla postaje Konstantinopol. U 9. i 10. stoljeću Bizant postaje prepoznatljiv po tehnici pozlate i slikanja na staklu. Koristili su tehniku višebojnog emajliranja i tehniku rezanja. Često su se izrađivali predmeti u kombinaciji stakla i metala. Izrađivale su se boce izduženog vrata i sferičnog tijela. Mnogi bizantski stakleni predmeti propali su zbog posljedica križarskih ratova. Značajna količina ostala je sačuvana nakon pada Carigrada 1204. godine kada su mnogi predmeti iz Carigrada prešli u Veneciju.⁷¹

U periodu od 12. do 14. stoljeća Sirija zauzima vodeće mjesto kao centar proizvodnje stakla. Ona već ima daleku tradiciju u tom zanatu. Središta proizvodnje u ovom periodu bila su Antiohija, Damask, Aleppo i Tir. Prepoznatljivi predmeti bili su džamijske lampe. Na njihovim proizvodima vide se i utjecaji kineske umjetnosti (zmajevi, rajske ptice, stilizirani oblici).⁷²

Jedno od važnijih središta proizvodnje stakla bila je Venecija. Staklarstvo se na tom prostoru počinje razvijati od 7. stoljeća. Politika i status Venecije omogućili su daljnji razvoj ovog zanata. Venecija je bila snažna pomorska i trgovačka sila. Bila je glavni kontakt između Istoka i Zapada te se bavila prijevozom raznih luksuznih dobara. Poticala je razvoj zanatstva kako bi se poboljšao izvoz tih predmeta. Time je Venecija privukla majstore iz Bizantskog carstva, Sirije i Palestine i na taj način pridonijela razvoju staklarstva. Venecijanci su uvozili lomljeno staklo kako bi smanjili troškove proizvodnje i uštedjeli vrijeme. Takvo je staklo imalo pravi omjer silicijevog dioksida, kalcija i pepela te se njihovim taljenjem dobivala staklena masa pomoću koje bi se izrađivali novi predmeti. Također se sakupljalo i razbijeno staklo.⁷³

Vrlo važnu ulogu u očuvanju tehnike izrade stakla imali su benediktinci, osobito oni iz Monte Cassina u Italiji. Oni su prepisivali rimske rukopise u kojima je bila opisana staklarska

⁷⁰ N. TOPIĆ, 2017., 20; N. TOPIĆ, 2015, 67.

⁷¹ N. TOPIĆ, 2015, 73.

⁷² N. TOPIĆ, 2015, 73-74.

⁷³ N. TOPIĆ, 2015, 75.

vještina. Njihova uloga u očuvanju znanja o staklarstvu bila je istaknuta od 9. do 12. stoljeća te se počela smanjivati tijekom 13. i 14. stoljeća.⁷⁴ Osim benediktinaca, imamo i druge izvore koji su pomogli u očuvanju znanja o staklarstvu, posebno antičkom. Jedan od njih je Theophilus Presbyter koji u 12. stoljeću piše djelo *Schedula diversarum artium* ili *Popis različitih umijeća*. Vannoccio Biringuccio opisuje gradnju staklarskih peći i daje upute o pripravi sirovina za izradu stakla u svom dijelu *Pirotechnia* iz 16. stoljeća.⁷⁵ Važno je i djelo *De re metallica/O metalurgiji* koje je napisao Georgius Agricola sredinom 16. stoljeća. U njemu donosi podatke o pripremi sirovina, staklarskim pećima i o puhanju stakla. Prikazana je i staklarska peć u trenutku proizvodnje stakla.⁷⁶ A. Gasparetto pokušao je koristiti bizantske slikane izvore za proučavanje staklenih predmeta iz perioda od 9. do 16. stoljeća. Zaključio je da se njihovim proučavanjem mogu prepoznati pojedine vrste staklenih predmeta koje su bile zastupljene u periodu kada su ta umjetnička dijela nastajala, što pomaže pri rekonstrukciji tih predmeta. No, samo je dio repertoara bizantskih staklenih predmeta bio prikazivan na umjetničkim djelima. Određeni stakleni predmeti, za koje se zna da su bili zastupljeni u tom periodu, nisu prepoznati na slikovnim izvorima.⁷⁷

Prema podacima G. Agricole iz 16. stoljeća, staklarske peći bile su kružnog oblika i sastojale su se od dvaju dijelova (Slika 1). Donji je dio služio za izgaranje drva, odnosno materijala pomoću kojih bi se postigla visoka temperatura. Gornji dio služio je za taljenje i obradu staklenih predmeta.⁷⁸ Na prikazima staklarskih peći mogu se uočiti alati koji su korišteni prilikom obrade i proizvodnje stakla (Slika 2, Slika 3). Oni se mogu podijeliti u alate za pripremu staklene smjese te alate koji su se koristili za oblikovanje i izradu staklenog predmeta. Sami alati bili su vrlo cijenjeni od strane majstora koji su ih koristili, oni su se teško odvajali od svog alata, čak i prilikom prodaje i napuštanja radionice. Alati korišteni za proizvodnju stakla nisu doživljavali veće promjene tijekom srednjeg vijeka. Primjeri alata iz kraja 17. stoljeća mogu se vidjeti na Slici 4.⁷⁹

U razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka najpoznatiji centar proizvodnje stakla bio je Murano. Zbog vatre koja je prijetila iz staklarskih radionica u Veneciji, 1291. godine donesena je odluka da se radionice moraju preseliti na Murano. Velike staklarske peći su porušene, dok su zadržane manje radionice koje su se bavile proizvodnjom perli, imitacija

⁷⁴ N. TOPIĆ, 2015, 67-68.

⁷⁵ N. TOPIĆ, 2017., 20; N. TOPIĆ, 2015, 68-69.

⁷⁶ D. STIAFFINI, 1991., 32-33.

⁷⁷ M. G. PARANI, 2005., 150-151.

⁷⁸ D. STIAFFINI, 1999., 43-44.

⁷⁹ D. STIAFFINI, 1999., 77-78.

dragog kamenja i prozorskog stakla. Peći su neprekidno radile sedam mjeseci u godini nakon čega bi slijedio period prestanka rada te bi se krenulo s popravkom peći. Staklarima je bilo zabranjeno putovati izvan Venecije. Drugačije je bilo kod staklara iz Altarea kod Genove, oni su se mogli slobodno kretati. Staklarstvo se još javlja u San Gimignano, Gambassiu i Montaioneu u 13. stoljeću. U Firenci, Pizi i Sieni javlja se od 14. stoljeća. Pomoću arhivskih podataka znamo da se u Veneciji u 13. stoljeću proizvodilo stakleno posuđe za svakodnevnu uporabu, vitraji, nakit i neprozirno staklo za mozaik. Tijekom 15. stoljeća imitiraju se gotičke posude od srebra i zlata te nastaju teške forme. Na kasniju proizvodnju utjecale su keramičke i metalne posude. Javlja se višebojno slikanje emajlom i plastična dekoracija. Tijekom 16. stoljeća gube se teške forme i javljaju se jednostavniji oblici.⁸⁰

Venecijansko staklo u 16. stoljeću ima tanke stijenke, bezbojno je i ukrašeno plastičnim rebrima, cik-cak ukrasom, perajama i maskama. U drugoj polovini 16. stoljeća javlja se tehnika rezanja dijamantom. Ona se većinom primjenjivala na velikim tanjurima koju su bili rađeni po uzoru na njemačke srebrne tanjure. Vrhunac venecijanskog staklarstva dogodio se u 16. stoljeću kada se razvijaju i obnavljaju tehnike iz antičkog doba.⁸¹ Venecijanski staklari putuju Europom tijekom 16. stoljeća te utječu na nastanak mnogih staklarskih radionica. Pod njihovim utjecajem otvorene su radionice u Nizozemskoj, Francuskoj, Španjolskoj, Skandinaviji, Austriji i Njemačkoj. Od 16. do 18. stoljeća proizvodnja se odvija na način da svaki radnik obavlja svoju specijalnost u proizvodnom procesu. Od 17. stoljeća voditelji staklarske produkcije postaju Engleska, Češka i Njemačka.⁸²

Centri staklarstva na Istoku, od 12. do 15. stoljeća, bili su Korint, Carigrad, Serdica, Krf i Kreta. Na području Balkana, u tom periodu vjerojatno postoje pokretne staklarske radionice koje su primarno služile za proizvodnju prozorskog stakla.⁸³ Na istočnoj jadranskoj obali posvjedočeno je postojanje staklarske radionice na prostoru Dubrovnika.⁸⁴

⁸⁰ N. TOPIĆ, 2015, 76-77.

⁸¹ N. TOPIĆ, 2015, 77.

⁸² N. TOPIĆ, 2015, 77-78.

⁸³ N. TOPIĆ, 2015, 77.

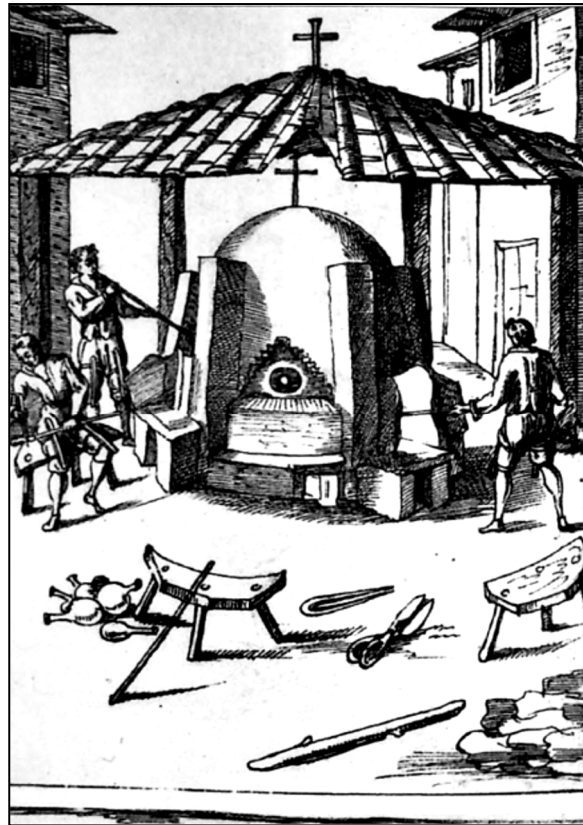
⁸⁴ V. HAN, 1981., 12-19.

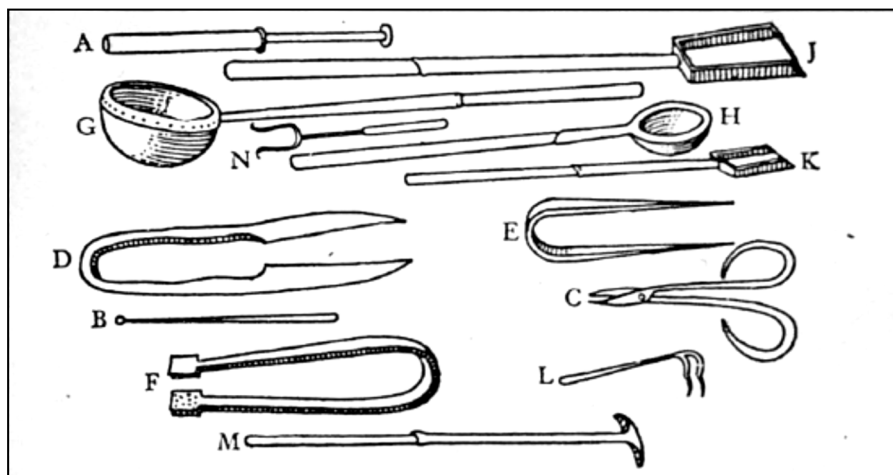
Slika 1. Primjer kružne peći, prema G. Agricola, 16. stoljeće (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 10)

Slika 2. Staklarska radionica, prema G. Agricola, 16. stoljeće (N. TOPIĆ, 2019., 17)

Slika 3. Prikaz staklarske radionice u trenutku proizvodnje, prema G. Maggi, 18. stoljeće (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 64)

Slika 4. Alati korišteni prilikom proizvodnje stakla s kraja 17. stoljeća (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 67)

4. 1. Staklarska radionica u Dubrovniku

Jedan od glavnih čimbenika koji je utjecao na razvoj staklarstva u Dubrovniku je njegov geografski položaj. Otvorenost prema moru i kopnu omogućili su laku opskrbu osnovnim materijalima potrebnim za proizvodnju stakla. Uz to, u Dubrovniku je već postojala dobro

uspostavljena trgovačka veza s cijelim mediteranskim prostorom putem mora te stabilne i brojne karavanske rute koje su ga povezivale s dubokim zaleđem. Vjerojatno su pojedini staklarski majstori iz Venecije i Murana primijetili određeni potencijal na dubrovačkom području te su se sve više počeli zanimati za njega. Dubrovnik je imao već uspostavljene i dosta stabilne odnose s zemljama balkanskog zaleđa te su preko njega muranski majstori mogli plasirati svoje proizvode na veoma široko tržište. Stoga je Dubrovnik bio već dobro upoznat s staklenim repertoarom mletačkih radionica, prije nego što je sam započeo proizvodnju stakla.⁸⁵

Važno je istaknuti da je na dubrovačkom prostoru djelovao redovnički red benediktinaca. Oni su bili podjednako orijentirani na molitvu i rad koji je često uključivao razne vrste zanata. Jedan od zanata kojim su se bavili bilo je staklarstvo. Teophilus, jedan od pripadnika njihovog reda, napisao je djelo *De Diversis artibus* gdje se jednim dijelom bavi staklarskom tehnologijom. Za Dubrovnik je, tijekom 11. i 12. stoljeća, važan bio samostan u Montecassinu gdje se proizvodilo staklo. Taj samostan bio je povezan i s dubrovačkim samostanom istog reda. Ne mora nužno značiti da su tada u Dubrovniku također proizvodili staklo, no vrlo je vjerojatno da su benediktinci utjecali na širenje uporabe staklenih predmeta, posebno u crkvenoj arhitekturi (vitraji) i prilikom raznih svečanosti.⁸⁶

Tehnologija izrade stakla u Dubrovnik je došla vjerojatno preko mletačkih majstora - staklara. Mletačka Republika nije poticala nastanak novih proizvodnih radionica i centara iz razloga što bi time stvarala konkurenciju vlastitoj proizvodnji. Stoga su postojale određene zabrane za mletačke staklare, s teškim ekonomskim, pa čak i fizičkim kaznama. One su imale cilj zadržati znanje o proizvodnji stakla te su zabranjivali majstorima da djeluju van svojih matičnih gradova. No, pojedini su majstori svejedno pronalazili poslove mimo te zabrane. Jedan od razloga je bio to što su njihove radionice morale biti zatvorene na određeni period svake godine. Zbog toga bi neki majstori pronalazili posao u drugim gradovima. Znanje o staklarstvu širilo se i preko stranih majstora ili učenika koji su dolazili iz raznih krajeva u mletačke radionice kako bi naučili zanat. Mnogo njih došlo je s prostora istočnog Jadrana. Može se pretpostaviti da je dio ostajao u kontaktu s rodnim mjestom te na direktan ili indirektan način utjecao na razvoj proizvodnje stakla ili na populariziranje staklenih proizvoda na određenom prostoru.⁸⁷

Prema arhivskim zapisima, staklarska djelatnost u Dubrovniku može se pratiti na istočnom dijelu grada te na Pilama gdje je postojala industrijska zona. Na tom prostoru nalazile

⁸⁵ V. HAN, 1981., 6-8.

⁸⁶ V. HAN, 1981., 8-9.

⁸⁷ V. HAN, 1981., 10.-11; N. TOPIĆ, 2015., 78.

su se staklarske radionice s pećima i alatima. Tijekom 15. i 16. stoljeća u Dubrovniku je postojala dobro razvijena proizvodnja stakla i staklorezački zanat, a poznate su i pozicije unutar grada gdje se prodavalo staklo (Slika 5). Prvi spomeni mletačkih staklara u Dubrovniku potječu iz prve četvrtine 14. stoljeća. Uz njih se veže i najstarija peć koja se spominje u kontekstu dubrovačkog staklarstva. Vjerojatno je bila građena po uzoru na muranske peći, no njezina lokacije nije poznata. Najraniji zapis potječe iz 1302. godine i spominje dvojicu staklara iz Murana. Iz tih zapisa dalo bi se zaključiti da su muranski majstori preko posrednika trgovali svojim proizvodima u Dubrovniku te da je nekolicina majstora proizvodila staklene predmete u Dubrovniku. Arhivska građa nakon toga donosi uglavnom podatke o vrstama staklenih predmeta koji su se koristili u Dubrovniku.⁸⁸ Ponovni razvoj staklarstva u Dubrovniku veže se za početak 15. stoljeća kada se, uz staklarstvo, počinju razvijati i ostali zanati. Prema arhivskoj građi, inicijativa za otvaranje radionice počela je 1418. godine kada se odlučuje otvoriti staklarska radionica u Gradu kod dominikanskog samostana u kojoj bi radio fratar Petar koji je bio majstor za proizvodnju vitraja. Kasnije se peći ne grade unutar gradskih zidina zbog opasnosti od požara. Zanatske djelatnosti i radionice počinju se seliti u gradsko predgrađe, odnosno izvan gusto naseljene jezgre grada. Podaci o proizvodnji potječu od 1419. godine te se djelatnost fratra Petra spominje u izvorima sve do 1445. godine kada je vjerojatno umro te je na njegovo mjesto došao njegov sin, Nikola. No, ta radionica vjerojatno je bila specijalizirana samo za proizvodnju prozorskog stakla. Dubrovčani su imali potrebu i za drugim oblicima staklenih predmeta. Prema podacima, taj problem Dubrovčani su pokušali riješiti ugovorom iz 1423. godine kada se pokušava organizirati proizvodnja stakla, osigurati prostor za tu proizvodnju i dovesti potrebne majstore. Radionica je do kraja iste godine bila spremna, a početkom 1424. godine u njoj je počeo raditi majstor.⁸⁹ U periodu od 60-ih do 90-ih godina 15. stoljeća nema konkretnih podataka o proizvodnji stakla u Dubrovniku. To je bio period kada dolazi do određene stagnacije, pa čak i pada prosperiteta Dubrovnika, uzrokovanog neposrednom turskom opasnošću.⁹⁰ No, već krajem 15. i početkom 16. stoljeća dolazi do ponovnog razvoja zanatstva u Dubrovniku. U arhivskim zapisima počinje se javljati puno bogatija terminologija staklenih predmeta, nego što je to bilo u prethodnim periodima. Poznata je radionica Nikole Ifkovića-Alegrettia iz zadnjeg desetljeća 15. stoljeća. Ifković je imao nekoliko staklarskih peći, jednog pomoćnika i dva novaka. Može se zaključiti da je u toj radionici proizvedena veća količina stakla jer postoje podaci i o izvozu proizvoda u Apuliju,

⁸⁸ V. HAN, 1981., 12-19; N. TOPIĆ, 2019., 24.

⁸⁹ V. HAN, 1981., 46-59; N. TOPIĆ, 2019., 24.

⁹⁰ V. HAN, 1981., 89-90; N. TOPIĆ, 2019., 24.

Kalabriju, Siciliju i Aleksandriju.⁹¹ Prateći tadašnji trend razvoja dubrovačke trgovine, dolazi i do dodatnog razvoja staklarstva. Osnivaju se udruženja za proizvodnju i prodaju stakla.⁹² Proizvodi staklarskih radionica prodavali su se u kućama staklara ili u dućanima u gradu (Slika 6), odnosno u barakama i štandovima kod Divone-Sponze. Giovanni Johanes de Murano otvorio je radionicu na Pilama početkom 16. stoljeća te je držao i dućan u gradu kod Sponze. Kod njegovog dućana nalazila se barka Mihajla Đorđeva gdje su se također prodavali stakleni predmeti. Pojedini staklari, kako bi si olakšali situaciju, udruživali su se s drugim staklarima.⁹³ U izvorima je zabilježen još jedan način prodaje staklenih predmeta. Pojedini staklari odlazili bi „od vrata do vrata“, noseći sa sobom staklene proizvode namijenjene prodaji (Slika 7).⁹⁴ Od tridesetih do sedamdesetih godina 16. stoljeća staklarstvo se u Dubrovniku gotovo neometano razvijalo. U tom periodu, u gradu djeluje više majstora staklara, udruženih u staklarska društva⁹⁵. Tijekom zadnje četvrtine 16. stoljeća dolazi do polaganog gašenja staklarske proizvodnje u gradu. Simbol toga je rušenje kuće na prostoru Pila koja je služila kao staklarska radionica dugi niz godina. Kasnije dolazi do njene obnove, no već krajem 16. stoljeća prestaje se koristiti u staklarske svrhe. Postojali su razni razlozi koji su doveli do gašenja proizvodnje, poput pojave kuge, ekonomski i politički razlozi, rat i slično. Jedan od razloga je bio i nedovoljan poticaj mladih majstora staklara od strane samog Grada zbog čega staklarstvo nije zauzelo važnu ulogu u ekonomiji Dubrovnika. Dubrovačko staklarstvo nije uspjelo konkurirati muranskoj proizvodnji, a nije pomogao ni razvoj Splita krajem 16. stoljeća koji postaje sve važnije trgovačko središte na koje se orijentiraju Turci i Mlečani. Sve je to dovelo do gašenja proizvodnje stakla u Dubrovniku koja je bila aktivna gotovo tri stoljeća.⁹⁶

Od 14. do 16. stoljeća Dubrovčani su proizvodili razne staklene predmete, posude, svjetiljke, prozorsko staklo, alkemijsko, apotekarsko i medicinsko staklo. Tijekom prvih dvaju stoljeća dubrovačkog staklarstva u Dubrovniku je radilo 27 staklara. Sedmero ih je bilo iz Murana ili Venecije, jedan je nepoznat, a ostali su bili domaćeg porijekla. Kasnije se, osim muranskih, javljaju i drugi talijanski staklari. Spominje se i majstor zadužen za pripremu staklene smjese što je bio vrlo zahtjevan posao. Prema kvaliteti, dubrovačko se staklo svrstava u obično i kristalinsko. Dubrovački staklari vjerojatno su nabavljali sirovine i koristili alat po uzoru na majstore u Muranu. Staklari su mogli biti zaposleni od strane vlade ili privatnih

⁹¹ V. HAN, 1981., 109-110.

⁹² V. HAN, 1981., 123.

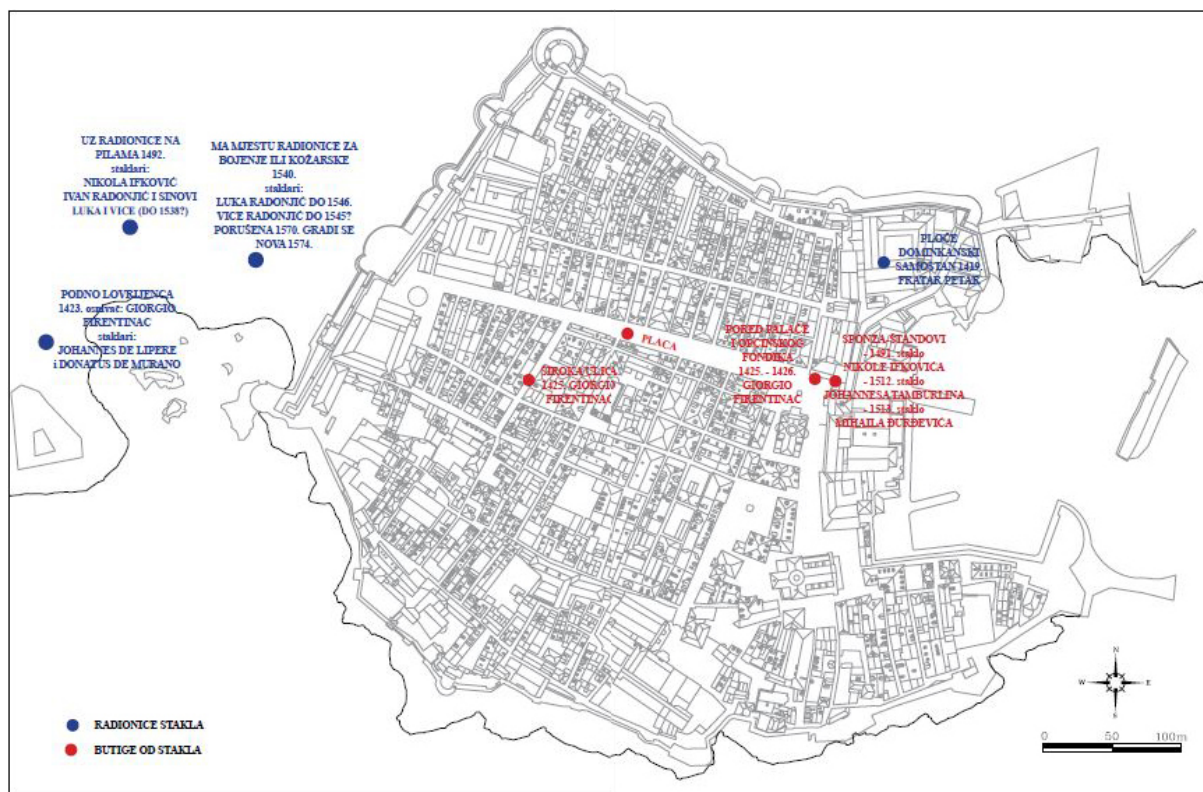
⁹³ N. TOPIĆ, 2019., 28-32.

⁹⁴ D. STIAFFINI, 1999., 135-136.

⁹⁵ V. HAN, 1981., 153-154.

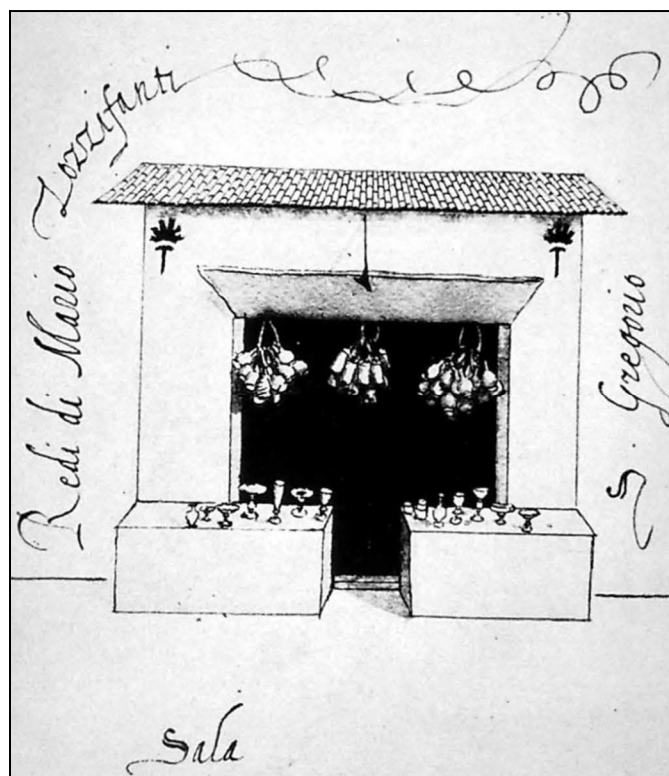
⁹⁶ V. HAN, 1981., 237-240.

poduzetnika. Vladini staklari bili su slabije plaćeni, no dobivali su besplatno radionicu i stan. Privatni staklari bili su znatno bolje plaćeni, no nisu imali povlastice kao prvi. Staklarstvo se nije razvilo kao obiteljski zanat. Rijetko bi se dogodio slučaj kada bi sin naslijedio oca u staklarskom zanatu. Češće su majstori primali novake na izobrazbu, na period od tri do deset godina nakon čega bi im poklonili staklarski alat i određen iznos novca.⁹⁷

Slika 5. Radionice i trgovine stakla u Dubrovniku u 15. i 16. stoljeću (N. TOPIĆ, 2019., 24-25)

⁹⁷ N. TOPIĆ, 2015, 80-81; N. TOPIĆ, 2019., 28.

Slika 6. Prikaz prodavaonice staklenih predmeta prema J. Amman, 16. stoljeće (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 137)

Slika 7. Prodavač staklenih predmeta, prema G. Maggi (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 138)

5. STAKLENI PREDMETI RAZVIJENOG I KASNOG SREDNJEG VIJEKA NA PODRUČJU DALMACIJE

Na prostoru Dalmacije poznati su mnogi lokaliteti koji su bili korišteni u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (Karta 1). Iz tog razdoblja ostale su sačuvane razne sakralne i profane građevine te one obrambenog karaktera, kao i mnogobrojni nalazi. Jednu grupu tih nalaza čine stakleni predmeti.

5. 1. Novigrad – utvrda Fortica

Novigrad se nalazi 30 kilometara sjeveroistočno od Zadra. Tragovi ljudske aktivnosti na ovom prostoru sežu još od prapovijesti. U razvijenom srednjem vijeku obnavlja se rimska utvrda i dobiva naziv *Castrum Novum* po kojoj je Novigrad dobio ime. Utvrda 1409. godine dolazi pod vlast Mletačke Republike te služi kao granična utvrda između Mlečana i Turskog Carstva. Ostaje u funkciji sve do propasti Mletačke Republike 1797. godine. Na utvrdi nisu obavljena sustavna arheološka istraživanja, već nalazi s utvrde potječu uglavnom od konzervatorskih radova. Nalazi se mogu datirati u vrijeme kada je utvrda bila u funkciji, odnosno u period od 13. do 18. stoljeća.⁹⁸ Od staklenih nalaza najzastupljenije je stolno posuđe. Čaše se javljaju kao najzastupljeniji oblik, dok su boce pronađene u manjem broju. Pronađena je i staklena perla, no nju nije moguće precizno datirati.⁹⁹

5. 2. Zadar

Zadar je grad s bogatom poviješću. Na njegovom prostoru otkriveni su arheološki ostaci koji svjedoče o ljudskoj aktivnosti iz raznih povijesnih perioda. Stakleni predmeti iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pronađeni su na nekoliko lokacija unutar samog grada. Za njihovo proučavanje važan izvor predstavljaju stakleni predmeti iz Narodnog muzeja u Zadru. Oni su nastali uglavnom kao rezultat zaštitnih istraživanja provedenih na nekoliko lokacija unutar grada (crkva sv. Šime, crkva sv. Krševana, crkva sv. Marije, crkva sv. Donata, prostor Foruma, „depozit A“) ili su pronađeni za vrijeme građevinskih radova. Izostanak sustavnih istraživanja rezultirao je nedostatkom podataka o stratigrafiji, kontekstu nalaza i metodologiji istraživanja te je time otežano analiziranje arheoloških nalaza i donošenje konkretnih zaključaka. Stakleni nalazi većinom su datirani pomoću analogija s prostora Italije, Slovenije i ostalih lokaliteta na prostoru Hrvatske. Na temelju toga, nalaze je moguće datirati u period od

⁹⁸ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 236-237.

⁹⁹ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 240-241.

14. do 17. stoljeća, s Venecijom kao centrom produkcije. Najbrojniji nalazi su čaše na nozi, konične čaše i boce. Pronađena je i staklena vaza te ulomci prozorskog stakla.¹⁰⁰ Specifična grupa srednjovjekovnih staklenih predmeta potječe iz Muzeja antičkog stakla. Oni pripadaju *Studijskoj zbirci Muzeja antičkog stakla*. Razni stakleni predmeti dospjeli su u tu zbirku putem starijih i novijih arheoloških istraživanja, donacija i otkupa građe. Oni pripadaju periodu kasnijem od antičke povijesti staklarstva, uglavnom srednjovjekovnom i novovjekovnom razdoblju. Iz te zbirke potječe 15 svjetiljki datiranih okvirno od kraja 14. do početka 16. stoljeća. Njih 14 pripada tipu bikoničnih svjetiljki, dok je svjetiljka zvonolikog tipa zastupljena sa samo jednim primjerkom.¹⁰¹

Osim repertoara staklenih predmeta iz Narodnog muzeja i Muzeja antičkog stakla, srednjovjekovni stakleni predmeti u Zadru pronadjeni su na još nekoliko lokacija prilikom arheoloških istraživanja. Jedan od njih je lokalitet sv. Nikola. Arheološka istraživanja potvrdila su da je barokna crkva iz 18. stoljeća sagrađena na ostacima srednjovjekovne crkve iz 14. stoljeća.¹⁰² Srednjovjekovnih staklenih predmeta pronadeno je izrazito malo u usporedbi s brojnim novovjekovnim staklenim nalazima. Pronadeno je ukupno sedam ulomaka staklenih predmeta od kojih samo jedan pripada srednjovjekovnoj svjetiljci, dok ostali nalazi pripadaju bocama raznih tipova.¹⁰³

Stakleni nalazi potječu i s prostora Nadbiskupskog vrta. Tu je pronadjen srednjovjekovni deponij i to kao zatvorena cjelina unutar antičkog zdenca. Unutar njega pronadjen je raznovrsni otpadni materijal poput pepela, školjaka, kamenja i ostalog otpadnog materijala. Zanimljivi su bili nalazi fragmenata keramike i stakla. Stakleni fragmenti bili su dovoljno dobro sačuvani što je omogućilo njihovu rekonstrukciju te se ustanovilo da pripadaju staklenoj čaši tipa *krautstunk*.¹⁰⁴

Utvrda Citadela nalazi se na jugoistočnom dijelu zadarskih bedema. To je mletačka utvrda izgrađena 1409. godine koja je svojom izgradnjom zamijenila starije, srednjovjekovne fortifikacije.¹⁰⁵ Prilikom arheoloških istraživanja pronadjeni su mnogobrojni artefakti koji sežu od rimskog razdoblja. Uglavnom pripadaju keramici i građevinskom materijalu. Pronadjeni su i ostaci staklenih predmeta. Dio ih pripada antici, no najviše se primjeraka datira u srednji vijek. Srednjovjekovni stakleni predmeti dijele se na čaše i boce. Ti su predmeti općenito najčešći tip

¹⁰⁰ M. PEŠIĆ, 2006., 115-116.

¹⁰¹ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 133-134.

¹⁰² Š. VRKIĆ, 2017., 9-12.

¹⁰³ L. BEKIĆ, 2017., 79.

¹⁰⁴ I. FADIĆ, 1985., 243-246.

¹⁰⁵ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 219-220.

staklenog stolnog posuđa u srednjem vijeku te se ovi ulomci mogu pripisati muranskoj staklarskoj radionici 14. i 15. stoljeća. No, postoji i mogućnost da su ovi predmeti potekli iz dubrovačke radionice.¹⁰⁶

5. 3. Ugljan – crkva sv. Hipolita i Kasijana

Na otoku Ugljanu, u desakraliziranoj crkvi sv. Hipolita i Kasijana, provedena su arheološka istraživanja. U predapsidalnom prostoru pronađena je manja ostava liturgijskog posuđa. Liturgijsko posuđe obično se pohranjivalo unutar posvećenog prostora, u blizini mjesta gdje se vršio obred, odnosno održavala misa. To je u ovom slučaju bio apsidalni dio. Među pronađenim liturgijskim posuđem nalazila se bikonična staklena svjetiljka i ulomak misne ampule.¹⁰⁷

5. 4. Zemunik Donji - Gradina

Zemunik Donji nalazi se 12 km istočno od Zadra. Na njegovom prostoru nalazi se prirodno uzvišenje – Gradina koje je ujedno i najviša kota na tom dijelu Ravnih kotara. U prapovijesnom periodu tu se nalazila liburnska gradina. Nalazi iz antičkog perioda govore o njegovoj utilizaciji u tom periodu. Zemunik veliku važnost dobiva u kasnom srednjem i novom vijeku, kada postaje pogranična utvrda između Mletačke republike i Turaka. Istraživanja su pokazala da je veći dio tragova naselja iz liburnskog ili rimskog perioda narušen kasnijim aktivnostima. Najviše podataka dobilo se o srednjovjekovnom i novovjekovnom razdoblju.¹⁰⁸

Istraživanje utvrde u Zemuniku Donjem provedena su u dva navrata. Prva, pokusna istraživanja, provedena su 1984. godine. Novije istraživanja započela su tek 2014. godine, u sklopu terenske nastave Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Stakleni nalazi s Gradine u Zemuniku uglavnom pripadaju stolnoj i svakodnevnoj namijeni. Najčešći srednjovjekovni oblik staklenog stolnog posuđa čine neukrašene konične čaše. Manje je primjera srednjovjekovnih čaša na nozi. Javljaju se i boce kružnog ili kruškolikog tijela. Svjetiljke su zastupljene u dvije varijante. Prva ima oblik čaše s dnom ljevkastog oblika, a druga oblik loptaste čaše na prstenastoj nozi. Pronađene su i tri staklene perle koje su bile dio nakita. Njih je teško precizno datirati te se smještaju u širi period kasnog srednjeg i novog vijeka.¹⁰⁹

¹⁰⁶ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 230-240.

¹⁰⁷ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 142.

¹⁰⁸ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 7-10.

¹⁰⁹ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 33-34.

5. 5. Galovac – Crkvina

Arheološki lokalitet Crkvina nalazi se u selu Galovcu pokraj Zadra. Istraživanja na lokalitetu započela su 1979. godine pod vodstvom J. Beloševića. Provedeno je sveukupno pet kampanja istraživanja do 1991. godine. Otkriveni su ostaci starokršćanskog objekta te groblje s 521 istraženim grobom. Pronađena je bogata arheološka građa koja pripada antičkom, starokršćanskom i srednjovjekovnom periodu. Prvenstveno tu građu čine dijelovi kamene plastike i skulpture. Uz to, pronadjeni su i mnogi sitni arheološki nalazi poput dijelova keramike, stakla, uporabnih predmeta, novca i slično.¹¹⁰

Među mnogobrojnom arheološkom građom pronađenoj na Crkvini zastupljeno je i srednjovjekovno staklo. Nakon detaljnije analize pronađenih fragmenata stakla ustanovljeno je da jedan dio njih pripada starokršćanskom periodu, a drugi dio razvijenom srednjem vijeku. Uspjelo se rekonstruirati oko 50 staklenih predmeta iz obaju perioda na temelju pronađenih fragmenata. Od staklenih nalaza razvijenog srednjeg vijeka izdvojeni su ulomci dviju staklenih čaša i jedne crkvene svjetiljke. Jedna čaša pripada *krautstrunk* tipu, dok bi druga mogla predstavljati nešto mlađu varijantu tog tipa čaše. Treći nalaz čine dijelovi kandila, odnosno crkvene svjetiljke.¹¹¹

5. 6. Utvrda Kličevica

Utvrda Kličevica nalazi se u blizini sela Rašević pokraj Benkovca. Nalazi se na uzvišenju pokraj kojeg prolazi istoimena rječica. Nastanak utvrde veže se za 15. stoljeće. Ladislav Napuljski prodaje Dalmaciju Mlečanima 1409. godine te je tako dio benkovačkog područja postao granica Hrvatsko-ugarskog kraljevstva i Mletačke Dalmacije. Hrvatski plemići Kurjakovići započinju gradnju utvrde Kličevice kako bi se zaštitili od Mlečana i obranili svoje granice. Prema povijesnim izvorima gradnju utvrde započinje Grgur Kurjaković 9. ožujka 1453. godine. Početkom 15. stoljeća jača osmanska opasnost. Oko 1527. godine Turci osvajaju Kličevicu. Ona ostaje aktivna do sredine 16. stoljeća kada gubi na važnosti te je Turci napuštaju.¹¹² Manja zaštitna arheološka istraživanja obavljena su 1990. godine. Sustavna istraživanja započinju tek od 2012. godine pod vodstvom Zavičajnog muzeja Benkovac i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Utvrda ima trapezasti tlocrt s kulom ovalnog tlocrta na sjeveroistočnom uglu. Prilikom istraživanja pronađena je raznovrsna materijalna kultura među

¹¹⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1997., 301.

¹¹¹ J. BELOŠEVIĆ, 1992., 137-140.

¹¹² K. GUSAR, M. ĆURKOVIĆ, 2011., 5-7.

kojom se našlo i staklo.¹¹³ Pronađeni stakleni predmeti svrstavaju se u grupu stolnog posuđa od kojih se javljaju čaše i boce kao najzastupljeniji tip srednjovjekovnih staklenih predmeta. Prepoznati su dijelovi *krautstrunk* čaša, ulomci dna čaša ukrašenih pomoću girlande te fragmenti staklenih boca.¹¹⁴

5. 7. Bribir

Bribir se smjestio u zaleđu sjeverne Dalmacije. Zbog svog povoljnog položaja i strateške važnosti, tragove ljudske aktivnosti na Bribiru možemo pratiti još od prapovijesti pa sve do novog vijeka. Tijekom srednjeg vijeka, Bribir je bio važno političko i kulturno središte. Jedno vrijeme je bio pod vlašću obitelji Šubića. Dugogodišnja arheološka istraživanja otkrila su mnoge ostatke profanog i sakralnog graditeljstva, naseobinskih nekropola i objekata obrambenog karaktera. Uz te objekte, otkrivena je i mnogobrojna pokretna materijalna kultura. Među tim materijalom pronađeni su predmeti izrađeni od stakla. Ako se uzme u obzir značaj Bribira u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, pronađeni stakleni predmeti su malobrojni.¹¹⁵

Arheološka istraživanja na tom lokalitetu započinju 1910. godine, pod vodstvom L. Maruna. Istraživanja su se nastavila s dužim i kraćim prekidima do sredine 20. stoljeća. Tek od 1959. godine počinju se provoditi sustavna arheološka istraživanja na Bribiru. Ona su trajala dva desetljeća, a nositelj tog projekta bio je S. Gunjača.¹¹⁶ Prilikom proučavanja materijalne građe s Bribira, problem predstavlja nedostatak podataka o stratigrafiji. Zbog toga se kronologija i datiranje predmeta temelji na njihovim tipološkim i stilskim karakteristikama.¹¹⁷ Najviše pronađenih staklenih predmeta s Bribira pripada stolnom posuđu, odnosno bocama i čašama. Osim njih, pronađeni su dijelovi staklenih svjetiljki i ostaci prozorskog stakla. Najzastupljenije su staklene čaše od kojih se izdvajaju one s ukrasom u obliku pužolikih i bradavičastih aplikacija te *krautstrunk* tip čaša. Javljaju se i staklene čaše i manje zdjele s ukrašenim tankim nitima. Osim apliciranih vodoravnih niti, javljaju se i plastična okomita rebra. Na Bribiru je nađen ulomak čaše tipa *Biskup*. Druga vrsta staklenih predmeta s Bribira čine boce, od kojih se najčešće javljaju ingastare. Uz njih, pronađeni su još i ostaci dvokonusnih boca. Nađeni su na prostoru Crkve sv. Marije na Dolu gdje se nalazila kasnosrednjovjekovna nekropola. Slična situacija javlja se na nekoliko drugih lokaliteta na širem području Balkana, gdje su, osim dvokonusnih boca, pronađene i druge vrste staklenih predmeta u funkciji priloga

¹¹³ I. BORZIĆ et al, 2013., 30, 46.

¹¹⁴ K. GUSAR, M. ĆURKOVIĆ, 2011., 10-11.

¹¹⁵ V. DELONGA, 1987., 87-88.

¹¹⁶ M. ZEKAN, 1996., 18-20.

¹¹⁷ V. DELONGA, 1987., 88.

unutar grobova ili kao fragmentirani ostaci izvan grobova, unutar prostora nekropole. Od ostalih vrsta staklenih predmeta izdvajaju se ulomci kandila te ostaci prozorskog stakla.¹¹⁸

5. 8. Cetina – Gospodska pećina

Gospodska pećina, poznata još kao i Milaševa pećina, nalazi se u selu Cetina. Opis pećine dao je A. Fortis u svom dijelu „Viaggio in Dalmazia“ još u 18. stoljeću. Arheološko istraživanje provedeno je sredinom 20. stoljeća. Najveću količinu nalaza činila je prapovijesna keramika. Dio nalaza pripadao je kasnosrednjovjekovnom arheološkom inventaru.¹¹⁹ Pronađeno je nekoliko staklenih nalaza koji su pripadali kasnom srednjem vijeku. Jedan pripada staklenoj posudi koničnog presjeka i žućkastozelene boje. Drugi nalaz je ulomak *krautstrunk* čaše svijetlomodne boje. Ostali fragmenti su površinski nalazi prikupljeni prilikom obilaska pećine.¹²⁰

5. 9. Utvrda Čačvina

Oko 8,5 km sjeveroistočno od Trilja smjestila se utvrda Čačvina. Nalazi se na uzvišenom prostoru što joj pruža odličnu kontrolu nad okolnim prostorom koji uključuje Sinjsko polje. Tim prostorom je tekao važan trgovački pravac koji je povezivao Split i obalu sa zaleđem i jugozapadnom Bosnom. Zbog toga je Čačvina bila strateški vrlo važna utvrda.¹²¹ Smatra se da je utvrda funkcionirala od 14. stoljeća, odnosno od njezinog prvog spomena u pisanim izvorima, pa sve do 18. stoljeća kada je napuštena. Utvrda je predstavljala važnu stratešku točku u kontroli prometnog pravca između Dalmacije i Bosne.¹²² Radovi na utvrdi počeli su 1992. godine i trajali su do 1997. godine. Istražena je istočna i manja zapadna kula te dio bedema i prostora između njih.¹²³ Oblik utvrde prilagodio se terenu te se pruža u pravcu zapad-istok. Utvrda je imala dvije oble kule spojene bedemima. Između njih se nalazilo dvorište s nekoliko prostorija. Većina pokretnih nalaza potekla je iz nasipa istočne kule koja je postala određena vrsta odlagališta nepotrebnih predmeta. Riječ je o zatvorenoj cjelini, stoga ti predmeti donose podatke o samo jednom razdoblju života utvrde. Pripadaju kasnom srednjem vijeku. Pronađeni su fragmenti keramike domaće i strane proizvodnje, stakleno posuđe te metalni nalazi, oružja i oruđe.¹²⁴

¹¹⁸ V. DELONGA, 1987., 103-107.

¹¹⁹ I. MAROVIĆ, 1979., 13-16.

¹²⁰ I. MAROVIĆ, 1979., 42.

¹²¹ LJ. GUDELJ, 2000., 153.

¹²² LJ. GUDELJ, 2000., 155-156.

¹²³ LJ. GUDELJ, 2000., 160, 175.

¹²⁴ LJ. GUDELJ, 2000., 161-166.

Pronađeni ulomci staklenih predmeta pripadaju stolnom posuđu. Nedostaju primjerci drugih vrsta staklenih predmeta poput svjetiljki, prozorskih stakala i dijelova nakita. Prepoznati su dijelovi čaša s ukrasom u obliku bradavičastih ili pužolikih kapljica. Pronađene su još *krautstrunk* čaše, čaše s okomito apliciranim rebrima te neukrašeni fragmenti staklenih predmeta. Među nalazima ističe se još i mala bočica ili ampula.¹²⁵

5. 10. Baba Lokva

Baba Lokva je bio naziv za najzapadnije srednjovjekovno selo u Kaštelima. Danas se lokalitet nalazi unutar naselja Plano. Lokalitet je istraživao 2007. i 2008. godine pod vodstvom T. Burića.¹²⁶ Na njemu su otkriveni ostaci kasnosrednjovjekovnog i novovjekovnog naselja. Nisu pronađeni artefakti stariji od 14. stoljeća. Najmlađi nalazi datiraju se u 17. stoljeće. U pisanim izvorima prvi spomen Baba Lokve datira u 13. stoljeće. Pronađeni su ostaci suhozidnih objekata stambene namjene te raznovrsni pokretni arheološki materijal.¹²⁷

Analizom staklenih predmeta pronađenih tijekom istraživanja utvrđeno je da većina staklenog materijala pripada standardnom inventaru stakla iz razdoblja 14. i 15. stoljeća. Predmeti pripadaju stolnom posuđu, čašama i peharima. Stakleni nalazi su izrazito fragmentirani, no moguće je prepoznati nekoliko tipova. Prepoznati su ostaci čaša bez ukrasa, čaša s ukrasom te čaše na nozi.¹²⁸

5. 11. Sv. Juraj kod Raduna

Crkva sv. Jurja kod Raduna smjestila se na blagom uzvišenju na prostoru Kaštel-Starog. U povijesnim izvorima spominje se od 13. stoljeća, no D. Jelovina smatra kako crkva vjerojatno potječe iz druge polovine 10. ili početka 11. stoljeća. Istražen je prostor crkve i groblje oko nje. Srednjovjekovno groblje može se datirati od kraja 10. i početka 11. stoljeća sve do početka ranog novog vijeka, odnosno do 16. stoljeća. Prva istraživanja započela su 1974. godine te je istražen prostor crkve i groblje uz nju. Iduće istraživanje provedeno je 2005. godine pod vodstvom T. Burića te je tada istraženo još 26 grobova. Prvim arheološkim istraživanjima otkriveno je 75 grobova. Zanimljiv je nalaz staklenih predmeta kao grobnih priloga u dva groba. Stakleni predmeti pronađeni su i unutar crkve.¹²⁹ Novijim arheološkim istraživanjima otkriveno je još 26 grobova. Od staklenih nalaza izdvajaju se staklene čaše i boce mletačkog porijekla,

¹²⁵ LJ. GUDELJ, 2000., 175-179.

¹²⁶ I. ANTERIĆ, 2011., 129-130; T. BURIĆ et al., 2013., 3.

¹²⁷ T. BURIĆ et al, 2013., 3-8

¹²⁸ T. BURIĆ et al, 2013., 27-28.

¹²⁹ I. ANTERIĆ, 2011., 132; T. BURIĆ, 2010., 12; F. OREB, 1983., 185-187.

odnosno, sličan materijal koji je nađen i na obližnjim lokalitetima, u Ostrogu i kod crkve sv. Jurja na Putalju.¹³⁰

5. 12. Ostrog

Ostrog je bilo naselje hrvatskih plemenitaša Didića. Bilo je najznačajnije naselje predkaštelanskih sela. Naselje se prvi put spominje 1171. godine te se od tada često javlja u povijesnim izvorima, sve do napuštanja naselja krajem 15. stoljeća. Smjestilo se na padinama Kozjaka, na obrambeno povoljnom položaju.¹³¹ U srednjem vijeku podignut je kastrum, a pred njim se smjestilo srednjovjekovno groblje i crkva sv. Lovre. Obavljene su četiri kampanje arheoloških istraživanja na ovom prostoru čime je istražena crkva i okoliš te ostaci srednjovjekovnog kastruma.¹³² Od staklenih predmeta koji bi se mogli datirati u razvijeni i kasni srednji vijek izdvaja se ulomak dvokonusne boce te različiti ulomci dna posuda koje, zbog fragmentiranosti, nije moguće preciznije definirati.¹³³

5. 13. Sv. Juraj na Putalju

Lokalitet Putalj i crkva sv. Jurja na tom lokalitetu smješteni su na brežuljku, ispod padina Kozjaka. Prva arheološka istraživanja na Putalju započela su 20-ih godina 20. stoljeća. Krajem 80-ih godina 20. stoljeća započinju sustavna istraživanja pod vodstvom T. Burića i MHAS-a.¹³⁴ Istraživanja su otkrila postojanje nekoliko faza crkve i samog groblja koje je nastalo oko te crkve. Razlikuju se četiri osnovne faze koje se protežu od ranorimskog razdoblja pa sve do gotičkog perioda. U srednjovjekovnom razdoblju, oko crkve sv. Jurja, nastalo je veliko župsko groblje. Iz perioda od 12. i 13. stoljeća potječe 80 grobova. Iz razdoblja kasnog srednjeg i ranog novog vijeka (14. - 16. stoljeća) potječe 195 grobova.¹³⁵ Nalazi i prilozi su pronađeni u 44 groba. Uglavnom su to različiti oblici nakita, dijelovi nošnje, novac i pršljeni. Vrlo zanimljive grobne priloge čine nalazi staklenih boca i to dvije boce tipa ingastara koje su nađene uz desno rame pokojnika.¹³⁶

¹³⁰ T. BURIĆ, 2005., 409; T. BURIĆ, 2010., 22.

¹³¹ I. ANTERIĆ, 2011., 132-133.

¹³² T. BURIĆ, 2003., 29; T. BURIĆ, 2006b., 409.

¹³³ I. ANTERIĆ, 2011., 143-145.

¹³⁴ T. BURIĆ, S. ČAČE, I. FADIĆ, 2001., 7; I. ANTERIĆ, 2011., 132-133.

¹³⁵ T. BURIĆ, S. ČAČE, I. FADIĆ, 2001., 7-28; I. ANTERIĆ, 2011., 132-133.

¹³⁶ T. BURIĆ, S. ČAČE, I. FADIĆ, 2001., 236-239.

5. 14. Split – Dioklecijanova palača

Palača cara Gaja Aurelija Valerija Dioklecijana dovršena je u 4. stoljeću na južnom dijelu poluotoka koji se danas zove Splitski poluotok. Na prostoru gdje je nastala palača spominje se starije naselje pod nazivom Spalatum, što vjerojatno potječe od grčkog Aspalathos. Nakon Dioklecijanove smrti, izgled palače polagano se mijenjao. Na to je uvelike utjecalo kršćanstvo, ali znatnije promjene osjete se tek nakon pada Salone, kada Palača polagano poprima karakteristike grada. Određene institucije koje su nekoć postojale u Saloni sada su prebačene u Split. Od 9. stoljeća, razvojem države hrvatskih vladara, Split razvija čvršće veze s hrvatskim vladarima. Početkom 12. stoljeća Split postaje autonomna komuna, podređena direktno Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu što povoljno utječe na razvoj grada. Od 12. do 14. stoljeća predgrađe Splita se širi da bi se u 14. stoljeću sagradili snažni bedemi koji su obuhvatili prošireni dio gradskog teritorija.¹³⁷ Početkom 15. stoljeća dalmatinski gradovi dolaze pod mletačku vlast. Među njima se našao i Split koji je izgubio svoju autonomnost. Pod mletačkom vlašću ostaje četiri stoljeća. U 16. stoljeću razvija se opasnost od Turaka te Split doživljava određenu ekonomsku stagnaciju.¹³⁸

Prilikom arheoloških istraživanja provedenih krajem 60-ih do sredine 70-ih godina 20. stoljeća pronađena su 53 primjerka srednjovjekovnih staklenih predmeta. Zbog slabog poznavanja staklenih radionica iz tog perioda teško je precizno odrediti radionicu odakle je potekao stakleni materijal pronađen u palači. Pomoć pri određivanju provenijencije pružaju analogije koje upućuju na to da je stakleni materijal iz palače izrađen u srednjoitalskim i sjevernoitalskim radionicama. Paralele se mogu povući s keramičkim nalazima za koje se smatra da su oni datirani prije 1300. godine, dospjeli uglavnom s prostora srednje Italije, odnosno Apulije. Nakon 1300. godine jača mletački utjecaj te se u Splitu počinju sve više javljati predmeti sjevernoitalske provenijencije. Stakleni nalazi uglavnom su pripadali čašama i bocama od kojih se većina datira u 14. i 15. stoljeće. Najraniji primjerci mogli bi se datirati u 13. stoljeće, a najkasniji u 16. stoljeće.¹³⁹ Osim prethodno navedenih, treba naglasiti i istraživanja provedena od 1992. do 1996. godine. Ona su obuhvatila južni dio palače i rezultirala su pronalaskom nalaza iz različitih povijesnih perioda. Među njima se našlo i srednjovjekovno staklo. Rezultati su objavljeni u monografiji čime je omogućen izvrstan uvid u pronađeni arheološki materijal.¹⁴⁰

¹³⁷ T. MARASOVIĆ, 1995., 19-26.

¹³⁸ T. MARASOVIĆ, 1995., 28-30.

¹³⁹ M. R. DEMAINE, 1979., 127.

¹⁴⁰ V. DELONGA, 2014b, 226., Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 305.-338.

5. 15. Vid – crkva sv. Vida

Na lokalitetu Sv. Vid u Vidu kod Metkovića nalaze se ostaci crkve i groblja, s nalazima datiranim od starokršćanskog do kasnosrednjovjekovnog perioda. S tog lokaliteta potječu stakleni predmeti koje je moguće datirati u dvije faze. Starijoj fazi pripadali bi stakleni nalazi iz starokršćanskog perioda, dok se nalazi iz mlađe faze datiraju u kasnosrednjovjekovni period. Relativno dobra očuvanost nalaza omogućila je njihovo izdvajanje u odgovarajuće tipološke grupe, uglavnom izdvojene na temelju ukrasa koji je ostao sačuvan na njima.¹⁴¹ Razlikuju se fragmenti s optički puhanim ukrasom, s rebrastim ukrasom i s ukrasom u obliku apliciranih staklenih niti. Izdvojena je i grupa ulomaka koničnih dna, od kojih su neki imali nazupčanu rubnu vrpcu, dok su drugi bili bez nje. Nekoliko fragmenata bilo je ukrašeno kružnim, bradavičastim ispupčenjima. Pronađeni su i ulomci za koje se moglo odrediti da pripadaju bocama, svjetiljkama, stopicama čaša na nozi te ulomci čija se tipologija nije mogla pobliže odrediti.¹⁴²

5. 16. Orebić

Orebić i njegova okolica nalaze se na vrlo povoljnom geografskom položaju. Taj prostor ima odlične klimatske uvjete, otvorenost moru i kopnenu povezanost što ga je činilo privlačnim mjestom za život tijekom povijesti. Iznad Orebića smjestila se ilirska gradina koju je 1967. godine istraživao C. Fisković. Prilikom istraživanja pronašao je ulomke kasnosrednjovjekovne čaše s kapljičastim aplikacijama.¹⁴³

5. 17. Ston – katedrala sv. Vlaha

Prva katedrala u Stonu sagrađena je 1345. godine i posvećena je sv. Vlahu. Krajem 14. stoljeća dodatno je proširena i ukrašena raznim ornamentima. Nakon potresa 1667. godine, katedrala sv. Vlaha je nastradala te je početkom 1706. godine donesena odluka da se izgradi nova katedrala. Istraživanja su provedena 2006. i 2007. godine. Otkriveni su ostaci prve i druge katedrale iznad kojih je sagrađena današnja župna crkva, također s titularom sv. Vlaha. Među pronađenim staklenim nalazima najbrojniji su *oculusi*.¹⁴⁴

¹⁴¹ Z. BULJEVIĆ, 1998., 123.

¹⁴² Z. BULJEVIĆ, 1998., 158.

¹⁴³ C. FISKOVIĆ, 1979., 212-214.

¹⁴⁴ N. TOPIĆ, 2015., 56-57.

5. 18. Mljet

Na otočiću na Velikom jezeru na Mljetu smjestio se samostanski kompleks sv. Marije. Podignuli su ga benediktinci sredinom 12. stoljeća. Samostan je doživio nekoliko proširenja i dogradnji, no izgled mu se znatno izmijenio nakon druge polovine 16. stoljeća kada samostan poprima obrambeni izgled zbog sve češćih ratova i gusarskih upada. Početkom 19. stoljeća samostan se polagano napušta. Arheološka istraživanja započela su 2006. godine i nastavljena su 2007. i 2008. godine. Pronađeno je više raznovrsnih primjeraka staklenih predmeta poput *oculusa*, čaša ili zdjelica.¹⁴⁵

5. 19. Lopud

Srednjovjekovni stakleni predmeti pronađeni su na Lopudu tijekom arheoloških istraživanja provedenih početkom 70-ih godina 20. stoljeća te tijekom novijih istraživanja provedenih na prostoru Kneževa dvora 2005. godine, franjevačkog samostana sv. Marije i utvrde 2006. i 2007. godine, kao i na prostoru dominikanskog samostana 2008. godine. Pronađeni su ulomci srednjovjekovnih staklenih čaša, boca i svjetiljki, ali i mnogi novovjekovni nalazi, posebno s novijih istraživanja.¹⁴⁶

5. 20. Koločep

Prilikom zaštitnih arheoloških istraživanja provedenih na Koločepu tijekom 1972. i 1973. godine, istražen je prostor unutar i okolo crkve sv. Srđa. Pronađeni su fragmenti staklenih predmeta koji se mogu datirati u razvijeni i kasni srednji vijek. Pripadali su čašama, bocama i svjetiljkama, no zbog fragmentiranosti nalaza nije bilo moguće izraditi rekonstrukciju.¹⁴⁷

5. 21. Dubrovnik

Dubrovnik je bio važno središte još od doba antike. Njegov geografski položaj omogućio mu je povoljne uvjete za razvoj samog grada. Imao je odlične uvjete za razvoj trgovine, kopnenim komunikacijama bio je povezan s dubokim zaleđem, odnosno, većim dijelom Balkana, dok je preko morskih puteva održavao veze s ostatkom Mediterana. Početkom 13. stoljeća pada pod mletačku vlast. Od 1358. godine Dubrovnikom vlada Hrvatsko-Ugarska Monarhija. Prodorom Turaka Dubrovnik dolazi s njima u kontakt te od 1458. godine plaća

¹⁴⁵ A. MILOŠEVIĆ, Ž. PEKOVIĆ, 2009., 701.-704; N. TOPIĆ, 2015. 45-48.

¹⁴⁶ V. HAN, 1981., 34; N. TOPIĆ, 2015., 49-53, 64.

¹⁴⁷ V. HAN, 1981., 34.

danak njima i hrvatsko-ugarskom kralju.¹⁴⁸ Na prelasku iz kasnosrednjovjekovnog u novovjekovno razdoblje Dubrovnik je bio jedan poznatijih gradova. Održavao je trgovačke veze s cijelim Mediteranom, zapadnom Europom i Balkanom.¹⁴⁹

Proučavanju srednjovjekovnog stakla na prostoru Dubrovnika pomažu mnogobrojni arhivski zapisi koje je detaljno obradila V. Han.¹⁵⁰ Sam Dubrovnik je bio važan zbog uvoženja različitih vrsta staklenih predmeta, ali uz to, njegova se važnost posebno ističe i zbog postojanja staklarskih radionica u kasnom srednjem i ranom novom vijeku. Proizvodnja stakla može se pratiti od prve polovine 14. stoljeća. U drugoj polovini 14. stoljeća proizvodnja se usporava, ali staklo se nastavlja proizvoditi i dalje, tijekom 15. stoljeća, i traje sve do kraja 16. stoljeća. Uglavnom su se proizvodili predmeti svakodnevne namjene (čaše, boce, svjetiljke).¹⁵¹ Zastupljen je širok repertoar staklenih nalaza, različite vrste posuda poput čaša, boca i zdjela, ukrašenih na razne načine, svjetiljki, prozorskog stakla i perli. Ne datiraju se svi predmeti u kasni srednji vijek, već se znatan dio materijala može datirati u novi vijek.¹⁵²

5. 22. Župa dubrovačka – crkva sv. Đurđa

Župa dubrovačka nalazi se nekoliko kilometara istočno od Dubrovnika, na geografski vrlo povoljnom položaju koji je kroz povijest predstavljao vrlo važnu komunikacijsku i prometnu rutu između Epidaura, odnosno obale i unutrašnjosti. Na prostoru Župe dubrovačke smjestila se crkva sv. Đurđa. Ona se prvi put u povijesnim izvorima spominje 1321. godine. Krajem 2006. i početkom 2007. godine provedena su arheološka istraživanja kod crkve. Pronađeno je srednjovjekovno groblje te velik broj nalaza iz antičke i srednjovjekovne faze lokaliteta. Od pronađenog staklenog materijala moguće je izdvojiti tri grupe; ulomci svjetiljki, ulomci stakla s apliciranim staklenim nitima i ulomci stakla s rebrastim ukrasom.¹⁵³

5. 23. Konavle – utvrda Sokol

Prostor utvrde Sokol u Dunavama u Konavlima višeslojni je lokalitet sa nalazima koji potječu još od prapovijesnog perioda. U povijesnim izvorima utvrda se spominje od 1373. godine. Krajem 14. i početkom 15. stoljeća utvrda je učestalo mijenjala vlasnike između bosanskih vladara i Dubrovčana. Utvrda je napuštena 1673. godine. Arheološka istraživanja

¹⁴⁸ N. TOPIĆ, 2015., 4-5.

¹⁴⁹ N. TOPIĆ et al, 2016., 574.

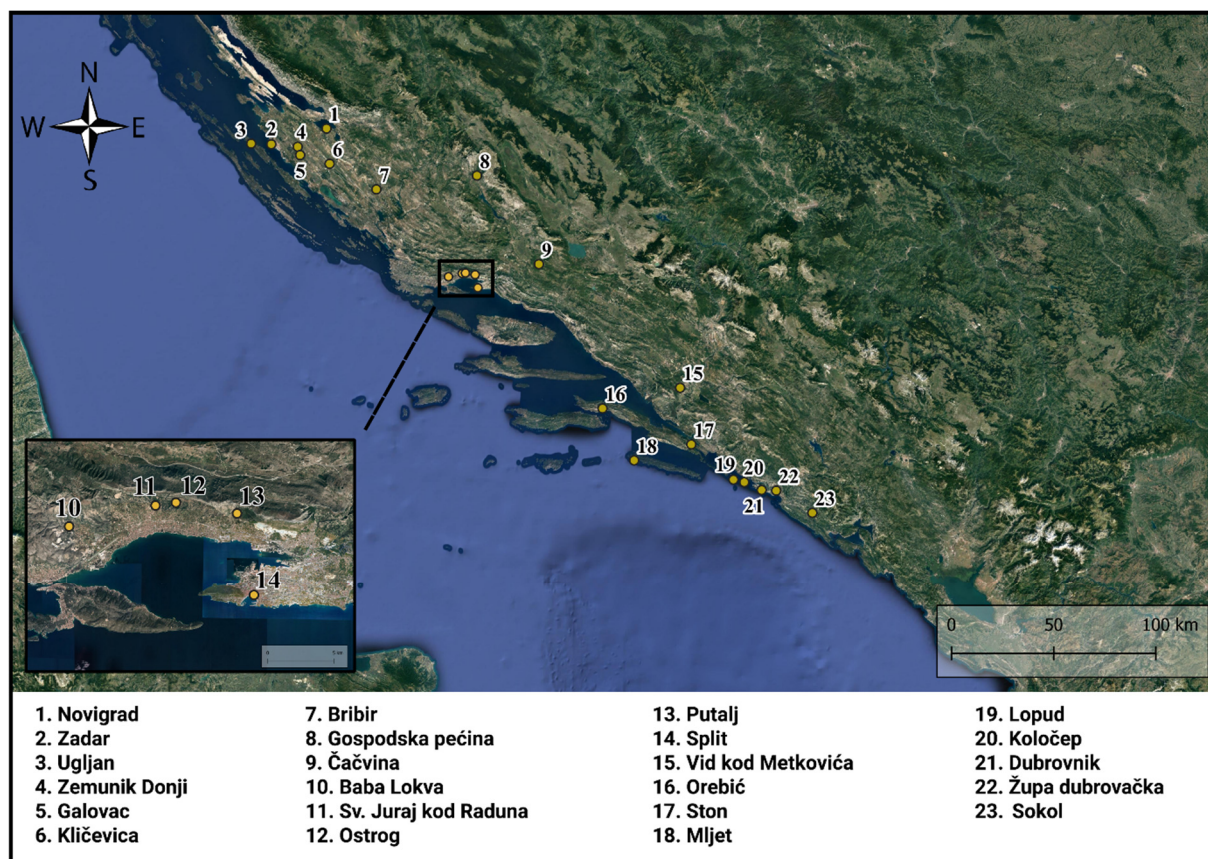
¹⁵⁰ V. HAN, 1981., 1.

¹⁵¹ N. TOPIĆ et al, 2016., 576.

¹⁵² N. TOPIĆ, 2015., 2, 28-29.

¹⁵³ M. PERKIĆ, 2008., 63-68, 83.

provedena su 70-ih godina 20. stoljeća. Kasnije je provedeno i istraživanje stećaka uz utvrdu. Novija arheološka istraživanja utvrde provedena su 2012. i 2013. godine. Nalazi su prikupljeni arheološkim istraživanjima prostora oko utvrde te iz cisterne unutar utvrde.¹⁵⁴ Pronađen je raznovrstan repertoar staklenih nalaza, datiranih od ranorimskog do novovjekovnog perioda. Od srednjovjekovnih nalaza zastupljene su razne vrste čaša, boce, svjetiljke te ulomci *ocula*.¹⁵⁵

Karta 1. Lokaliteti na području Dalmacije na kojima su pronađeni stakleni predmeti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka

¹⁵⁴ N. TOPIĆ, 2015., 60-63; N. TOPIĆ et al, 2019., 109-118.

¹⁵⁵ N. TOPIĆ et al, 2019., 199-206.

6. TIPOLOŠKI PREGLED STAKLENIH PREDMETA NA PODRUČJU DALMACIJE

6. 1. Čaše

6. 1. 1. Čaše koničnog oblika bez ukrasa (*moioli*)

Čaše koničnog oblika mogu se javljati u više varijanti. Razlikuju se čaše koničnog oblika bez ukrasa (*moioli*) i čaše koničnog oblika s ukrasom. Prvi tip zastupljen je na nekoliko lokaliteta na području Dalmacije (Karta 2).¹⁵⁶ Prema arhivskim izvorima, u razdoblju kasnog srednjeg vijeka postojala je učestala proizvodnja određenog tipa čaša koje se u njima nazivaju *moioli*. Riječ je o jednostavnijem tipu čaša, izrađenih tehnikom slobodnog puhanja, bez ukrasa. U Veneciji se naziv *moioli* odnosi na čaše jednostavnog cilindričnog ili koničnog oblika, bez stope. Postoje određene pretpostavke da su radionice u Dubrovniku proizvodile ovakve jednostavnije oblike, dok su luksuzniji predmeti nastajali u Veneciji. Ovakve jednostavne čaše mogu se prepoznati na talijanskim freskama gdje se javljaju prizori iz svakodnevnog života (Slika 8). Bile su namijenjene svakodnevnoj uporabi pa su vjerojatno zato bile jednostavnog oblika.¹⁵⁷ Zbog njihove široke rasprostranjenosti i upotrebe tijekom dužeg vremenskog perioda (koji nije ograničen samo na razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka), datiranje se temelji uglavnom na kontekstu nalaza, dok su za većinu drugih predmeta izuzetno bitne analogije.¹⁵⁸

Primjer neukrašene konične čaše potječe iz Gradine u Zemuniku Donjem. Taj primjerak je imao konkavno udubljeno dno te tanku stijenku blijedožućkaste boje.¹⁵⁹ Konične čaše bez ukrasa i s udubljenim dnom česte su među staklenim nalazima s prostora Zadra (Slika 9). Većina ih je pronađena na prostoru crkve sv. Šime. Datiraju se od 14. do 16. stoljeća.¹⁶⁰

Ulomci koničnih čaša bez ukrasa pronađeni su na lokalitetu Baba Lokva u Kaštelima. Fragmenti su bili prozirni, žućkaste do zelenkastožućkaste boje ili mutni i bezbojni.¹⁶¹

Ulomci dna koničnih čaša potječu iz Dioklecijanove palače u Splitu. Njih pet pronađeno je tijekom starijih istraživanja.¹⁶² Istraživanja provedena 1992. godine rezultirala su većom količinom ove vrste nalaza. Ulomci čaša imaju više ili manje izražena konična udubljenja. Uglavnom su rađeni od bezbojnog stakla, nešto manje od stakla zelenkaste nijanse. Na nekima

¹⁵⁶ M. ŠIMEK, 2010., 315.

¹⁵⁷ N. TOPIĆ, 2015., 119.

¹⁵⁸ I. ANTERIĆ, 2011., 146.

¹⁵⁹ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 33.

¹⁶⁰ M. PEŠIĆ, 2006., 117.

¹⁶¹ T. BURIĆ et al, 2013., 28-29.

¹⁶² M. R. DEMAINE, 1979., 128.

su vidljivi tragovi mjehurića u staklu. Kod nekih je sačuvan donji dio stijenke te se može zaključiti da nisu imali ukrasnu vrpce na dnu. Takvi se primjerci datiraju u 13. i 14. stoljeće.¹⁶³

Dna koničnih čaša pronađena su i u Sv. Vidu kod Metkovića. Među tom grupom nalaza, rijetki su primjerci bez ukrasne vrpce na dnu. Oni uglavnom pripadaju tipu čaše s koničnim dnom, egipatskog ili korinstkog porijekla.¹⁶⁴

Veći broj ulomaka koničnih čaša pronađen je na utvrđi Sokol u Konavlima. Dio tih ulomaka moguće je datirati u 14. i 15. stoljeće. Sačuvani su ulomci oboda, stijenki i dna čaša. Stijenke su uglavnom vrlo tanke, a staklo je bilo žućkasto, zeleno ili bezbojno.¹⁶⁵

Slika 8. Giottova slika s kraja 13. stoljeća na kojoj se nalazi prikaz konične čaše bez ukrasa (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 96)

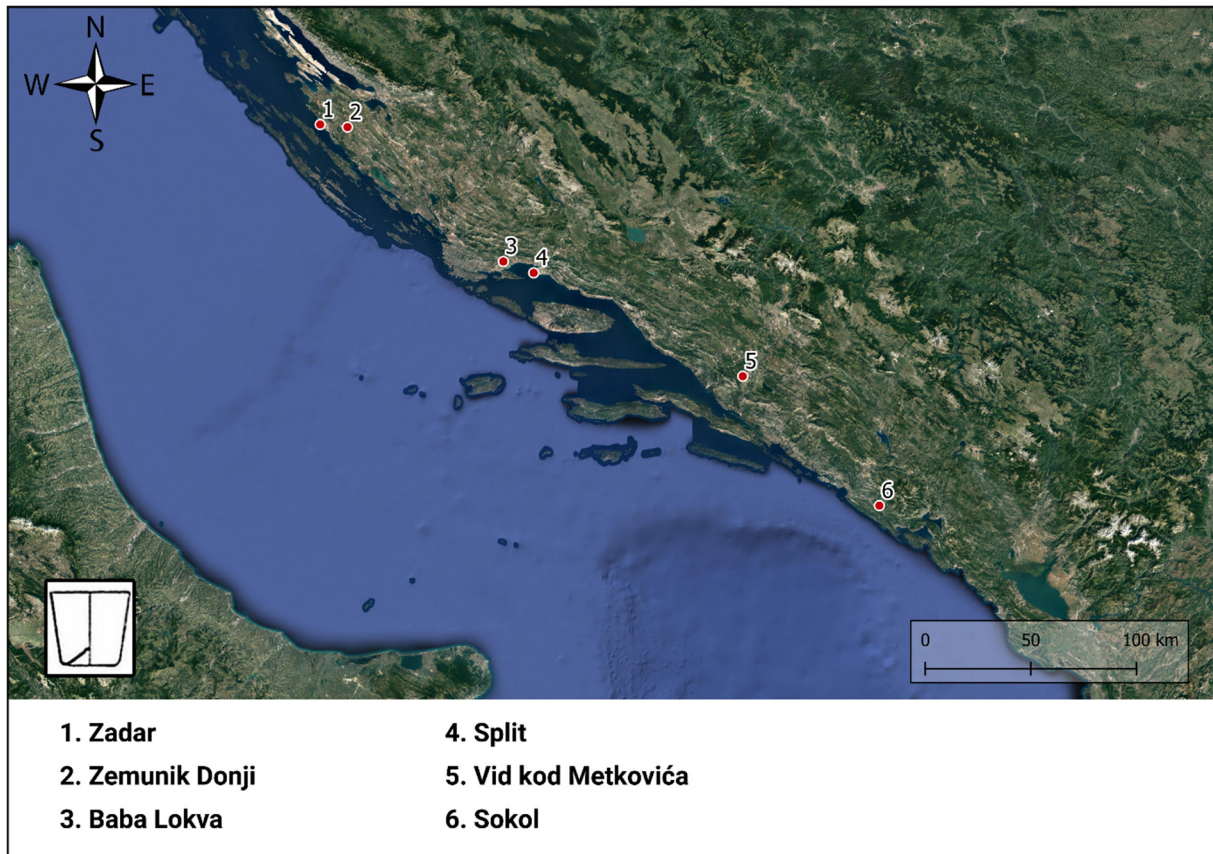
¹⁶³ V. DELONGA, 2014b, 309-313.

¹⁶⁴ Z. BULJEVIĆ, 1998., 140-143.

¹⁶⁵ N. TOPIĆ, 2015., 121-122; N. TOPIĆ et al., 2019., 203.

Slika 9. Ulomak konične čaše iz Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 117)

Karta 2. Čaše koničnog oblika bez ukrasa na prostoru Dalmacije

6. 1. 2. Čaše s ukrasom u obliku bradavičastih, pužolikih i kapljičastih aplikacija

Ukras u obliku bradavičastih, pužolikih ili kapljičastih aplikacija na staklenim predmetima poznat je od razdoblja starog Egipta. Navedeni način ukrašavanja proširio se kod sirijskih radionica u 3. stoljeću. Popularnost im se ponovno nastavlja u srednjem vijeku, kod bizantskih radionica na Korintu u 11. i 12. stoljeću. Korintske čaše s kapljičastim ukrasima

imaju bliske analogije s Egiptom, odakle vjerojatno vuku svoje porijeklo. Prema G. Davidson, postojale su jake veze između Grčke i Egipta. Grčki staklari bi donijeli primjerke egipatskih staklenih posuda u svoje radionice gdje bi izrađivali modele po njihovom uzoru. Korintske radionice prestaju s radom nakon normanskog osvajanja 1147. godine, no novija istraživanja pokazuju da se produkcija nastavila u 13. i 14. stoljeću te da su se proizvodi importirali na zapadna središta. Južnoitalske radionice su vjerojatno preuzele način ukrasa od korintskih radionica te su svoje proizvode širili po ostatku Europe.¹⁶⁶ Sličan način ukrašavanja pronalazi se kod čaša s prostora Apulije i južne Italije iz 12. i 13. stoljeća. Ukras u obliku sitnih kapi i pužića javlja se i na čašama iz venecijansko-muranskih radionica od 13. do 15. stoljeća gdje se te čaše spominju pod nazivom *gotti gropolosi*.¹⁶⁷ Čaše s bradavičastim ukrasom bile su jedan od rasprostranjenijih tipova staklenih predmeta u Italiji u periodu od 12. do 14. i 15. stoljeća.¹⁶⁸ Može ih se prepoznati na različitim umjetničkim djelima (Slika 10, Slika 11). Snažne trgovačke veze između Venecije i Korinta postojale su još od 12. stoljeća, stoga se na taj način mogao proširiti utjecaj o izradi ove vrste čaša.¹⁶⁹ G. Davidson smatra da je ovaj tip čaša nastao u Siriji te da je preko Egipta došao do korintskih radionica. Korint je imao ulogu posrednika ove vrste čaša između Egipta i Njemačke, gdje su dospjeli oko 1300. godine. Kao razlog navodi da njemački primjerci imaju više sličnosti s korintskim predmetima nego istočnim. Ako bi se prihvatila teza da su korintske radionice prestale s radom nakon invazije, onda su čaše s kapljičastim ukrasom morale doći u Njemačku prije sredine 12. stoljeća. No, moguće je da su došle i kasnije, oko 1300. godine, preko posrednika u južnoj Italiji gdje su korintski staklari pobjegli nakon invazije ili preko Rusije gdje se pronalazi velika količina staklenih predmeta s ovakvim načinom ukrasa.¹⁷⁰ Charleston smatra da je područje produkcije čaša s kapljičastim ukrasom Njemačka, dok Kojić i Wenzel kao mogućnost produkcije tih čaša predlažu Mediteran i južni Jadran.¹⁷¹

Osim staklenih predmeta ukrašenih apliciranim kapljičastim motivima, u Korintu su pronađeni i predmeti ukrašeni rebrima izvedenim puhanjem u kalup te predmeti s apliciranim staklenim nitima. Takvi načini ukrašavanja karakteristični su za europsko staklarstvo u razdoblju gotike i renesanse. Prema tome se može prepoznati snažna veza između korinskog staklarstva 12. stoljeća i europskog iz 15. i 16. stoljeća, no te je veze teško potkrijepiti s

¹⁶⁶ N. TOPIĆ, 2015., 136.

¹⁶⁷ V. DELONGA, 1987., 94.

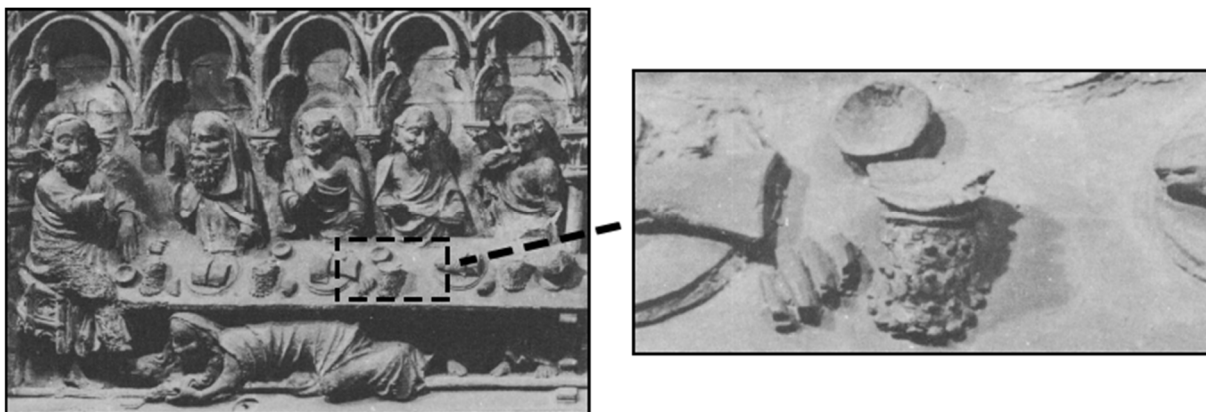
¹⁶⁸ D. STIAFFINI, 1991., 202.

¹⁶⁹ A. GASPARETTO, 1979., 85.

¹⁷⁰ G. R. DAVIDSON., 1940., 308-310.

¹⁷¹ Z. BULJEVIĆ, 1998., 146.

konkretnim dokazima zbog nedostatka kontinuiteta. Čaše s bradavičasto-pužoliko-kapljičastim aplikacijama proizvodile su se od 11. stoljeća na Bliskom istoku do 16. stoljeća na prostoru sjeverne Europe.¹⁷² Opće karakteristike koje vrijede za ove grupe čaša su više ili manje naglašen i izvučen ljevkasti otvor, tijelo cilindričnog i blago jajolikog oblika te baza koja može biti ravna s konkavnim udubljenjem i prstenastim rubom ili ukrašena nazubljenom girlandom.¹⁷³ Javljaju se na prostoru cijelog mediteranskog bazena od 10. i 11. stoljeća, pa sve do 14. stoljeća.¹⁷⁴ Osim sačuvanih primjeraka čaša, rekonstrukciji izgleda pomažu i razna umjetnička djela na kojima je sačuvan prikaz ovog tipa čaše. Zanimljiv prikaz potječe iz Careme, gdje je čaša s kapljičastim ukrasom prikazana na reljefu datiranom u 14. stoljeće.¹⁷⁵ Čaše ovog tipa zastupljene su na prostoru Dalmacije (Karta 3).

Slika 108. Čaša s kapljičastim ukrasom prikazana na reljefu iz Careme, 14. stoljeće (A. GASPARETTO, 1979., 87., Fig. 22)

¹⁷² N. TOPIĆ, 2015., 136.

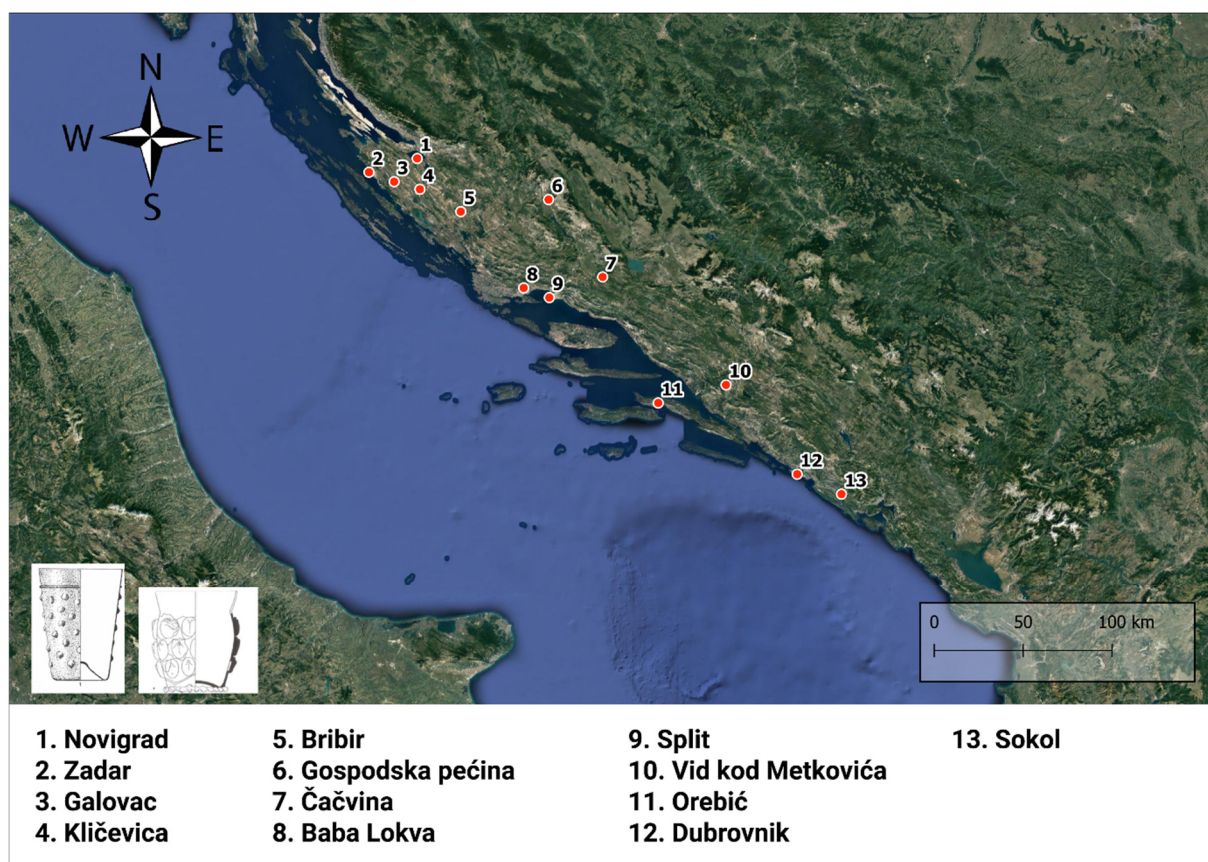
¹⁷³ V. DELONGA 1987., 94-95.

¹⁷⁴ D. STIAFFINI, 1991., 207.

¹⁷⁵ A. GASPARETTO, 1979., 87.

Slika 11. Jacopo Torriti, Nozze di Cana - slika s prikazom čaše s bradavičastim aplikacijama, 13. stoljeće (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 98)

Karta 3. Čaše s ukrasom u obliku bradavičastih, pužolikih i kapljičastih aplikacija na području Dalmacije

6. 1. 2. 1. Čaše s ukrasom u obliku bradavičastih i pužolikih aplikacija

Čaše s ukrasom u obliku bradavičastih, pužolikih i kapljičastih aplikacija mogu se podijeliti u dvije grupe. Prvoj grupi pripadale bi čaše s bradavičastim i pužolikim aplikacijama (u literaturi poznate i pod nazivom *Nuppenbecher*). Drugoj grupi pripadale bi čaše s većim, kapljičastim aplikacijama, poznate kao *krautstrunk* čaše.¹⁷⁶ Prvu grupu karakteriziraju mala bradavičasta ispupčenja raspoređena po tijelu čaše. Javljaju se početkom 13. stoljeća. Iz njih se kasnije razvijaju čaše tipa *krautstrunk*.¹⁷⁷

Ulomak konične čaše s pužolikim aplikacijama pronađen je na utvrđi Fortici u Novigradu (Slika 12)¹⁷⁸. Primjerak čaše ukrašene kapljičastim motivima potječe s lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra (Slika 13). Ona se smatra prototipom *krautstrunk* čaša koja je također pronađena na istom lokalitetu. Navedena čaša vjerojatno je starija od *krautstrunk* čaše pronađene na istom lokalitetu te je korintske ili južnoitalske provenijencije.¹⁷⁹

Ulomci čaše s ukrasom u obliku pužolikih aplikacija pronađeni su na Bribiru (Slika 14, Slika 15) u sloju srednjovjekovne kuće. Čaša je imala naglašen i ljevkast otvor, cilindrično i blago jajoliko tijelo te apliciranu girlandu uokolo baze. Rađena je od prozirnog i bezbojnog stakla. Najranije analogije za takav tip čaše potječu iz korintskih radionica 11. i 12. stoljeća te od nalaza sličnog tipa pronađenih u Apuliji, Furlaniji i Veneciji. Čaša s Bribira najviše sličnosti ima s čašom pronađenom na nekropoli u Veličanima u Hercegovini. Analogije se mogu pronaći i na srednjovjekovnim lokalitetima u Srbiji. Na temelju navedenih analogija, čaša s Bribira može se datirati u kraj 14. i prvu polovinu 15. stoljeća.¹⁸⁰ S istog lokaliteta potječe srodna grupa nalaza. Riječ je o čašama s ukrasom u obliku bradavičastih aplikacija. Ovu grupu nalaza s Bribira karakterizira staklena vodoravna nit koja se nalazi na prijelazu otvora u trbuh i ukras zupčaste girlande uokolo baze čaše. Pojedini primjerci imaju samo konkavno udubljeno dno i prstenasti rub uokolo baze ili samo konkavno udubljeno dno bez prstenastog ukrasa. Obično imaju cilindrično ili trbušasto tijelo te manji otvor ljevkastog oblika. Uglavnom su rađeni od bezbojnog i prozirnog stakla do lagano žućkastog stakla. Na jednom primjerku bradavičaste aplikacije bile su od kobaltno plavog stakla. Ova grupa čaša bliska je sličnim primjercima s Korinta datiranih u 11. i 12. stoljeće te s primjercima iz venecijansko-muranskih radionica

¹⁷⁶ N. TOPIĆ, 2015., 137.

¹⁷⁷ M. ŠIMEK, 2015., 317.

¹⁷⁸ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 240.

¹⁷⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1992., 139.

¹⁸⁰ V. DELONGA 1987., 89, 94-95.

datiranih u 13. i 14. stoljeće. Najbliže analogije pronalaze se u čaši iz Kolovrata u Polimlju datiranoj između 12. i 14. stoljeća.¹⁸¹

Na lokalitetu Baba Lokva u Kaštelima pronađeni su ulomci čaša ukrašenih pužolikim i bradavičastim aplikacijama. Kod jednog primjerka sačuvan je ulomak dna ukrašen girlandom (Slika 16). Ulomci stakla bili su prozirni ili mutni, plavkaste, svijetložućkaste ili bjelkaste boje.¹⁸²

Na prostoru Dioklecijanove palače u Splitu pronađeno je više fragmenata čaša s bradavičastim i pužolikim ukrasom. Na istraživanjima provedenim 70-ih godina 20. stoljeća otkriveno je pet fragmenata ove vrste stakla,¹⁸³ dok s novijih istraživanja potječe jedanaest fragmenata.¹⁸⁴ Većina ih je rađena od bezbojnog stakla, no zastupljene su i zelenkaste i žućkaste nijanse. Datiraju se od 13. do 15. stoljeća.

Na utvrdi Čačvini pronađeni su fragmenti čaša s nepravilno apliciranim pužolikim aplikacijama (Slika 17). Pripadali su čaši zelenkaste ili blijedožućkaste boje.¹⁸⁵

Iz Sv. Vida kod Metkovića potječu dva ulomka staklenih čaša na kojima su sačuvane aplicirane male kapi (Slika 18, Slika 19). Jedan je rađen od stakla modrozeleno-nijanse, dok je drugi rađen od gotovo bezbojnog stakla. Oba ulomka imaju tragove zračnih mjehurića. Datiraju se u 14. i 15. stoljeće.¹⁸⁶

Prilikom istraživanja crkve sv. Stjepana u Dubrovniku pronađen je ulomak čaše s kapljicačastom aplikacijom koji se datira u period od 10. do 11. stoljeća. Rađena je od stakla tirkiznozeleno-boje. Ulomak sa sličnim ukrasom pronađen je i prilikom istraživanja bendiktinskog samostanskog kompleksa sv. Marije od Kaštela. Ulomak je također bio tirkiznozeleno-boje. S istog prostora potječe i ulomak čaše s kapljicačasto-bradavičastom aplikacijom, svijetle prozirno-žućkastobijele boje.¹⁸⁷

Ulomak čaše s pužolikom aplikacijom pronađen je na prostoru utvrde Sokol u Konavlima. Na temelju prikaza sličnog ukrasa jedne čaše na slici iz 15. stoljeća, moguće je da se i primjerak s utvrde Sokol može datirati u to vrijeme. S istog lokaliteta potječu i ulomci čaša ukrašenih kapljicačastim ukrasom.¹⁸⁸

¹⁸¹ V. DELONGA, 1998., 89, 95-96.

¹⁸² T. BURIĆ et al, 2013., 27-29., I. ANTERIĆ, 2011., 137-138.

¹⁸³ M. R. DEMAINE, 1979., 128.

¹⁸⁴ Ž. STAMATOVIĆ, 2014, 306-307.

¹⁸⁵ LJ. GUDELJ, 2000., 176.

¹⁸⁶ Z. BULJEVIĆ, 1998., 149-150.

¹⁸⁷ N. TOPIĆ, 2015., 137-138.

¹⁸⁸ N. TOPIĆ, 139., 140.

Najranije analogije ovoj vrsti čaša pronalaze se (kako je već navedeno kod bibrirskih nalaza) kod stakla bizantske provenijencije, odnosno onome nastalom u Korintu u 11. i 12. stoljeću, zatim kod primjeraka iz Apulije, venecijansko-muranskih radionica 13. i 14. stoljeća te iz Furlanije-Cividalea.¹⁸⁹ Analogije se pronalaze i na Balkanskom prostoru, odnosno na lokalitetima Korušac, Stalać¹⁹⁰ i Novo Brdo.¹⁹¹ Staklo s pužičastim aplikacijama pronađeno je i na groblju Veličani na Popovom polju u Hercegovini.¹⁹² S područja Bosne i Hercegovine dobre analogije pruža i pet čaša ukrašenih kapljičastim motivima pronađenih na lokalitetu Bobovac.¹⁹³ Analogije se mogu pronaći i kod čaše iz Kolovrata u Polimlju te kod nalaza stakla datiranih od 13. do 15. stoljeća s Gornjeg grada beogradske tvrđave.¹⁹⁴ Česte su i na području Slovenije. Analogije s tog prostora mogu se pronaći na bogatom repertoaru staklenog materijala otkrivenog na Celju¹⁹⁵ i u Predjami.¹⁹⁶

Slika 12. Ulomak čaše s pužolikim aplikacijama iz Novigrada (K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., Tab. 5, 4)

¹⁸⁹ V. DELONGA, 1988., 94.

¹⁹⁰ V. HAN, 1981., 261.

¹⁹¹ E. ZEČEVIĆ, 2009., 416-417.

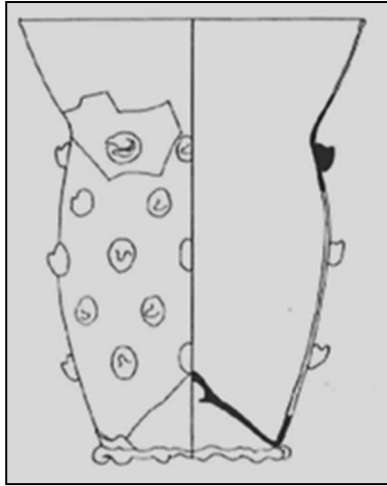
¹⁹² LJ. KOLJIĆ, M. WENZEL, 1967., 80.

¹⁹³ P. ANĐELIĆ, 1973., 131.

¹⁹⁴ I. ANTERIĆ, 2011., 148.

¹⁹⁵ I. LAZAR, 2001., 90., I. LAZAR, 2003., 82.

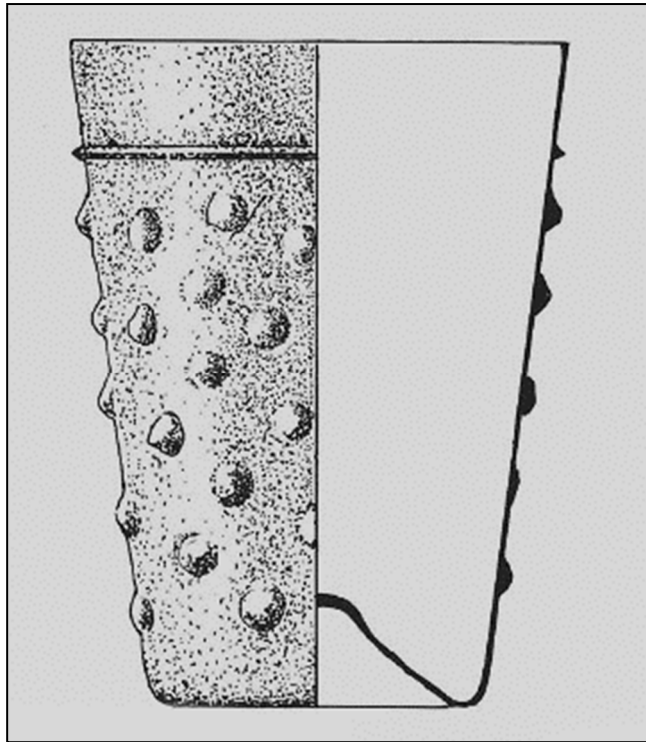
¹⁹⁶ P. KOROŠEC, 1984., 110.

Slika 13. Čaša s pužolikim aplikacijama, Galovac - Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1992., Tab. XXXIX, 3)

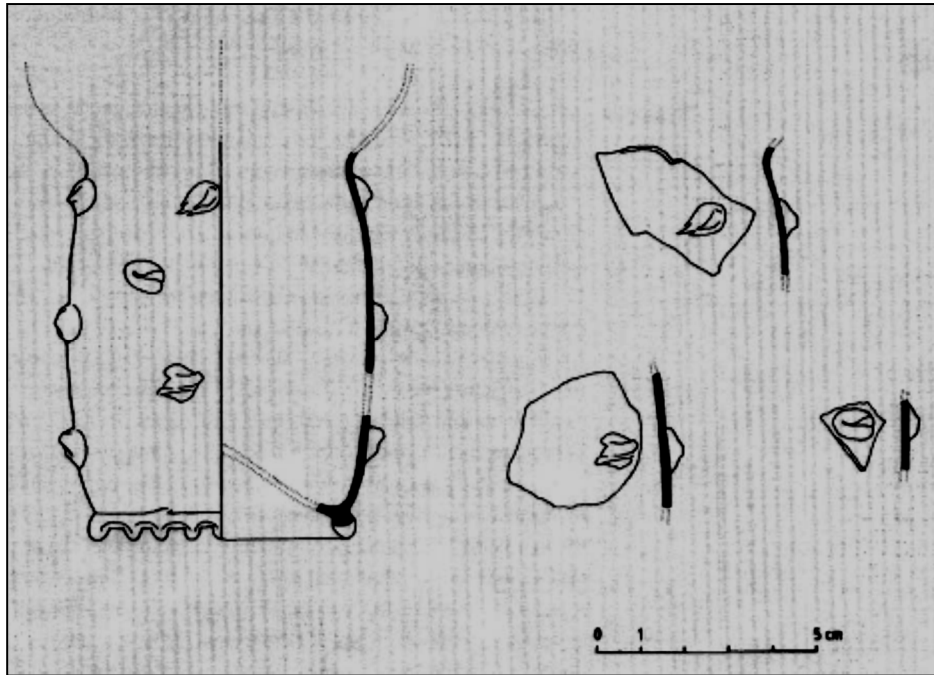
Slika 14. Čaša s pužolikim aplikacijama, Bribir (V. DELONGA, 1987., Tab I, 1)

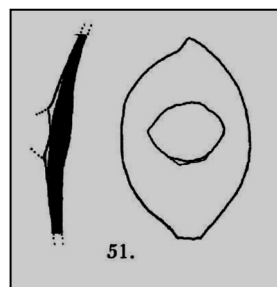
Slika 15. Čaša s pužolikim aplikacijama, Bribir (V. DELONGA, 1987., Tab II, 1)

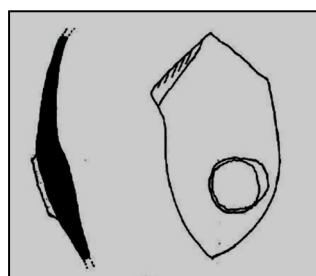
Slika 16. Ulomci čaše s pužolikim aplikacijama, Baba Lokva (T. BURIC et al, 2013., 29)

Slika 17. Ulomci čaše s pužolikim aplikacijama, utvrda Čačvina (LJ. GUDELJ, 2000., 176)

Slika 18. Ulomak stakla s bradavičastom aplikacijom, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 172)

Slika 19. Ulomak stakla s bradavičastom aplikacijom, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 172)

6. 1. 2. 2. Čaše s ukrasom u obliku kapljičastih aplikacija

Razvoj čaša s ukrasom u obliku kapljičastih aplikacija, odnosno *krautstrunk* čaša može se pratiti već od 14. stoljeća. U 15. stoljeću postale su tipičan i učestao proizvod njemačkih radionica. Zastupljene su i u 16. stoljeću. Kod ove grupe čaša javljaju se masivnije aplikacije od onih zastupljenih u ranijoj grupi.¹⁹⁷

Postoje određene poteškoće kod proučavanja čaša tipa *krautstrunk*. Jedna od njih je neujednačena terminologija u literaturi. Mogu se pronaći neki općenitiji termini poput *goblet*, *beaker* ili *nuppenbecher* te malo precizniji termini tipa *gobeleta pastillages*, *pruned goblet* ili *beaker* te *krautstrunk*. U znanstvenoj literaturi postao je usvojen termin *krautstrunk* koji je nastao zbog aplika koje izgledom podsjećaju na list kupusa. Kapljičaste ili bademaste aplikacije su nejednakog oblika, s ispupčenjem prema gore. Tijelo je blago konično, a obod kratak i koso razvraćen. Prijelaz iz tijela u vrat na nekim primjercima je naglašen apliciranom horizontalnom staklenom niti. Dno čaša je šiljasto udubljeno s apliciranom girlandom na bazi. Jedan od značajki ovog tipa čaša je to da su izrađene od prirodno bojanog stakla, odnosno boja stakla je plavkastozelena ili zelenkastoplava. Rijetko se ovaj tip čaša pojavljuje u plavoj ili žućkastoj nijansi. Staklo je osrednje kvalitete s vidljivim tragovima razvlačenja i mjehurićima zraka u stijenkama čaša. Postoje različita mišljenja o genezi *krautstrunk* čaša. P. Korošec smatra da se njihove prototipove može pronaći u kasnoantičkim čašama iz 4. i 5. stoljeća što se čini malo vjerojatno. Više je prihvaćeno mišljenje da su prototipovi ovih čaša nastali u korintskim staklarskim radionicama. Korintske su radionice izgubile neovisnost nakon osvajanja grada od Normana 1147. godine. Tijekom 12. i 13. stoljeća Normani su prevozili zanatske proizvode na zapad. Vjerojatno su južnoitalske radionice preuzele i nastavile tradiciju proizvodnje stakla s Korinta. Time su nastavili proizvoditi čaše s kapljičastim aplikacijama te one mogu predstavljati prijelaznu varijantu između korintskog tipa čaša s kapljičastim aplikacijama i kasnijih *krautstrunk* čaša. Postoje određene varijacije unutar ovog tipa čaša. Nemaju svi primjerci naglašen prelazak tijela u vrat pomoću aplicirane staklene niti. Obično imaju bazu u obliku noge s girlandom, no moguće je pronaći i primjerke s običnom prstenastom nogom. Ukrašen u obliku kapljičastih aplikacija uglavnom prati određen pravilan niz uokolo tijela posude, no poznati su i primjerci gdje su aplikacije nepravilno raspoređene. Bez obzira na te razlike, smatra se da su se čaše tipa *krautstrunk* proizvodile uglavnom u 14. i 15. stoljeću, uz pojavu pojedinih primjeraka koji datiraju u 13. i 16. stoljeće.¹⁹⁸

¹⁹⁷ M. ŠIMEK, 2015., 317.

¹⁹⁸ I. FADIĆ, 1985., 243-249.

Primjerak *krautstrunk* čaše potječe iz srednjovjekovnog deponija koji se nalazio unutar antičkog zdenca u Zadru. Čaša je imala blago konično tijelo s ukrasom u obliku velikih nejednakih kapljičastih aplikacija, bademastog oblika, s ispupčenjima prema gore. Tijelo prelazi u koso razvraćeni obod, a taj prijelaz je naglašen apliciranom staklenom niti uokolo posude. Dno čaše je šiljasto udubljeno, a baza je imala oblik girlande. Čaša je rađena od zelenkastoplavkastog stakla osrednje kvalitete. Analogije za zadarski primjerak mogu se pronaći u Lippstadtu u Njemačkoj odakle potječe čaša datirana oko 1500. godine, Utrechtu u Nizozemskoj, Budimu u Mađarskoj i drugdje (Slika 20). U Njemačkoj je pronađeno još primjeraka *krautstrunk* čaša, uglavnom datiranih u 15. ili prvu polovinu 16. stoljeća.¹⁹⁹

Primjerak *krautstrunk* čaše nađen je na lokalitetu Crkvina u selu Galovcu kod Zadra (Slika 21). Na temelju sačuvanih ulomaka i analogija napravljena je grafička rekonstrukcija pronađene čaše.²⁰⁰ Ulomci *krautstrunk* čaša pronađeni su na Kličevici.²⁰¹

S Bribira potječe nekoliko nalaza staklenih ulomaka s ukrasom u obliku apliciranih spljoštenih kapi. Na temelju njih bilo je moguće rekonstruirati izgled jedne čaše koja ima sve tipološke karakteristike *krautstrunk* tipa čaše; zakošen i kratak obod i trbušasto tijelo s bademastim aplikacijama različitih veličina apliciranih u pravilnom nizu (Slika 22). Na dva fragmenta uočeni su ostaci aplicirane vodoravne staklene niti na prijelazu otvora u trbuh dok su tri fragmenta imala nazubljenu girlandu uokolo baze recipijenta. Analogije za nalaze s Bribira mogu se pronaći na nekoliko balkanskih lokaliteta. Slični nalazi potječu s Bobovca u Bosni, Nevesinjskog polja, iz okolice Gacka te iz Sarajeva. Velike se sličnosti mogu primijetiti kod *krautstrunk* čaša pronađenih kod Orebića. Zbog nedostatka stratigrafskih podataka, datiranje bibrirskih nalaza temelji se na analogijama s drugih lokaliteta te se nalazi mogu datirati u širi vremenski raspon, od druge polovine 14. do 16. stoljeća. Dobre temelje za datiranje pružaju preciznije datirani nalazi iz Zadra i Novog Brda koji pojavu *krautstrunk* čaša na ovim prostorima datiraju od druge polovine 14. stoljeća.²⁰²

Ulomci dviju čaša ukrašenih većim spljoštenim kapima potječu s lokaliteta Baba Lokva (Slika 23). Rađeni su od prozirnog stakla, plave ili žućkaste boje.²⁰³ Isti tip čaša pronađen je i na utvrdi Čačvini (Slika 24). Na jednoj se nalazi aplicirana staklena nit na prijelazu tijela u vrat.²⁰⁴

¹⁹⁹ I. FADIĆ, 1985., 244-248.

²⁰⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1992., 139.

²⁰¹ K. GUSAR, M. ĆURKOVIĆ, 2011., 10-11.

²⁰² V. DELONGA, 1987., 96-98.

²⁰³ T. BURIC et al, 2013., 31; I. ANTERIĆ, 2011., 138.

²⁰⁴ LJ. GUDELJ, 2000., 176-177.

Iz Gospodske pećine kod vrela Cetine potječe ulomak staklene čaše s kapljičastim ukrasom karakterističnim za čaše tipa *krautstrunk*. Čaša je bila rađena od stakla svijetlomodre boje. Ovaj tip nalaza uglavnom se pronalazi unutar objekata obrambenog ili stambenog karaktera, crkvi ili nekropola. Stoga pronalazak ove čaše u kontekstu jedne pećine predstavlja specifičnu i neuobičajenu pojavu. Marović smatra da bi se nalazi iz kasnosrednjovjekovnog sloja Gospodske pećine mogli vezati uz bijeg lokalnog stanovništva pred provalom Turaka što bi se moglo datirati u drugu polovinu 15. stoljeća.²⁰⁵

Prilikom arheoloških radova na ilirskoj gradini kod Glabalova sela iznad Orebića pronađeni su ulomci čaše s ukrasom u obliku ispupčenih kapi. Čaša je imala konkavno udubljeno dno s nazupčanom prstenastom girlandom, trbuh ukrašen kapljičastim motivima te okrugao i proširen otvor. Rađena je od žućkastog stakla. Važno je napomenuti da je područje Orebića od prve polovine 14. stoljeća ušlo u sklop Dubrovačke Republike te da je Dubrovnik u tom periodu imao aktivne staklarske radionice. To bi moglo navesti na zaključak da je ova čaša nastala u Dubrovniku. Pronalazak dubrovačkog srebrnog novca pokraj ulomaka čaše može samo potkrijepiti tu teoriju. No, ne smije se zanemariti ni mogućnost da je čaša mogla biti uvezena iz nekih prekomorskih zemalja južne Italije ili Venecije.²⁰⁶

Ulomak čaše ovog tipa pronađen je prilikom istraživanja utvrde Sokol. Staklo je zelene boje, s aplikacijom u obliku spljoštene ovalne geme ili pastile.²⁰⁷

Krautstrunk čaše poznate su i na nekoliko lokaliteta izvan prostora Dalmacije. Ova vrsta čaša pronađena je na Medvedgradu kraj Zagreba,²⁰⁸ u Varaždinu²⁰⁹ i na utvrdi Čanjevo kod Visokog.²¹⁰ Zastupljene su i na lokalitetima Bosne i Hercegovine. Pronađene su u Bobovcu,²¹¹ Gackom, Vasiljevoj Bašti nedaleko od Sarajeva,²¹² Veličanima na Popovom polju kod Trebinja, Novom Brdu i Nevesinju.²¹³ Javljaju se i na području Slovenije, odnosno na Knežjem dvoru u Celju, Turjaškoj palači u Ljubljani, Ptuju, Predjami, Piranu, Slovenj Gradcu te s nepoznatih lokaliteta koji se čuvaju u muzeju Slovenije u Ljubljani.²¹⁴

²⁰⁵ I. MAROVIĆ, 1979., 42-49.

²⁰⁶ C. FISKOVIĆ, 1979., 214-217.

²⁰⁷ N. TOPIĆ, 2015., 142.

²⁰⁸ C. FISKOVIĆ, 1979., 214.

²⁰⁹ M. ŠIMEK, 2010., 317.

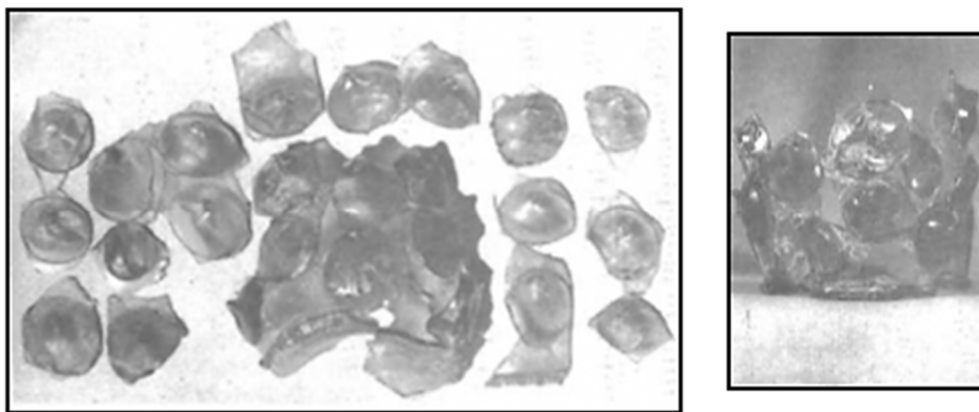
²¹⁰ L. BEKIĆ, 2008., 243-245.

²¹¹ P. ANĐELIĆ, 1973., 196.

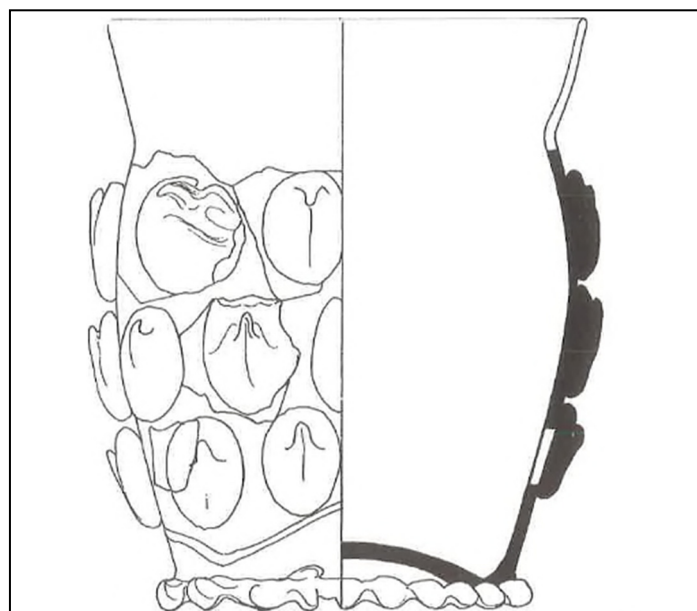
²¹² LJ. KOJIĆ, M. WENZEL, 1967., 80., 84.

²¹³ C. FISKOVIĆ, 1979., 214.

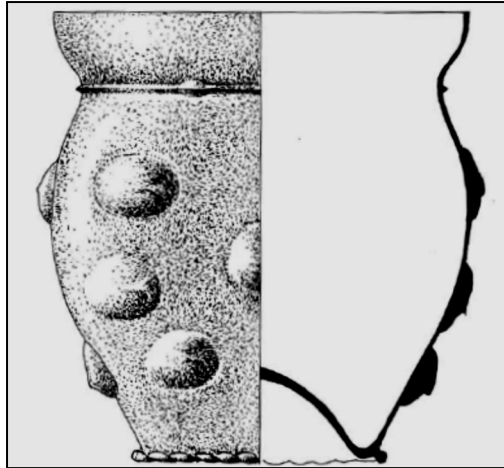
²¹⁴ P. KOROŠEC, 1984., 107; I. LAZAR, 2001., 74.

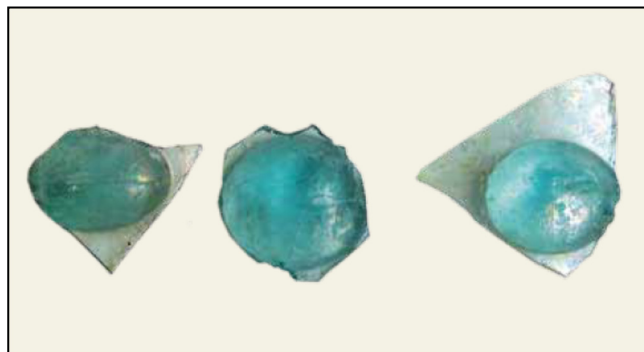
Slika 20. Ulomci *krautstrunk* čaše iz prostora Nadbiskupskog vrta iz Zadra (I. FADIĆ, 1985., Tab. I)

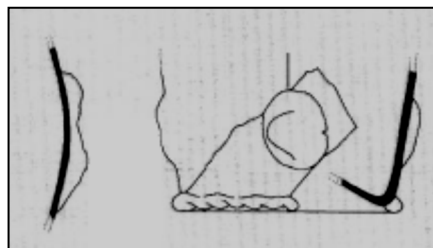
Slika 21. Rekonstrukcija *krautstrunk* čaše, Galovac – Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1992., Tab. XXXVIII, 9)

Slika 22. Rekonstrukcija krautstrunk čaše s Bribira (V. DELONGA, 1987., Tab. V, 1)

Slika 23. Ulomci čaše s ukrasom u obliku većih spljoštenih kapi s lokaliteta Baba Lokva (T. BURIĆ et al, 2013., 31)

Slika 24. *Krautstrunk* čaša s utvrde Čačvine (LJ. GUDELJ, 2000., 176)

6. 1. 3. Čaše s optički puhanim ukrasom

Čaše s optički puhanim ukrasom izrađivale su se na način da se staklo najprije puhalo u drvene ili brončane kalupe gdje je već postojao osnovni motiv ukrasa (Slika 25). Ukrasi su najčešće bili u obliku okomitih rebara te motivi rombova, kružića, cik-cak linija, heksagona i pčelinjih saća. Nakon puhanja u kalup, slijedilo je slobodno puhanje gdje bi se ukras dodatno obradio. Ovakav tip staklenih posuda proizvodio se na prostoru Toskane, u gradovima

Gambassi i Germagnana.²¹⁵ Dokazi o proizvodnji potječu od arheoloških i pisanih izvora. Prema pisanim izvorima, ova se vrsta posuda nazivala *bicchieri gambassini*. Njihova popularnost bila je na vrhuncu u drugoj polovini 14. stoljeća. Jedan od razloga njihove popularnosti bile su vrlo pristupačne cijene. Motivi ukrasa porijeklo vuku s prostora Orijenta. Nakon antike, slični motivi koriste se u bizantskim (korintskim) staklarskim radionicama od 11. do 12. stoljeća. Posude s ovakvim ukrasima rasprostranjene su na širem prostoru Europe, od Francuske, Njemačke, preko Italije, Češke pa i na prostoru Balkana.²¹⁶ Primjerci ovog tipa čaša pronađeni su i na području Dalmacije (Karta 4).

Ulomak čaše s rebrastim ukrasom potječe s prostora Citadele u Zadru. Riječ je o ulomku čaše od koje je ostalo sačuvano konkavno udubljeno dno i dio stijenke blijedo žućkastosmeđe boje (Slika 26). Bila je ukrašena vertikalnim kanelurama koje su se protezale preko čitave površine.²¹⁷

Primjerci stakla s optički puhanim ukrasom potječu iz Dioklecijanove palače u Splitu (Slika 27). Dva ulomka vjerojatno su pripadala čašama i mogla bi se datirati u kasno 14. stoljeće.²¹⁸ Pronađen je i jedan ulomak donjeg dijela čaše s konično udubljenim dnom i zaobljenom bazom. Sačuvan je donji dio stijenke na kojem se prepoznaje optički puhan ukras u obliku kuglica niskog reljefa. Staklo je bezbojno i datira se u 13. i 14. stoljeće.²¹⁹

Fragmenti dviju čaša s optički puhanim ukrasom potječu iz Sv. Vida kod Metkovića (Slika 28). Rađeni su od bezbojnog ili gotovo bezbojnog stakla zelenkaste nijanse sa saćastim ukrasom nastalim optičkim puhanjem. Vrlo su bliski splitskim ulomcima čaša datiranim u 14. stoljeće. Analogije za njih mogu se pronaći na prostoru Italije iz 12 - 14. stoljeća. Većina stakla pronađena u Dioklecijanovoj palači potječe iz ranog 14. i 15. stoljeća i vjerojatno je uvezena s prostora srednje i sjeverne Italije. Analogije za čaše iz Sv. Vida mogle bi se još pronaći i u S. Caterina della Rosa u Firenci, datirane u kraj 14. stoljeća.²²⁰

Ulomci čaša s optički puhanim ukrasom potječu s prostora samostana sv. Marije na Mljetu na kojima je ukras izveden u obliku kružića. Slični ukrasi pronađeni su i na primjercima čaša iz crkve sv. Stjepana u Dubrovniku. Ukrasi u obliku kružića koji podsjećaju na pčelinje saće pronađeni su na ulomcima čaša pronađenih prilikom istraživanja samostana sv. Marije od

²¹⁵ I. LAZAR, 2001., 70.

²¹⁶ N. TOPIĆ, 2015., 130.

²¹⁷ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 238-239.

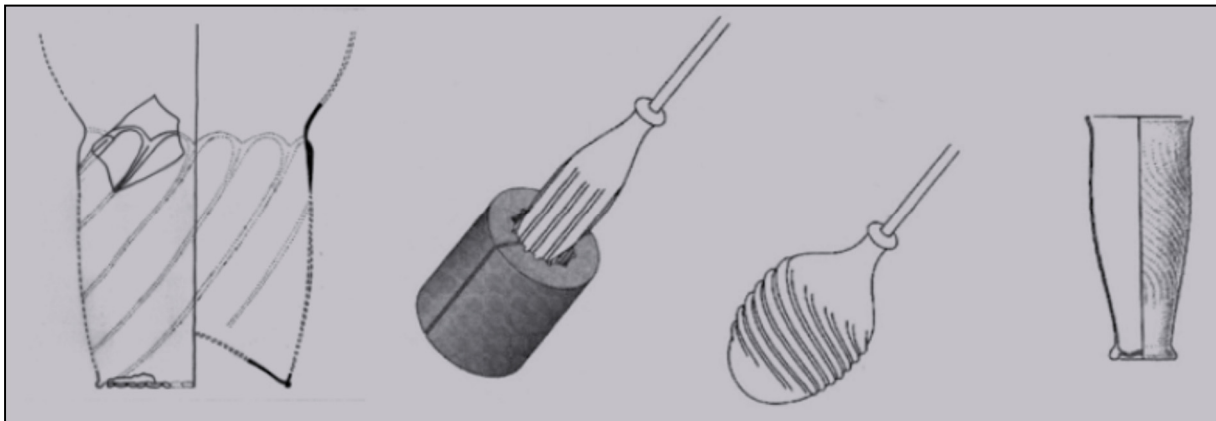
²¹⁸ M. R. DEMAINE, 1979., 128.

²¹⁹ Ž. STAMATOVIĆ, 2014, 312.

²²⁰ Z. BULJEVIĆ, 1998., 124.

Kaštela. S istog prostora potječu i ulomci ukrašeni motivom rombova. Ulomci optički puhanih čaša pronađeni su i na prostoru utvrde Sokol.²²¹

Brojni primjerci optički puhanih čaša potječu iz Korinta, a datirani su u 11. i 12. stoljeće i često su ukrašeni okomitim rebrima.²²² Ova vrsta stakla bila je popularna u Italiji od kasnog 12. stoljeća do 15. stoljeća. Zastupljena je u Ferrari, Montelupu, Firenci i Toskani.²²³ Za splitski primjerak moglo bi se pretpostaviti muransko porijeklo zbog snažnih veza Splita s prostorom sjeverne Italije, dok se staklo iz Sv. Vida može povezati sa S. Caterina della Rosa u Firenci s kraja 14. stoljeća.²²⁴ Optički puhanostaklo zastupljeno je i u Sloveniji²²⁵, Crnoj Gori²²⁶, Srbiji²²⁷ i Kosovu.²²⁸

Slika 25. Grafička rekonstrukcija optičkog puhanja (N. TOPIĆ, 2019., 33)

²²¹ N. TOPIĆ, 2015., 131; N. TOPIĆ et al., 2019., 204.

²²² D. GASPARETTO, 1979., 89.

²²³ I. LAZAR, 2001., 70.

²²⁴ Z. BULJEVIĆ, 1998., 124.

²²⁵ I. LAZAR, 2001., 70.

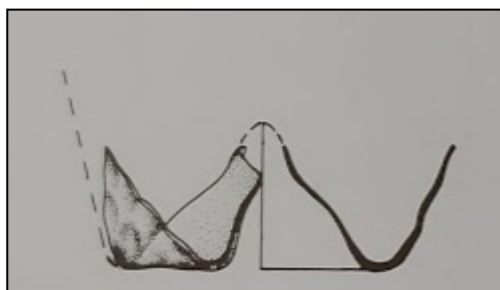
²²⁶ M. KRIŽANAC, 2001., 47.

²²⁷ N. TOPIĆ, 2015., 132.

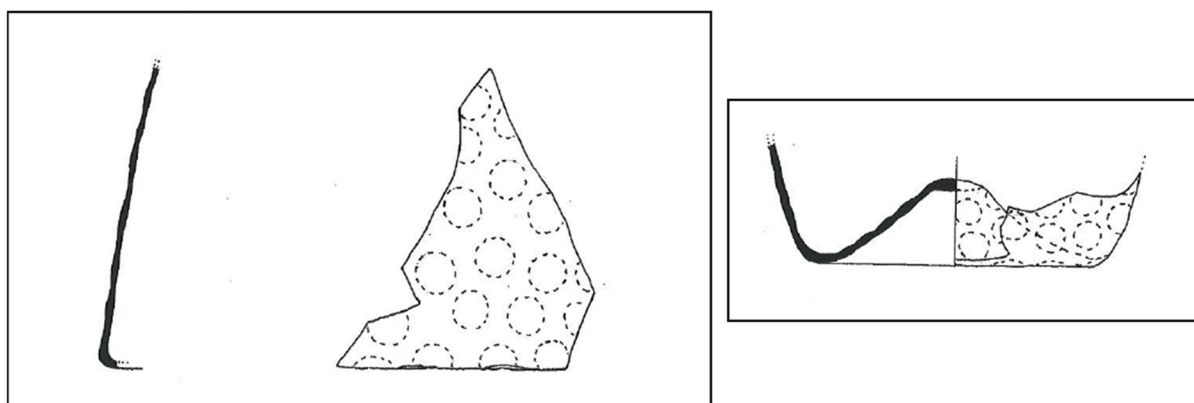
²²⁸ E. ZEČEVIĆ. 2009., 416.

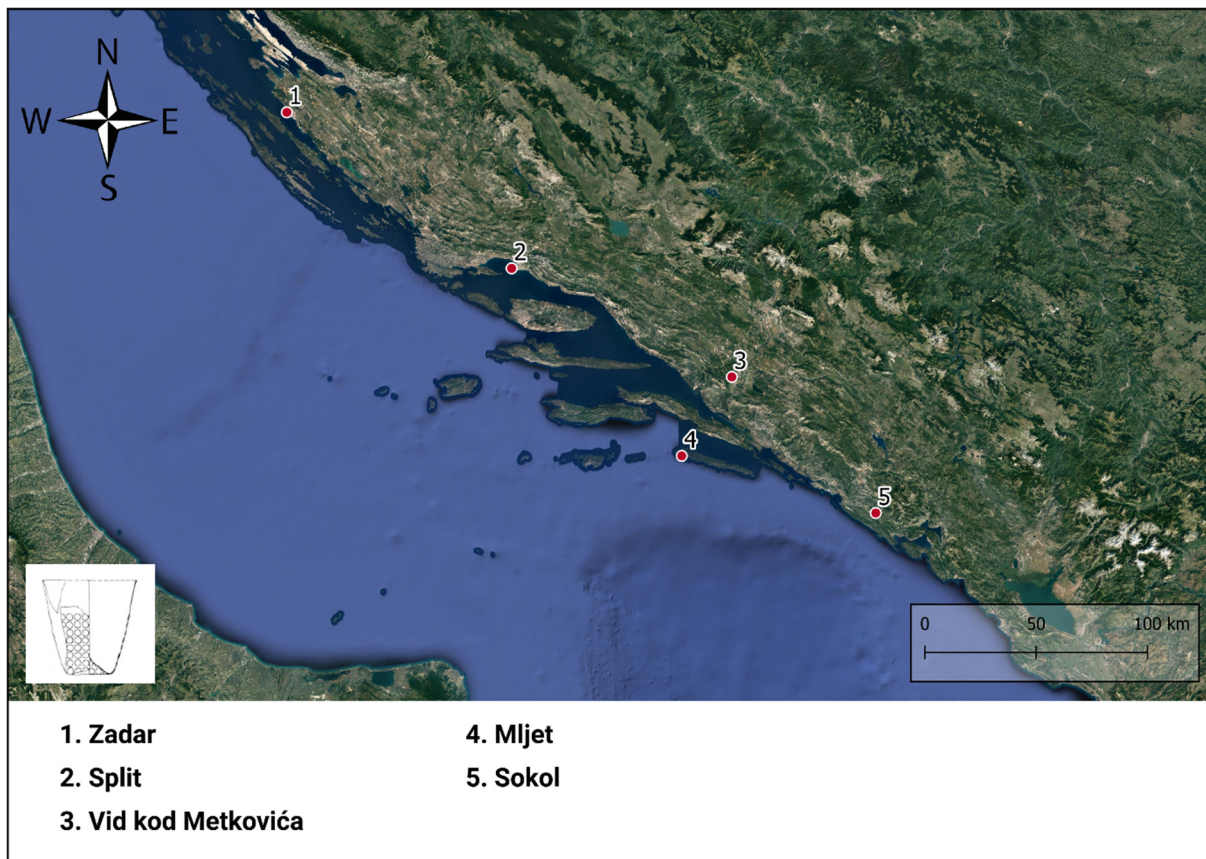
Slika 26. Ulomak čaše s ukrasom u obliku vertikalnih kanelura s prostora Citadele u Zadru (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., Tab. IV, 6)

Slika 27. Čaša s optički puhanim ukrasom, Split - Dioklecijanova palača (Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 312, Tab. X, 53.)

Slika 28. Staklo s puhanim ornamentom iz Sv. Vida kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 164.)

Karta 4. Rasprostranjenost čaša s optički puhanim ukrasom na prostoru Dalmacije

6. 1. 4. Čaše s apliciranim nitima

Stakleni predmeti mogli su se ukrašavati apliciranjem staklenih niti. Takav način ukrašavanja javlja se već od razdoblja Rimskog Carstva. Tada je ta tehnika bila popularna u aleksandrijskim, sirijskim i talijanskim radionicama. Tijekom 3. i 4. stoljeća na prostoru Galije posude se ukrašavaju pomoću apliciranih spiralnih niti. Tradicija ukrašavanja posuda uz pomoć staklenih niti nastavila se i u srednjovjekovnom razdoblju, u franačkim i bizantskim radionicama te kasnije u islamskim i zapadnim radionicama. Posude rađene u Korintu u 11. i 12. stoljeću koristile su ovu tehniku ukrašavanja. Te radionice su aplicirale crvene, tamnozeleno i plave niti, spiralno postavljene po cijeloj posudi. Bizantske radionice su često ukrašavale posude uz pomoć plavih staklenih niti te se takav način ukrašavanja širi nakon križarskih ratova. Na prostoru južne Italije primjerci staklenih predmeta s apliciranim nitima javljaju se od 12. i 13. stoljeća.²²⁹ Prema arhivskim podacima, venecijanske radionice koriste ovu tehniku od kraja 13. stoljeća pa sve tijekom 14. i 15. stoljeća. Uglavnom se koristi kobaltno-plava nit, no na

²²⁹ N. TOPIĆ, 2015., 126-127.

nekim primjercima se javlja i bezbojna nit. Na istočnoj jadranskoj obali i zaleđu pronađeni su mnogi primjerci staklenih predmeta s ovakvim načinom ukrašavanja (Karta 5).²³⁰

Prevladava ukras u obliku horizontalno apliciranih modrih niti na gotovo bezbojnom staklu čaša. Čaše cilindričnog oblika s ljevkastim obodom s apliciranim modrim nitima česte su na bosanskim i hercegovačkim lokalitetima, dok drugdje na Balkanu predstavljaju rijetku pojavu.

Primjerci ulomaka čaša s apliciranim plavom niti na obodu potječu s utvrde Fortice u Novigradu (Slika 29S).²³¹ Ulomci čaša s apliciranim staklenim nitima pronađeni su na Bribiru (Slika 30). Svi su izrađeni od prozirnog, bezbojnog stakla osrednje kvalitete. Ulomci pripadaju otvorima čaša, no mogu također pripadati i zdjelicama. Recipijent je mogao biti dekoriran rebrastim motivom ili ostati neukrašen. Niti su aplicirane u više redova. Osim ovdje istaknutih lokaliteta na prostoru Dalmacije, ovaj tip čaša čest je nalaz na prostoru srednjovjekovne Srbije te Bosne i Hercegovine.²³² Čaše s ukrasom u obliku staklenih niti potječu i s lokaliteta Baba Lokva. Tu su pronađeni ulomci prozirnog i bezbojnog, plavkastog ili žućkastog stakla koji su pripadali obodu čaša. Obodi su bili ukrašeni jednom ili više niti bezbojne, plave ili kobaltno plave boje.²³³

Treba spomenuti i ulomak *krautstrunk* čaše pronađen na utvrđi Čačvini. Na tom ulomku vidljivi su tragovi ukrašavanja apliciranom niti. Pronađeno je još fragmenata čaša ukrašenih rebrastim ukrasom koji su također imali aplicirane staklene niti.²³⁴

Iz Dioklecijanove palače u Splitu potječe ulomak oboda staklene čaše na kojemu je sačuvana plastična nit na prijelazu u zaobljeni trbuh recipijenta. Ulomak je rađen od prozirnog stakla, bezbojno do zelenkaste boje. Datira se u 14. stoljeće.²³⁵

S lokaliteta Sv. Vid kod Metkovića potječe povećća grupa staklenih predmeta s ukrasom u obliku aplicirane staklene niti. Zbog fragmentiranosti nalaza teško je točno definirati kojoj su vrsti predmeta pojedini fragmenti pripadali, no pretpostavlja se da se radi o čašama. Staklo je bezbojno ili gotovo bezbojno s modrim ili tamnomodrim apliciranim nitima. Fragmenti su imali od jedne do sedam apliciranih staklenih niti. Na pojedinim fragmentima vidljivi su mjehurići zraka u staklu. Navedeni fragmenti mogu se datirati u 14. i prvu polovicu 15. stoljeća. Samo se za jedan ulomak može precizno definirati oblik, odnosno da je pripadao cilindričnim čašama s ljevkastim obodom (Slika 31S). Imao je dijagonalna, optički puhana rebra i aplicirane modre

²³⁰ V. DELONGA, 1987., 98-99.

²³¹ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 240-241.

²³² V. DELONGA, 1987., 98-99.

²³³ T. BURIĆ et al, 2013., 31-32; I. ANTERIĆ, 2011., 139-140.

²³⁴ LJ. GUDELJ, 2000., 177.

²³⁵ Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 309.

staklene niti. Direktna analogija za taj predmet pronalazi se u Kaknju. Ona se datira u 14. stoljeće i predstavlja jedinstven nalaz u srodnoj grupi što je potaknulo teoriju o mogućnosti postojanja lokalne radionice u Bosni.²³⁶

Ulomci čaša s apliciranim nitima veće ili manje debljine nađeni su na prostoru crkve Sv. Ilije na Lopudu. Staklo je bilo prozirno i bezbojno ili žućkaste nijanse, različite kvalitete. Nalazi bi se mogli datirati u 14. stoljeće. Ulomci iste vrste čaša pronađeni su i kod Sv. Srđa na Koločepu.²³⁷

S istraživanja crkve sv. Stjepana u Pustijerni potječe ulomak zelenkastog stakla na kojem su ostali sačuvani ostaci dviju smeđih staklenih niti. Staklo je tamnosmeđe boje.²³⁸

Ulomci stakla s apliciranim staklenim nitima plave boje pronađeni su kod crkve sv. Đurđa u Župi Dubrovačkoj. Mogli bi se pripisati čašama (ili svjetiljkama).²³⁹ Na utvrdi Sokol su pronađeni ulomci koničnih čaša s apliciranim staklenim nitima. Jedna je imala apliciranu modru nit na obodu, a druge dvije vrlo tanke niti aplicirane ispod samog oboda. Nalazi slični prvaj čaši pronađeni su u dubrovačkoj katedrali. Pronađene su i čaše koničnog tijela s proširenim gornjim dijelom ukrašene apliciranim staklenim nitima. Nađeno je više ulomaka s apliciranim modrim i plavim nitima. Na pojedinim ulomcima, uz ukras u obliku apliciranih staklenih niti, javlja se i rebrasti ukras.²⁴⁰

Čaše s apliciranim staklenim nitima zastupljene su i na prostoru izvan Dalmacije. Analogije se mogu pronaći u Kraljevoj Sutjesci, Starom Kaknju, Zgošći,²⁴¹ na utvrdama Blagaju i Šćepan gradu kod Mostara,²⁴² na prostoru samostana Banja u Polimlju,²⁴³ u Novom Brdu, Stalaću i na prostoru Donjeg i Gornjeg grada Beogradske tvrđave.²⁴⁴ Ukras u obliku aplicirane staklene niti može se prepoznati i na materijalu iz Celja gdje pojedini primjerci čaša ukrašenih kapljičastim motivima imaju apliciranu staklenu nit ispod oboda. Bile su izrazito popularne i na širem prostoru Europe²⁴⁵

²³⁶ Z. BULJEVIĆ, 1998., 134-140.

²³⁷ V. HAN, 1981., 35-36, 42.

²³⁸ N. TOPIĆ, 2015., 148.

²³⁹ M. PERKIĆ, 2008., 83.

²⁴⁰ N. TOPIĆ, 2015., 128, 146, 149-150.

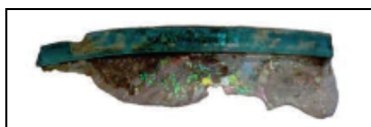
²⁴¹ P. ANĐELIĆ, 1973., 190.

²⁴² LJ. KOJIĆ, M. WENZEL, 1967., 82.

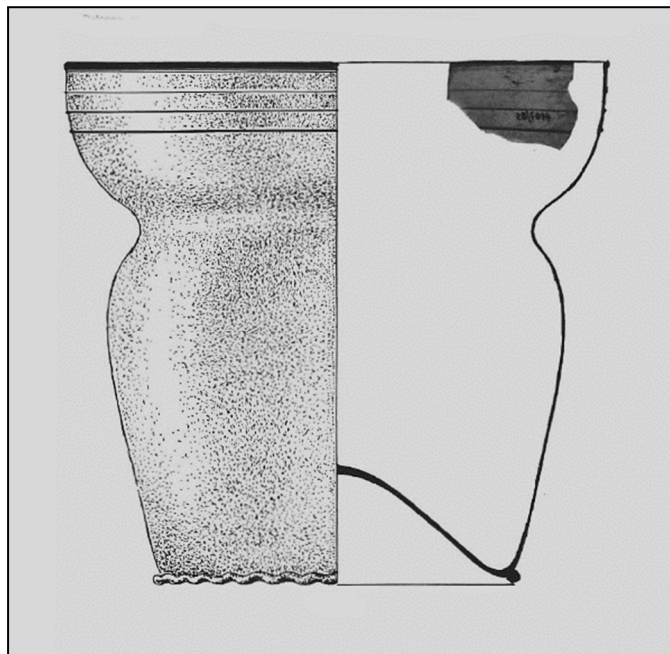
²⁴³ I. ANTERIĆ, 2011., 152.

²⁴⁴ V. HAN, 1981., 42.

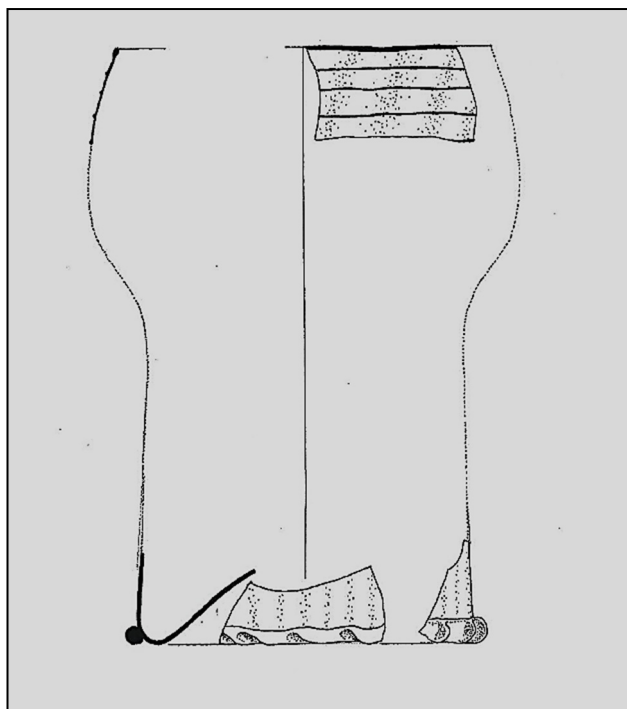
²⁴⁵ I. LAZAR, 2001., 70-71.

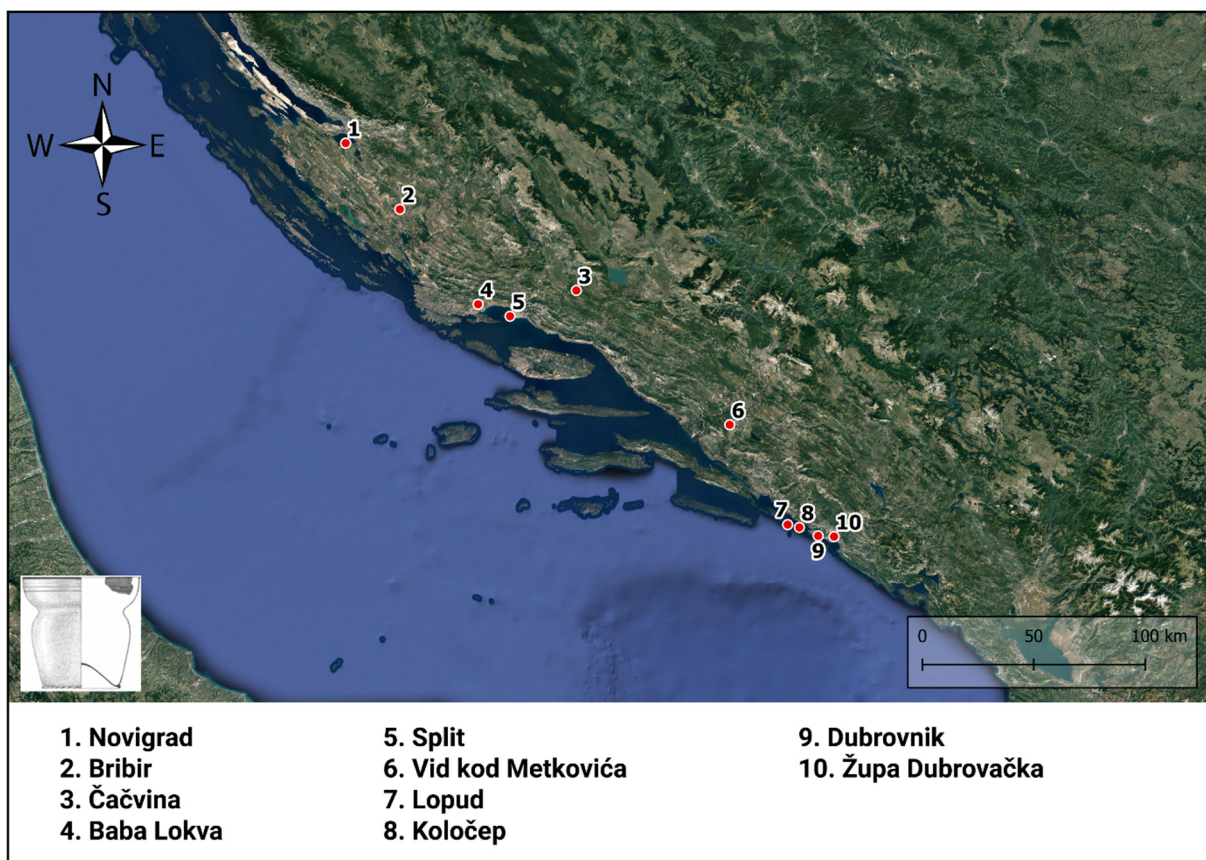
Slika 29. Ulomak čaše s apliciranom plavom niti na obodu, Novigrad (K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., Tab. V, 3)

Slika 30. Rekonstrukcija čaše s apliciranim nitima s Bribira (V. DELONGA, 1987., Tab. VI, 1)

Slika 31. Tri ulomka sa Sv. Vida kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 165)

Karta 5. Rasprostranjenost čaša s ukrasom u obliku apliciranih niti na području Dalmacije

6. 1. 5. Čaše s rebrastim ukrasom

Ukrašavanje rebrima bio je vrlo popularan način ukrašavanja staklenih posuda tijekom povijesti. Koristio se diljem Rimskog Carstva, od Sirije, preko Palestine, Egipta pa sve do Galije, Germanije i Italije. U antici su se vertikalna rebra na posudama koristila kako bi se imitiralo metalno posuđe. Takav način korištenja rebara ponovo je zaživio kod korinških i bizantskih radionica 11. i 12. stoljeća te u Apuliji i sjevernoitalskim radionicama u 12. i 13. stoljeću. Slične su čaše bile izrađivane i u njemačkim radioničkim centrima u 15. stoljeću. Te su čaše imale naglašena i blaga rebra. Čaše s rebrastim ukrasom široko su zastupljene u razdoblju kasnog srednjeg vijeka na prostoru Europe, pa tako i na prostoru Dalmacije (Karta 6). Proizvode se u venecijansko-muranskim radionicama, javljaju se na prostoru Mađarske, Njemačke, Francuske i drugdje.²⁴⁶

Rebrasti ukras može se javiti na čašama jednostavnog koničnog oblika. No, češće su zastupljene na čašama cilindričnog ili jajolikog tijela s ljevkastom izvijenim vratom i konusno udubljenim dnom. Vrlo popularan ukras činila su okomita rebra koja su mogla biti plitka i jedva primjetna ili pak snažna i izražajna. Rebra se uglavnom nalaze na tijelu čaše i nastavljaju se na udubljeno dno. Rebrasti ukras nije nastavljao na prošireni vrat čaše. Dno je imalo prstenastu, trakastu nožicu. Osim rebara i ukrašenog dna, često se na ovim čašama nalaze i drugi oblici ukrasa, poput ojačanog ruba oboda ili ukrasa u obliku apliciranih vodoravnih niti. Prelazak iz vrata čaše u tijelo nije naglašen staklenom niti (što je česta pojava kod čaša s kapljičastim ukrasima), već su posložene vodoravno ispod oboda čaše.²⁴⁷

Unutar ove grupe čaša, posebno se izdvaja jedna varijanta čaša s rebrima koja je dobila naziv *čaše tipa Biskup* po čaši otkrivenoj na nekropoli Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, datiranoj oko 1370. godine. Imaju sve tipološke i stilske karakteristike navedenih čaša s rebrima, samo što se kod ove varijante oni javljaju u nešto razvijenijoj formi stoga se smatra da nastaju i nešto kasnije, odnosno početkom 15. stoljeća.²⁴⁸

Iz Zadra, s prostora crkve sv. Šime, potječe pet fragmenata konične čaše ukrašene rebrima (Slika 31). Izrađena je od prozirnog stakla, imala je apliciranu prstenastu nožicu i bila je ukrašena rebrima koja su se pružala od dna do sredine čaše.²⁴⁹ Ulomak čaše sa stijenkom žućkastozielene boje pronađen je na prostoru Citadele (Slika 32). Na njoj se vide tragovi

²⁴⁶ N. TOPIĆ, 2015., 128-129.

²⁴⁷ P. ANĐELIĆ, 1973., 189-190; N. TOPIĆ, 2015., 149-150.

²⁴⁸ V. DELONGA, 1987., 100.

²⁴⁹ M. PEŠIĆ, 2006., 117.

dekoracije u obliku okomitih rebara. Čaša je rađena puhanjem u kalup i pripada koničnom tipu čaše, s proširenim, ljevkastim obodom i konkavno udubljenim dnom.²⁵⁰

Ulomci čaša s rebrima pronađeni su na Bribiru. Na temelju njih, moguće je bilo pretpostaviti izgled čaše (Slika 33). Ti ulomci pripadali su čašama različitih veličina. Poseban tip čaša s rebrastim ukrasom koji je zabilježen na Bribiru su čaše *tipa Biskup*. Na Bribiru se javljaju i ulomci koji bi mogli pripadati čašama većih dimenzija koje oblikom odgovaraju čašama *tipa Biskup*. Ti ulomci mogli bi pripadati varijanti čaše *tipa Biskup* iz prve polovine 15. stoljeća. Stoga bi bibrirski nalazi vjerojatno pripadali kraju 14. i prvoj polovini 15. stoljeća.²⁵¹

Čaše s rebrastim ukrasom javljaju se i u utvrdi Čačvina. Posebno se izdvaja osam fragmenata stakla koji su pripadali posebnoj vrsti staklenih predmeta, čašama *tipa Biskup* koje na gornjem dijelu imaju vodoravno postavljene aplicirane niti.²⁵²

Na lokalitetu Baba Lokva pronađeni su ulomci recipijenta koji najvjerojatnije pripadaju čaši. Na ulomku se nalazi rebrasti ukras. Recipijent je rađen od prozirnog, bezbojnog stakla.²⁵³

Staklene čaše s okomitim rebrima pronađene su u Dioklecijanovoj palači u Splitu. Četiri ulomka potječu sa starijih istraživanja. Za jedan ulomak bilo je moguće napraviti rekonstrukciju te se pokazalo da pripada čaši tipa Biskup.²⁵⁴ S novijih istraživanja potječe šest staklenih ulomaka s rebrastim ukrasom. Rađeni su bezbojnog, zelenkastog ili smečkastog stakla. Dativaju se u 14. stoljeće.²⁵⁵

Iz Sv. Vida kod Metkovića potječe grupa od 16 ulomaka staklenih predmeta ukrašenih rebrima (Slika 34, Slika 35). Većina ih pripada ulomcima čaša dok je nekoliko njih moglo pripadati ulomcima boca (zbog fragmentiranosti nalaza teško je točno odrediti odgovarajući tip). Rađeni su od gotovo bezbojnog stakla žućkaste ili zelenkaste nijanse. Imali su manje ili više tragova mjehurića u staklu. Ukrasi na navedenim ulomcima nastali su optičkim puhanjem ili puhanjem u kalup. Dva su ulomka imala ukras u obliku prstenaste nožice na dnu. Ako se pretpostavi uvoz ovakve vrste stakla u Vid nešto kasnije od njihovog početka proizvodnje, ulomci se mogu datirati u kasno 14. ili prvu polovinu 15. stoljeća. Posebnoj grupi staklenih predmeta pripadala su tri ulomka koja se mogu pripisati čaši *tipa Biskup*.²⁵⁶

²⁵⁰ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 238-239.

²⁵¹ V. DELONGA, 1987., 100-101.

²⁵² LJ. GUDELJ, 2000., 177-178.

²⁵³ T. BURIĆ et al, 2013., 32.

²⁵⁴ M. R. DEMAINE, 1979., 128.

²⁵⁵ Ž. STAMATOVIĆ, 2014, 308.

²⁵⁶ Z. BULJEVIĆ, 1998., 125-131.

Ulomak čaše s vertikalnim rebrom pronađen je na prostoru sv. Ilije na Lopudu. Rađen je od bezbojnog stakla. Mogao bi se datirati u 14. stoljeće.²⁵⁷

Među dubrovačkim nalazima ističe se ulomak rebrastog stakla pronađen prilikom istraživanja samostan sv. Marije od Kaštela. Pripada čaši s vertikalnim rebrima, rađene od stakla zelene boje. Rebra su u gorenjem dijelu zadebljana. Nema mnogo analogija za ovakve primjerke, stoga im je teško pratiti razvoj. Ovaj je primjerak pronađen u sloju koji se može datirati od 11. do 14. stoljeća.²⁵⁸

Ulomci stakla smeđe boje ukrašenih lijevanim vertikalnim rebrima pronađeni su na prostoru Župe Dubrovačke.²⁵⁹

Ulomci koničnih i cilindričnih čaša s rebrastim ukrasom pronađeni su na utvrđi Sokol. Uglavnom su rađeni od žućkastog stakla tanjih stijenki, s rebrastim ukrasom u blagom reljefu. Kod nekih primjeraka rebrasti se ukras nastavljao na dno. Dio ulomaka pripadao je koničnim čašama s proširenjem u gornjem dijelu čaše.²⁶⁰

Čaše s rebrastim ukrasom zastupljene se u velikom broju na lokalitetima u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Izdvajaju se Biskup kod Konjica, Gračanice (Visoko)²⁶¹ te Kraljeva Sutjeska.²⁶² Pronađene su još i u Novom Brdu, Trgovištu-Pazarištu kod Novog Pazara te u Crkvini u Trnovi kod Čačka.²⁶³ U Dubrovniku su čaše s rebrastim ukrasom slabo zastupljene. Moguće da stil tih predmeta nije odgovarao Dubrovčanima ili su oni predstavljali proizvod konkurentnih radionica.²⁶⁴ Vrlo je zanimljiva pojava veoma sličnih staklenih nalaza na utvrđi Sokol i u Kraljevoj Sutjesci. Ti se nalazi datiraju u 14. i 15. stoljeće, a prema arhivskim zapisima, od druge polovine 14. stoljeća pa do druge četvrtine 15. stoljeća nije postojala proizvodnja stakla u Dubrovniku. Vjerojatno su nalazi s ovih dvaju lokaliteta potekli iz istih radionica, stoga se može pretpostaviti postojanje jedne vrste pokretnih staklarskih radionica na prostoru Bosne u to vrijeme. Vjerojatno se proizvodnja odvijala blizu stolnog mjesta bosanskih vladara, odnosno u okolini Kraljeve Sutjeske.²⁶⁵

Pretpostavlja se da je ukras na čašama s bosanskog prostora mogao nastati pod venecijanskim utjecajem i da je oblik čaša preuzet od zapadnoeuropskih, njemačkih radionica. Stoga je moguće da je na prostoru Bosne postojala staklarska radionica koja je izradila te

²⁵⁷ V. HAN, 1981., 36.

²⁵⁸ N. TOPIĆ, 2015., 144.

²⁵⁹ M. PERKIĆ, 2008, 83.

²⁶⁰ N. TOPIĆ, 2015., 129., 150; N. TOPIĆ et al., 2019., 203.

²⁶¹ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL, 1967., 80.

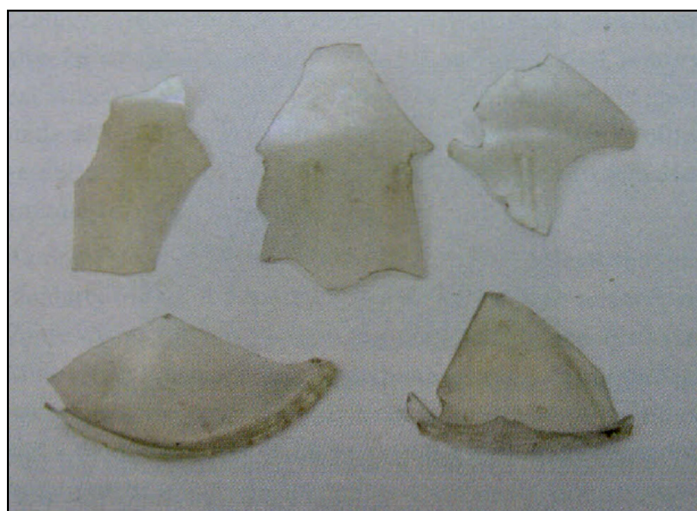
²⁶² P. ANĐELIĆ, 1973., 189-190.

²⁶³ I. ANTERIĆ, 2011., 155; V. HAN, 1981., 262.

²⁶⁴ N. TOPIĆ, 2015., 154-155.

²⁶⁵ N. TOPIĆ, 2015., 151-152.

predmete. U prilog toj teoriji ide i činjenica da se u Bosni od druge polovine 12. stoljeća, pojačavaju trgovačke veze sa stranim trgovačkim gradovima. Također je i prodor Šubića krajem 13. stoljeća pojačao veze Bosne i dalmatinskih gradova. U 14. i 15. stoljeću dolazi do razvoja rudarstva što još više pojačava ekonomiju tog prostora. Dolazi do povećanja kupovne moći lokalnog stanovništva koje sada staklene predmete nabavlja od njemačkih radionica.²⁶⁶

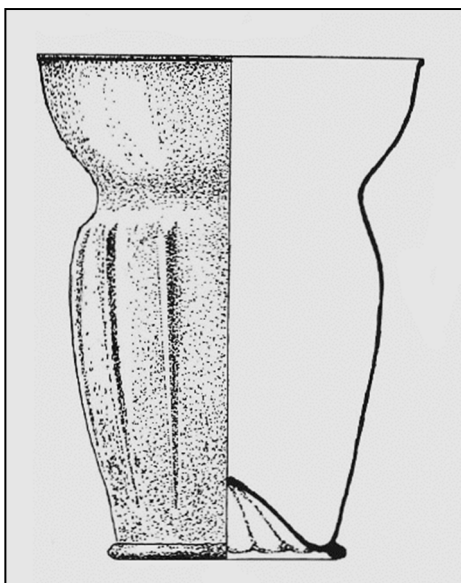

Slika 31. Ulomci čaša s rebrastim ukrasom iz Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 118., Fig. 7)

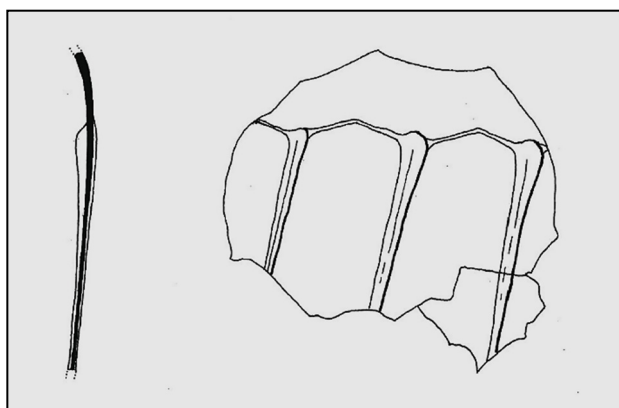

Slika 32. Ulomak čaše s rebrastim ukrasom s prostora Citadele u Zadru (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., Tab. IV, 8)

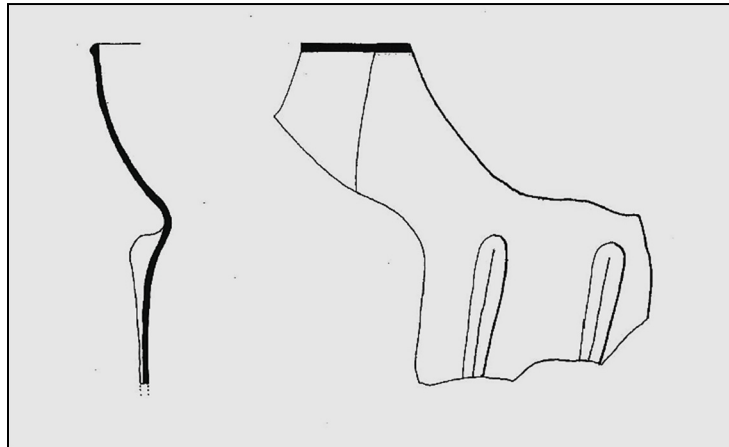
²⁶⁶ N. TOPIĆ, 2015.,144-146.

Slika 33. Rekonstrukcija čaše s rebrastim ukrasom s Bribira (V. DELONGA, 1987., Tab. VIII, 1)

Slika 34. Ulomak čaše s rebrastim ukrasom iz Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 166)

Slika 35. Ulomak čaše s rebrastim ukrasom iz Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 166)

Karta 6. Rasprostranjenost čaša s rebrastim ukrasom na prostoru Dalmacije

6. 1. 6. Čaše ukrašene emajlom

Prva poznata staklena posuda ukrašena emajlom potječe s prostora Egipta i datira se u 1425. godinu pr. Kr. Rimljani su se također koristili tehnikom emajliranja, no nakon njih slijedi određeni period bez pojave emajliranja na staklu. Tehnika emajliranja opet je posvjedočena u

Bizantskom Carstvu u 10. i 11. stoljeću. Nakon toga emajliranje staklenih posuda postaje popularno, posebno u islamskim staklarskim radionicama. Venecija preuzima tu tehniku od islamskih zemalja u 13. stoljeću. Na posudama nastalim u 15. i 16. stoljeću mogu se uočiti deformacije posude koje su nastale prilikom zagrijavanja kako bi emajl prionuo na površinu. Zbog deformacija oblika posude moglo je doći i do razvlačenja emajla. Takvi se primjeri javljaju kod ranih venecijanskih posuda ukrašenih emajlom, poput čaša tipa Aldervandin, rađenih u 13. i početkom 14. stoljeća.²⁶⁷ One su dobile naziv po čaši koja se čuva u Britanskom muzeju, a na kojoj je ostao sačuvan natpis „+ MAGISTER. ALDREVANDIN. ME. FECI“ što bi se moglo prevesti kao „Majstor Aldrevandin me izradio“ (Slika 36). Čaša bi se vjerojatno mogla datirati u rano 14. stoljeće..²⁶⁸

Velik utjecaj na venecijansko staklarstvo potekao je iz radioničkih središta u islamskim zemljama iz perioda od 12. do 15. stoljeća. Od tamo su proizašli jedni od najljepših primjeraka staklenih predmeta. To je inspiriralo Venecijance da počnu koristiti slične načine ukrašavanja na posudama i jedan od rezultata toga bile su čaše tipa Aldervandin. Inspiracija za njih potekla je od sirijskih i egipatskih radionica. Također su te radionice izvozile svoje predmete u Europu gdje su plemićke obitelji i crkve izrazito cijenile te predmete i čuvale ih u svojim riznicama.²⁶⁹ Posude ukrašene emajlom bile su popularne među imućnijim staležom. Osim tehnike ukrašavanja emajlom koja se primjenjivala na tim posudama, na nekim primjercima javljalo se i pozlaćivanje. Većina posuda bila je izrađena od prozirnog stakla, no nalaze se i luksuzniji primjerci rađeni od plavog i crvenog stakla.²⁷⁰

Na prostoru crkve sv. Šime u Zadru pronađeno je nekoliko fragmenata staklene čaše ukrašene apliciranom plavom niti, stoga bi se mogle svrstati i u grupu čaša ukrašenih apliciranim nitima (Slika 37). Čaša je izrađena u kalupu, od prozirnog stakla. Tijelo joj je bilo ukrašeno vertikalnim rebrima iznad kojih se nalazio ukras u obliku aplicirane plave niti. Osim toga, čaša je imala još ukrasa ispod samog oboda. Tu su se nalazile dvije horizontalne niti ispod kojih su smještene dva reda polukružnih ukrasa i lukova. Svaki polukrug imao je kuglastu aplikaciju u središtu. Analogije za ovu čašu potječu iz Cividale del Friuli gdje je pronađen sličan primjerk čaše koji je potekao iz venecijanske radionice.²⁷¹

Ulomci čaše ukrašene emajlom pronađeni su u utvrđi Sokol u Konavlima (Slika 38S). Ukrašeni su crvenom, bijelom, plavom i žutom bojom. Sačuvani su tragovi slikanja s obje strane

²⁶⁷ W. GUDENRATH, 2001., 51; N. TOPIĆ, 2015., 120

²⁶⁸ D. WHITEHOUSE, 2001., 297.

²⁶⁹ S. CARBONI, 2001., 5-6; N. TOPIĆ, 2015., 123.

²⁷⁰ N. TOPIĆ, 2015., 123.

²⁷¹ M. PEŠIĆ, 2006., 118.

stakla, no zbog loše očuvanosti ne mogu se prepoznati motivi. Pripadaju prethodno opisanom tipu čaše Aldrevandin i mogu se datirati u kraj 13. i prvu polovinu 14. stoljeća. Navedeni ulomci predstavljaju prve nalaze emajliranog stakla iz ovog perioda na prostoru Hrvatske. S utvrde Sokol potječu još dva ulomka stakla svijetloljubičaste boje na kojima se može primijetiti ukras kapljica od bijelog emajla te pravokutni otisci.²⁷²

Ulomci emajliranog stakla pronađeni su i na prostoru Bosne i Hercegovine, odnosno na lokalitetu Kraljeva Sutjeska²⁷³ i Bobovac.²⁷⁴ Njih je moguće datirati u 14. stoljeće. Slični nalazi, odnosno staklo ukrašeno emajlom poznato je s mnogih europskih lokaliteta kasnog srednjeg vijeka. Na širem prostoru Balkana nađeno je emajlirano staklo, ali različitih tipoloških karakteristika, datacije i provenijencije od nalaza iz utvrde Sokol. Takvi nalazi pronađeni su u Srbiji u Rasu, Pečkoj patrijaršiji, Stalaću i Leskovcu. Ulomak slikanog stakla pronađen je i u Ružica Gradu, ali datira se u 15. i 16. stoljeće.²⁷⁵

Slika 36. Čaša iz Britanskog muzeja s natpisom na kojem se spominje „Majstor Aldrevandin“ (W. GUDENRATH, 2001., Fig 151)

²⁷² N. TOPIĆ, 2015., 121, 214; N. TOPIĆ et al., 2019., 203.

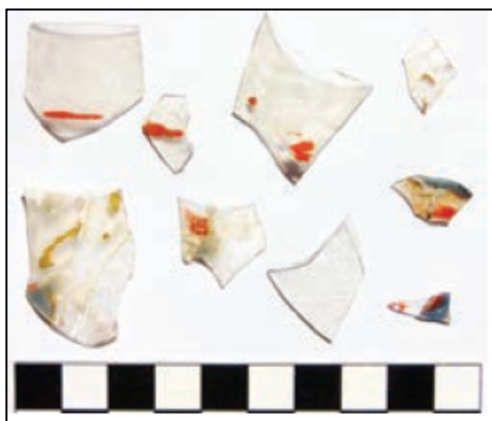
²⁷³ P. ANĐELIĆ, 1973., 191.

²⁷⁴ P. ANĐELIĆ, 1975., 174.

²⁷⁵ N. TOPIĆ, 2015., 122.

Slika 37. Ulomci stakla s plavim nitima iz Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 118., Fig. 8)

Slika 38. Ulomci čaša tipa Aldervandin s utvrde Sokol u Konavlima (N. TOPIĆ et al., 2019., Tab. XXVIII, 2)

6. 1. 7. Ulomci dna čaša s apliciranom girlandom na bazi

Na nekoliko lokaliteta na prostoru Dalmacije pronađeni su ulomci dna čaša na kojima su ostali sačuvani tragovi ukrasne vrpce ili girlande. Zbog fragmentiranosti nalaza nije moguće s preciznošću odrediti kojoj su vrsti čaša ta dna pripadala. Za većinu se može pretpostaviti da su bili dijelovi čaša s bradavičastim, pužolikim ili kapljičastim aplikacijama ili čašama s rebrastim ukrasom.

Iz Zadra potječe primjerak čaše s apliciranom prstenastom nožicom u formi girlande. Tijelo joj je neukrašeno i može se datirati u 14. i 15. stoljeće (Slika 39).²⁷⁶ Ulomak dna čaše svijetle žućkastozielene boje pronađen je na prostoru Citadele. Dno je konkavno udubljeno te ima apliciranu girlandu koja je služila kao prstenasta nožica. Takva dna najčešće se javljaju

²⁷⁶ M. PEŠIĆ, 2006., 117.

tijekom 14. i 15. stoljeća. Tijelo je moglo biti ukrašeno na različite načine te je zbog fragmentiranosti nalaza teško zaključiti o kakvom se točno tipu čaše radi.²⁷⁷ Među bibrskim staklenim nalazima izdvojena je grupa predmeta koja je pripadala donjim dijelovima recipijenata čaša. Fragmenti su bili izrađeni od prozirnog, debljeg i žućkastog stakla, kobaltnoplavog stakla i svijetlozelenog stakla debljih stijenki. Većina je imala apliciranu girlandu na bazi (Slika 40), u obliku od blago valovite vrpce do nazubljene vrpce. Uglavnom su to bili dijelovi dna krautstrunk tipa čaša. Nekoliko fragmenata vjerojatno je pripadalo čašama s rebrastim ukrasom ili ukrasom u obliku bradavičastih aplikacija. Najbolje analogije za ovu grupu nalaza s Bribira pronalaze se kod novobrdskog repertoara nalaza.²⁷⁸ Ulomci dna čaša ukrašenih grilandom pronađeni su na utvrdi Kličevici.²⁷⁹ Iz Splita potječe nekoliko nalaza donjih dijelova čaša na kojima se sačuvala aplicirana vrpca. Kod dvaju primjeraka sačuvana je prstenasta nožica. Jedan od njih rađen je od stakla oker do ljubičaste boje. Također pripadaju 13. i 14. stoljeću. Tri ulomka imala su sačuvanu ukrasnu vrpcu u obliku nazupčane girlande. Oni se datiraju u 14. i 15. stoljeće. Rađeni su od prozirnog, žućkastog ili plavkastog stakla.²⁸⁰ Iz Sv. Vida kod Metkovića potječe više primjeraka koničnih dna s apliciranom ukrasnom vrpcom (Slika 41). Vjerojatno su svi pripadali čašama, samo je par ulomaka većih dimenzija i mogli bi se pripisati bocama ili zdjelama. Ta dna pripadala su čašama s rebrastim ukrasom, čašama s apliciranim staklenim nitima i čašama s kapljičastim aplikacijama. Rađeni su od bezbojnog stakla do stakla zelenkaste i žućkaste nijanse, s više ili manje tragova zračnih mjehurića. Datiraju se u 14. i prvu polovinu 15. stoljeća.²⁸¹

Slika 39. Ulomak konične čaše s apliciranom girlandom iz Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 117)

²⁷⁷ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 238-239.

²⁷⁸ V. DELONGA, 1987., 102.

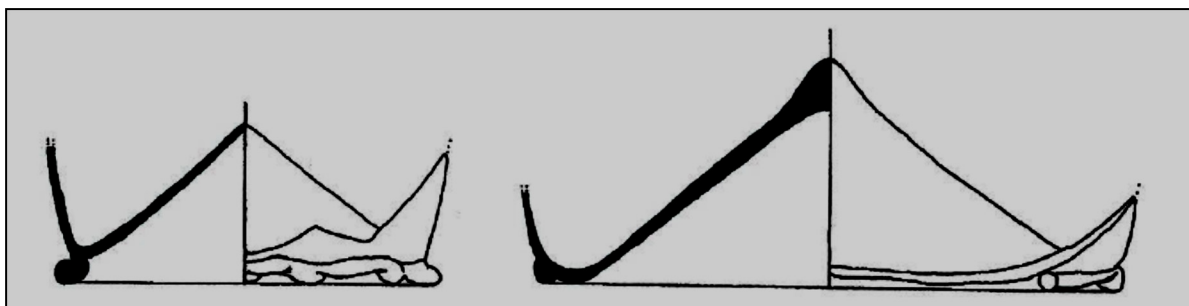
²⁷⁹ K. GUSAR, M. ČURKOVIĆ, 2011., 10-11.

²⁸⁰ Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 309-313.

²⁸¹ Z. BULJEVIĆ, 1998., 140-143.

Slika 40. Ulomak konične čaše s apliciranom girlandom s Bribira (V. DELONGA, 1987., Tab. XI, 1)

Slika 41. Dna koničnih čaša iz Sv. Vida kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 171.)

6. 1. 8. Čaše na nozi

Čaše na nozi predstavljaju jedan od rasprostranjenijih tipova staklenih predmeta. Izrazito su krhke, stoga se često pronalaze u lošem stanju zbog čega ih je teško izdvojiti među nalazima. Vjerojatno su zbog toga razloga prepoznate na manjem broju lokaliteta u Dalmaciji (Karta 7). Sastoje se od čašice, noge i stope te je svaki od tih dijelova mogao biti zasebno rađen, no nekada su noga i stopa rađeni zajedno. Čaše na nozi bile su široko upotrebljavane u kasnom srednjem vijeku. Moglo ih se naći i kod plemstva i kod običnog puka. Čašica u većini slučajeva nije imala ukras te je rijetko izrađivana puhanjem u kalup. Najukrašeniji dio nalazi se na nozi. Stope su mogle imati uvijene ili ravne krajeve. Ovaj tip čaša bio je poznat još od antike. Popularnost im je porasla u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku (primjerak franačke čaše na nozi pronađen je na lokalitetu Nin-Ždrijac). Javljale su se i u korintskim staklarskim radionicama te kasnije u balkanskom zaleđu. Na prostoru Dubrovnika nađeni su mnogobrojni primjerci ovog tipa staklenih predmeta.²⁸² Srednjovjekovne čaše na visokoj nozi počinju se

²⁸² N. TOPIĆ, 2015., 156-157.

intenzivnije proizvoditi u Italiji tijekom 14. stoljeća. U Europi postaju učestalije tek od 16. stoljeća.²⁸³

Znatan broj fragmenata čaša na nozi potječe iz Narodnog muzeja u Zadru (Slika 42). Ti su nalazi potekli s nekoliko zaštitnih istraživanja obavljenih na prostoru grada Zadra. Uglavnom je od tih čaša na nozi ostala sačuvana samo noga. Visoka, šuplja noga završava preklopljenim rubom, no postoje primjerci bez takvog izgleda ruba. Takav tip noge može se povezati s primjerima iz Finale Emilie, datiranim u 14. stoljeće. Pojedini primjerci imaju zadebljanje na stopi i sačuvani dio čašice. Analogije za njih također se mogu pronaći u Italiji, ali i u Sloveniji. Najveći primjerak čaše na nozi potječe s prostora samostana sv. Krševana (Slika 43), a imao je rebrasto zadebljanje na stopi. Najbolje sačuvani primjerak čaše ima visoku šuplju nogu s preklopljenim rubom, zadebljanje na stopi te čašicu sačuvanu gotovo do oboda. Ukrašena je rebrima na donjem dijelu čašice. Izrađena je u kalupu. Na temelju oblika i dekoracije može se povezati s čašom na nozi iz Muzeja Mimara koja je većih dimenzija te predstavlja venecijanski proizvod prve polovine 16. stoljeća.²⁸⁴ Ulomak čaše na nozi pronađen je na Gradini u Zemuniku.²⁸⁵ Na lokalitetu Baba Lokva u Kaštelima pronađen je ulomak noge pehara ili čaše, rađene od prozirnog stakla, zelenkaste boje.²⁸⁶ S prostora Dioklecijanove palače potječe ulomak noge čaše ili zdjelice rađene od kobaltno plavog stakla. Datira se u 14. i 15. stoljeće.²⁸⁷ Ulomak ravne stopice s prstenastim prijelazom prema nozi pronađen je i prilikom istraživanja u Splitu 1992. godine. Datiran je u 15 - 16. stoljeće.²⁸⁸

Tri ulomka stopa čaša na nozi potječu s lokaliteta Sv. Vid kod Metkovića. Samo jedan od njih se može, na temelju analogija iz Cividalea, datirati u kasni srednji vijek, odnosno u 14. stoljeće (Slika 44). Rađena je od bezbojnog stakla s tragovima zračnih mjehurića, a imala je glatki prstenasti rub na dnu.²⁸⁹

Analogije za ovu vrstu čaša mogu se pronaći na prostoru Italije. Pojedini primjerci pronađeni u Zadru bliski su materijalu iz Finale Emilie, datiranom u 14. stoljeće,²⁹⁰ Paralele se mogu povući i s brojnim ostacima čaša na nozi pronađenim u Celju u Sloveniji.²⁹¹ Primjerci

²⁸³ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 33.

²⁸⁴ M. PEŠIĆ, 2006., 116-117.

²⁸⁵ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 33.

²⁸⁶ T. BURIC, 2013., 33; I. ANTERIĆ, 2011., 140.

²⁸⁷ M. R. DEMAINE, 1979., 130.

²⁸⁸ Ž. STAMATOVIĆ., 306.

²⁸⁹ Z. BULJEVIĆ, 1998., 152-153.

²⁹⁰ M. PEŠIĆ, 1988., 116.

²⁹¹ I. LAZAR, 2001., 75-75.

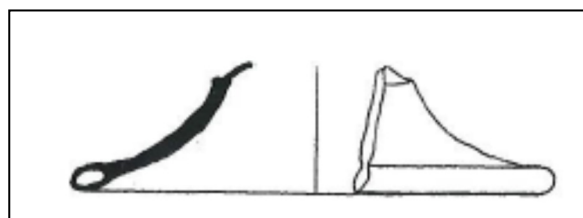
razvijenijih (i mlađih) primjeraka čaša na nozi mogu se prepoznati na nalazima s brodoloma Gnalića.²⁹²

Slika 42. Čaše na nozi iz Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 116., Fig. 2)

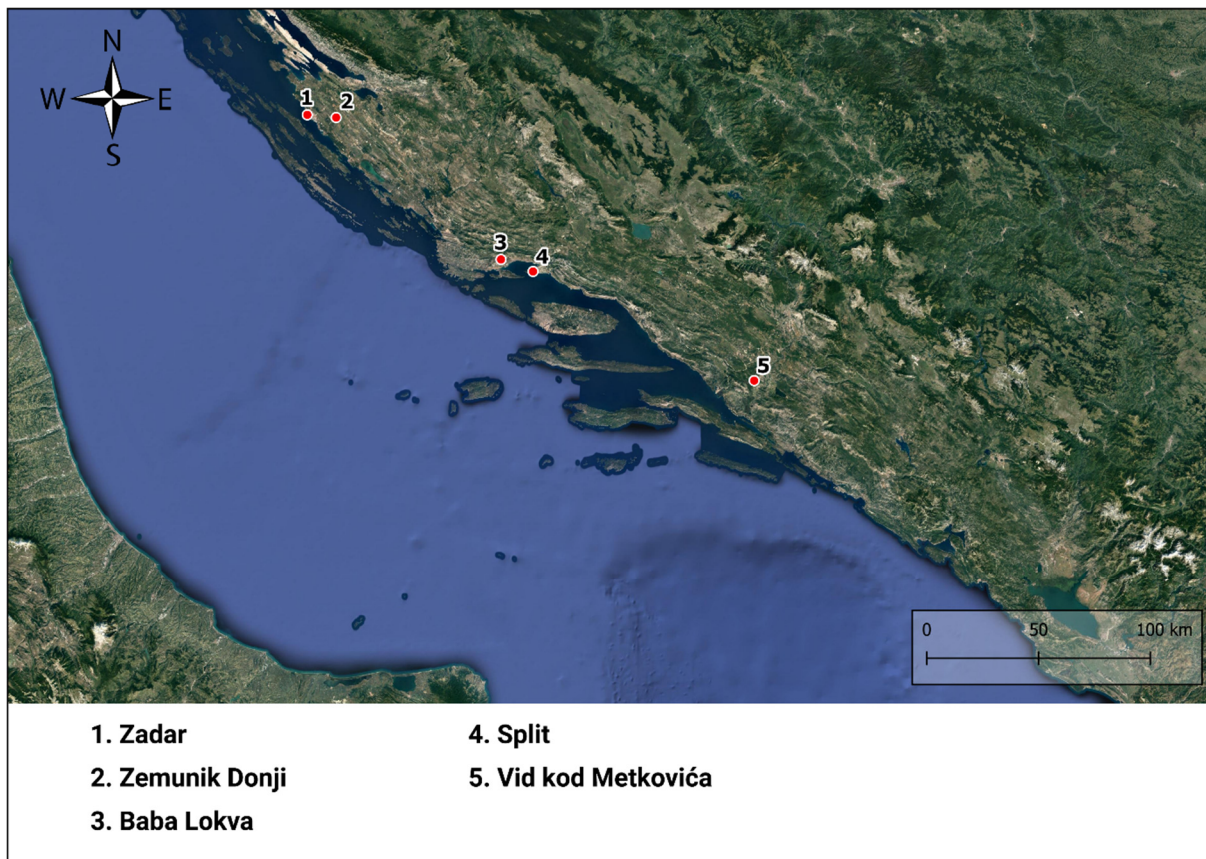

Slika 43. Čaša na nozi iz Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 116., Fig. 3)

Slika 44. Ulomak čaše na nozi, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 172)

²⁹² I. LAZAR, H. WILLMOTT, 2006., 27-39.

Karta 7. Rasprostranjenost čaša na nozi na području Dalmacije

6. 2. Boce

Staklene boce su uglavnom zadržale svoj osnovni oblik još od vremena kasne antike pa sve do razdoblja renesanse i baroka (Slika 45). Njihovi oblici i dekoracije varirali su ovisno o periodu i utjecajima kojima su bili podložni tijekom povijesti, no uglavnom se zadržao osnovni i lako prepoznatljiv oblik. Često se od boca sačuvaju dijelovi vrata i oboda koji su mogli imati razne vrste dekoracija što pomaže pri preciznijem određenju tipa boce i dataciji. Vrat je mogao biti dekoriran prstenastim zadebljanjem ili je pak mogao imati zadebljan i zaobljen obod. Često se javljaju i boce nenaglašenog oboda. Vratovi su mogli biti izduženi, lagano suženi na središnjem dijelu i neukrašeni. Jedan od načina dekoriranja vratova bio je ukras u obliku vertikalnih ili horizontalnih rebara, karakterističnih za boce puhanе u kalupu. Zanimljiva je pojava dekoracije u obliku valovite niti na donjem dijelu vrata boce.²⁹³ Boce rađene slobodnim puhanjem poznate su još u Italiji u 11. i 12. stoljeću. Izrada boca puhanjem u kalup poznata je od druge polovine 14. stoljeća.²⁹⁴ Zbog općenite ujednačenosti oblika boca, teško je izdvojiti

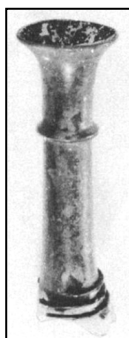
²⁹³ A. GASPARETTO, 1979., 80-84.

²⁹⁴ I. LAZAR, 2003., 86.

posebne tipološke grupe. D. Staffini je predložila je grupiranje boca s obzirom na izgled tijela te izdvaja boce s trbušastim (lopatastim) tijelom i boce s kruškolikim tijelom (poznate pod nazivom *Kropfflashen*). One se dalje mogu podijeliti u razne podtipove s obzirom na oblik oboda, grla, dekoracije tijela, dna boce i slično (Slika 46, Slika 47).²⁹⁵ U razvijenom i kasnom srednjem vijeku na prostoru Dalmacije javljaju se još cilindrične i dvokonusne boce. Posebnu grupu čine i ampole, odnosno boce s izljevom.

Slika 45. Gisulfova boca s kraja 6. i početka 7. stoljeća (A. GASPARETTO, 1979., 80., Fig. 2)

Slika 46. Ulomak vrata boce s prstenastim zadebljanjem (A. GASPARETTO, 1979., 82., Fig. 6)

²⁹⁵ D. STIAFFINI, 1991., 214.

Slika 47. Dekoracija u obliku zadebljane staklene niti u donjem dijelu vrata boce, 11.-13. stoljeće (A. GASPARETTO, 1979., 84., Fig. 11)

6. 2. 1. Cilindrične bočice s kratkim vratom

Među dubrovačkim nalazima našli su se primjerci cilindričnih bočica s kratkim vratom. Riječ je o staklenim bočicama koje potječu iz islamskih zemalja, datiranih u period od 12. do 14. stoljeća. Oblik boce možda nagovješta da nije bila namijenjena za samostalno stajanje jer se donji dio boce sužava prema dnu. Stoga, postoji vjerojatnost da se moralo koristiti određeno metalno postolje kako bi boca stajala uspravno. Boce su bile ukrašavane festonima. Dva dubrovačka primjerka rađena su od stakla kobaltno plave boje, ukrašenog bijelim trakama. Pretpostavlja se da su rađeni u egipatskim radionicama. Preostali primjerci rađeni su od ljubičastosmeđeg stakla, također ukrašenog uz pomoć bijelih niti. Za njih se pretpostavlja da su rađeni u sirijskim radionicama. Islamsko porijeklo vjerojatno ima i jedan ulomak stakla pronađen prilikom istraživanja Dioklecijanove palače. Izgledom podsjeća na egipatske nalaze.²⁹⁶ Proces aplikacije festona na posudu odvijao se tijekom vrtnje staklenog predmeta na kraju puhačke lule. Na taj način dobivala se spiralna dekoracija koja je prekrivala stakleni mjehur. Nakon toga, niti bi se češljale uz pomoć odgovarajućih alata te bi se puhanje ponovno nastavilo nakon toga. Često je prilikom ovog procesa dolazilo do pucanja staklenog predmeta. Kada bi proces aplikacije festona bio dovršen, posuda bi se okretala o glatku tvrdu ploču kako bi se trake utisnule u staklo. Dekoracija se mogla postići i na drugi način, pomoću pečatiranja ili apliciranja trake u reljefu. Trake su uglavnom bijele boje, no mogu se pojaviti i crvene, žute, sive i plave trake.²⁹⁷ Bliske analogije mogu se pronaći kod nalaza boca ukrašenih festonima iz

²⁹⁶ M. R. DEMAINE, 1979., 130; N. TOPIĆ, 2015., 174.

²⁹⁷ N. TOPIĆ, 2015., 174-176.

Kotora (Slika 48).²⁹⁸ Primjerci boca ove vrste pronađeni su na prostoru Egipta i Sirije (Slika 49).²⁹⁹

Slika 48. Boce ukrašene festonima iz Kotora (M. KRIŽANAC, 2001., sl. 12-14., T. II, 13-15)

Slika 49. Boce s egipatskog ili sirijskog područja, datirane u 12 - 13. stoljeće (S. CARBONI, 2001., Fig. 94)

6. 2. 2. Ingastara boce

Riječ *engiestara* potječe od latinske riječi *angustus* što znači tijesan. Taj se naziv koristio za boce uskog grla. Moguće da je riječ dolazi iz grčkog jezika što bi išlo u prilog teoriji o istočnom porijeklu ovog tipa boca. Boce ovog tipa javljaju se od 1120. godine i služile su za prijenos vina. Od 1279. godine upotrebljavaju se kao stolno posuđe. Izrađivane su od strane manje vještih majstora, zvanih *buffadori*, stoga su im i cijene bile niže. Imaju recipijent u obliku lopte ili lukovice postavljen na prstenastoj bazi ili stopi. Vrat je vrlo izdužen i cilindričan, s

²⁹⁸ M. KRIŽANAC, 2001., 32.

²⁹⁹ S. CARBONI, 2001., 106.

manjim proširenjem oboda. Dugačak vrat boca dobivao se na način da su boce prilikom izrade bile postavljene na pontil, a ne na puhačku lulu. Pri kraju izrade, vrat i ramena bi se ponovno omekšali, stvorio bi se obod posude te bi se vrat snažno izvukao. Moguće je da ovaj tip boca vuče porijeklo iz rimskih balzamarija i ungetarija. Sličan se oblik javlja kasnije kod sirijskih radionica koje su pokušavale imitirati metalne posude te su boce uglavnom uskog vrata i sferičnog tijela. Vjerojatno su se iz tih sirijskih oblika kasnije razvile klasične ingastara boce. Najraniji primjerci koji se mogu povezati s ovim tipom javljaju se u Carigradu, Torcellu i Egiptu u drugoj polovini 12. stoljeća. U Veneciji se ingastara boce spominju od 1279. godine pod nazivom *angastare*. Ovaj tip boca često se javlja na freskama (Slika 50).³⁰⁰ Ingastare su činile dio inventara dubrovačkih kuća 14. stoljeća. Među popisom stvari iz zadarskog dokumenta datiranog u 1528. godinu spominju se ove boce pod nazivom *ingistera*. Njihov se oblik zadržao sve do 17. stoljeća, uz određene tipološko-stilske modifikacije osnovnog oblika boce.³⁰¹

Ingastare se mogu javiti u ukrašenom obliku ili neukrašenom. Oba oblika zastupljena su na prostoru Dalmacije (Karta 8). Neukrašeni oblici pronađeni u Dalmaciji uglavnom su izrađivani od zelenog i žućkastog stakla. Kod ukrašenih oblika, kao ukras mogu se javiti blago izvedena spiralna rebra i ukras u obliku apliciranih staklenih niti. Brojniji su primjerci s rebrastim ukrasom.³⁰² Domenico Ghirlandaio napravio je zanimljiv prikaz na kojem se mogu prepoznati dvije ingastara boce (Slika 50).³⁰³

Neukrašeni ulomci ingastara boca potječu iz Zadra, s prostora sv. Krševana.³⁰⁴ Tu je pronađeno nekoliko ulomaka boca koje bi se mogle pripisati ovom tipu (Slika 51). Riječ je o ostacima vratova boca, rađenih od tankog, prozirnog stakla, uglavnom bez dekoracije, osim na jednom primjerku koji je imao zadebljanje na vratu. Nalazi ovog tipa boce potječu još i s arheoloških istraživanja lokaliteta sv. Nikole u Zadru. Tu su pronađena tri ulomka koja su pripadala ingastara bocama.³⁰⁵

Na Bribiru su pronađeni mnogobrojni ulomci boca među kojima po brojnosti prevladavaju ingastare (Slika 52). Uglavnom odgovaraju sličnom materijalu pronađenom na prostoru Italije, datiranom u 13. i 14. stoljeće. Jedna varijanta nalaza ingastara s Bribira bliska je nalazu dna ingastare pronađene u Kneževu Dvoru u Dubrovniku, datirane u 15. stoljeće. Time bi se određena varijanta ingastara s Bribira mogla datirati u isti period.³⁰⁶

³⁰⁰ I. ANTERIĆ, 2011., 155; N. TOPIĆ, 2015., 183-184.

³⁰¹ V. DELONGA, 1987., 103.

³⁰² N. TOPIĆ, 2015., 185-186.

³⁰³ D. STIAFFINI, 1999., 109-112.

³⁰⁴ M. PEŠIĆ, 2006., 119.

³⁰⁵ L. BEKIĆ, 2017., 79.

³⁰⁶ V. DELONGA, 1987., 103.

S kaštelanskog području ulomci ingastare pronađeni su na lokalitetu Sv. Juraj od Raduna (jedna boca) i Sv. Juraj od Putalja (dvije boce). Rađene su od prozirnog stakla žućkaste boje. Važno je naglasiti da su primjerci ingastara pronađeni unutar grobova.³⁰⁷

Ulomci boce trbušastog oblika potječu iz Dioklecijanove palače u Splitu. Pronađena je uz keramiku koja se datira u 13. stoljeće te, na temelju te keramike i drugih nalaza, mogla bi se datirati u kasno 13. i rano 14. stoljeće³⁰⁸ U Splitu je prilikom istraživanja 70-ih godina 20. stoljeća pronađeno deset ulomaka boca visokog vrata. Možda bi ih se moglo svrstati u tip ingastara boca. Mogu se datirati u 14. i rano 15. stoljeće.³⁰⁹ Manji broj ulomaka ovih boca pronađen je prilikom istraživanja Dioklecijanove palače 1992. godine. Njih šest pripadalo je koničnom dnu navedene vrste boca. Pet ih je imalo šuplju prstenastu nožicu uokolo baze dok se kod jednog primjerka ne može sa sigurnošću potvrditi postojanje nožice zbog fragmentiranosti nalaza. Ulomci su rađeni od bezbojnog i prozirnog stakla, s ostacima zračnih mjehurića. Datiraju se od 14. do 16. stoljeća.³¹⁰

U Sv. Vidu kod Metkovića pronađeno je nekoliko ulomaka staklenog predmeta koji bi se mogli pripisati jednoj boci (Slika 53). Jedino se ulomak grla može sa sigurnošću definirati kao dio boce. Boca pripada tipu ingastare, rađena je od bezbojnog stakla s tragovima mjehurića te se na temelju venecijansko-muranskih analogija može datirati u 14. i 15. stoljeće.³¹¹

Ulomak dna ingastare pronađen je u Dubrovniku. Boca je rađena od žućkastog stakla i datirana u 15. stoljeće.³¹² Neukrašene ingastare su zabilježene i na prostoru samostana sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku te na utvrđi Sokol u Konavlima.³¹³

Za navedene primjere ingastara analogije se mogu pronaći među materijalom s prostora venecijanske lagune i *Terra ferme*, datiranih u razdoblje od 13. do 14. stoljeća.³¹⁴ Podudarnosti se mogu naći i s primjerkom Cremona, datiranim u 15. stoljeće, ali i s primjerkom ingastare pronađene na nekropoli Ljubomirsko polje u Hercegovini, također datiranoj u 15. stoljeće.³¹⁵

³⁰⁷ I. ANTERIĆ, 2011., 141-142.

³⁰⁸ M. R. DEMAINE, 1979., 130.

³⁰⁹ M. R. DEMAINE, 1979., 129.

³¹⁰ Ž. STAMATOVIĆ, 2014, 313-314.

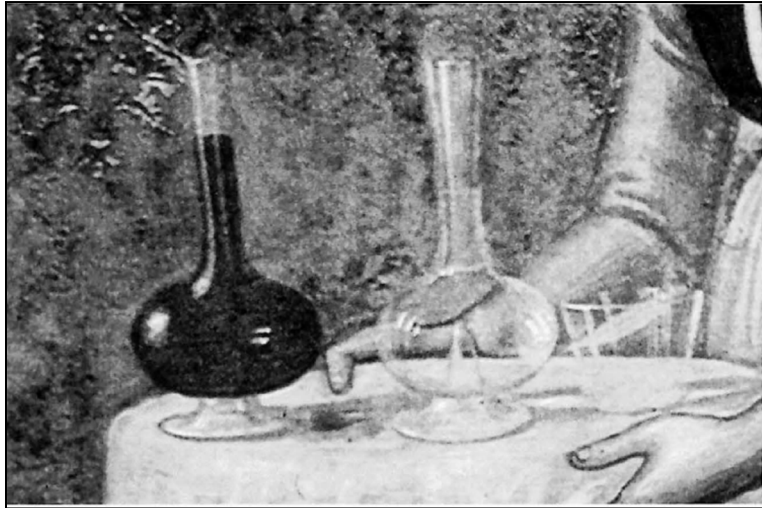
³¹¹ Z. BULJEVIĆ, 1998., 150-151.

³¹² V. HAN, 1981., 258, T. II, 1.

³¹³ N. TOPIĆ, 2015., 18-186.

³¹⁴ V. DELONGA, 1987., 103.

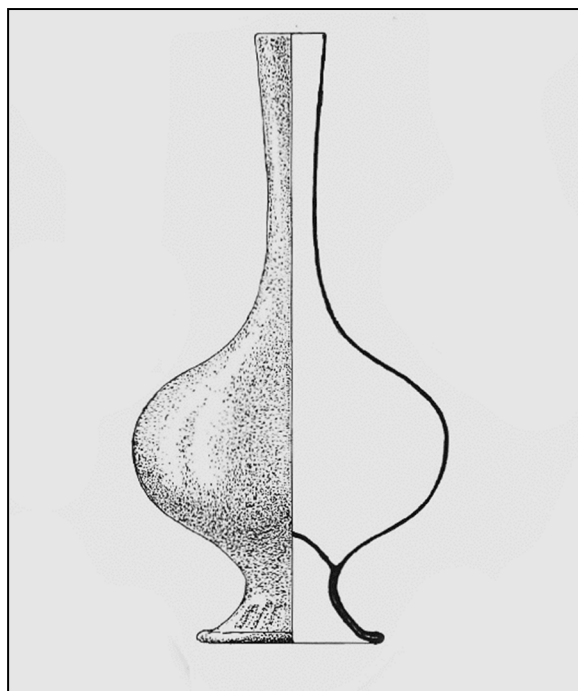
³¹⁵ V. HAN, 1981., 257-258, T. I, 1, T. II, 6.

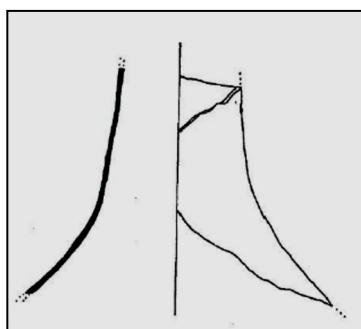
Slika 50. Prikaz dviju ingastara boca na slici iz 15. stoljeća (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 108)

Slika 51. Ulomci boca iz Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 119., Fig. 11)

Slika 52. Rekonstrukcija ingastare s Bribira (V. DELONGA, 1987., Tab. XII)

Slika 53. Ulomak ingastare, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 172)

Na prostoru Dalmacije pronađeni su i ukrašeni primjerci ingastara. U Zadru, s prostora crkve sv. Šime potječe nekoliko ulomaka boca puhanih u kalup, s dijagonalnim ili vertikalnim rebrima i ljevkastim vratom (Slika 54). Rađene su od stakla loše kvalitete i vjerojatno od strane neiskusnog majstora. Radionice koje su proizvodile ovakav tip predmeta poznate su s prostora sjeverne Italije i funkcionirale su u 14. i 15. stoljeću.³¹⁶ Sličnom tipu boca vjerojatno je pripadao i ulomak pronađen na lokalitetu sv. Nikola u Zadru. Riječ je o ulomku gornjeg dijela boce s reljefno naboranim vratom.³¹⁷ Još jedan ulomak izduženog vrata boce potječe s lokaliteta sv. Nikola u Zadru. Rađen je od stakla plavkaste boje i ukrašen je okomitim ravnim naborima, a

³¹⁶ M. PEŠIĆ, 2006., 118.

³¹⁷ L. BEKIĆ, 2017., 79.

analogije su prisutne među nalazima koji se datiraju od 14. do 16. stoljeća.³¹⁸ Dio ljevkastog vrata boce ukrašenog okomitim kanelurama potječe i s prostora Citadele u Zadru (Slika 55). Rađen je od stakla blijede žućkastosmeđe boje i puhan je u kalupu, a datira se u 14. ili 15. stoljeće.³¹⁹

Na prostoru Dioklecijanove palače u Splitu pronađeni su ulomci koji se mogu pripisati ingastara bocama s ukrasom. Jedan je imao ukras u obliku zelene valovite vrpce i rađen je od prozirnog i svijetlozelenkastog stakla, s tragovima zračnih mjehurića. Drugi ulomak bio je ukrašen lijevanim kosim kanelurama. Oba se datiraju u razdoblje od 15. do 16. stoljeća.³²⁰ Sa starijih istraživanja potječu četiri ulomka koja pripadaju bocama ukrašenim rebrastim ukrasima. Uglavnom bi se mogli datirati u 14. i 15. stoljeće.³²¹ S prostora južnog dijela Dioklecijanove palače potječe sedam ulomaka staklenih boca s rebrastim ukrasom. Uglavnom su rađene od bezbojnog stakla ili stakla s nijansama zelene boje. Datiraju se u 14. i 15. stoljeće.³²² Na istom prostoru pronađeni su i ulomci vratova i oboda boca. Uglavnom su rađeni od bezbojnog i prozirnog stakla, s ostacima mjehurića. Javljuju se plavkaste i zelenkaste nijanse stakla. Većina sačuvanih ulomaka pripada bocama s cilindričnim vratom, s ili bez ljevkastog oboda sa zadebljanjem na obodu. Ulomak jednog vrata boce bio je raščlanjen plitkim lijevanim i zakošenim kanelurama. Ističe se i ulomak cilindričnog vrata boce na kojoj se nalazi modroplava plastična vrpca.³²³ Ukrašeni primjerci ingastara pronađeni su i kod sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku te na utvrđi Sokol u Konavlima.³²⁴

Analogije za boce s rebrastim ukrasom mogu se pronaći u Italiji, na lokalitetu Cividale,³²⁵ ali i na širem prostoru Italije gdje je ova vrsta boca bila rasprostranjena tijekom 14. i 15. stoljeća. Boce nastale slobodnim puhanjem poznate su s talijanskih lokaliteta datiranih od 11. i 12. stoljeća, dok se boce puhane u kalup javljaju od druge polovine 14. stoljeća i slične su slobodno puhanim bocama, samo što na njima prevladava rebrasti ukras. Boce s rebrastim ukrasom pronađene su i u Celju.³²⁶ Fragmenti ove vrste boca mogu se prepoznati među nalazima s Novog Brda.³²⁷

³¹⁸ L. BEKIĆ, 2017., 79.

³¹⁹ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 239-240.

³²⁰ Ž. STAMATOVIĆ, 313-314.

³²¹ M. R. DEMAINE, 1979., 129.

³²² Ž. STAMATOVIĆ, 308-309.

³²³ Ž. STAMATOVIĆ, 314-316.

³²⁴ N. TOPIĆ, 2015., 18-186.

³²⁵ A. GASPARETTO, 1979., 83-84, fig. 9, fig. 14.

³²⁶ I. LAZAR, 2001., 77-78.

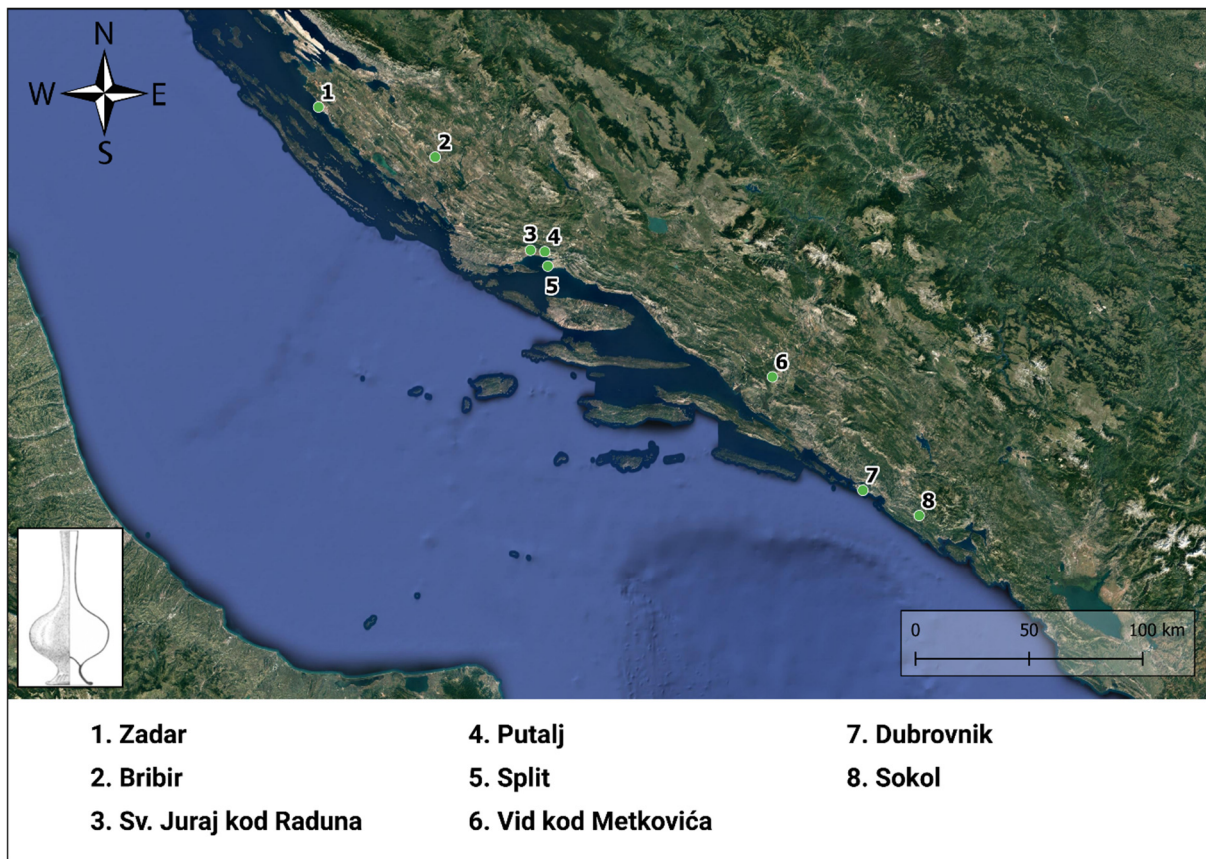
³²⁷ E. ZEČEVIĆ, 2009., 417.

Slika 54. Ulomci vratova boca s dijagonalnim ili radijalnim rebrima s prostora Zadra (M. PEŠIĆ, 2006., 119., Fig. 12)

Slika 55. Dio vrata boce s rebrima s prostora Citadele u Zadru (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., Tab. IV, 9)

Karta 8. Rasprostranjenost ingastara boca na prostoru Dalmacije

6. 2. 3. Dvokonusne boce

Dvokonusne boce predstavljaju tipičan kasnosrednjovjekovni nalaz. Velik broj nalaza ovog tipa došao je s njemačkog područja, iz tzv. šumskih staklana. Proizvodnja se može pratiti od 14. stoljeća. U 15. stoljeću proizvodnja se intenzivirala. Ovaj tip boca zastupljen je na području Dalmacije (Karta 9). Zbog velike koncentracije dvokonusnih boca na njemačkom području pogrešno se smatralo da su se one proizvodile samo u njemačkim radionicama. Kasnija istraživanja i novi nalazi ukazali su na postojanje drugih radioničkih središta. Drugo područje gdje se javlja velik broj ove vrste nalaza je šire panonsko-podunavsko područje, sa staklarskim centrom u Budimu u 15. stoljeću. Dvokonusne boce imaju tijelo sastavljeno od dvaju konusa s unutarnjim šupljim prstenom na njihovu spoju, uvučeno dno i prstenasto oblikovan rub. Često su činile dio kućnog inventara, no javljaju se i u gostionicama, svratištima, a koristile su se i za ljekarstvo.³²⁸ Tijekom 16. stoljeća pojavljuju se razvijeniji oblici ove vrste boca. Proizvodnja im se nastavlja sve do prve polovine 17. stoljeća.³²⁹

³²⁸ M. ŠIMEK, 2010., 308-309.

³²⁹ I. LAZAR, 2001., 79.

S utvrde Fortice u Novigradu potječe jedan ulomak koji bi se vjerojatno mogao pripisati vratu dvokonusne boce. Riječ je o ulomku kobaltnoplave staklene vrpce aplicirane na žućkastu stijenu. Boce s valovitom plavom vrpcom datirane su od sredine 14. do početka 16. stoljeća.³³⁰ Slične vrpce nalaze se na bocama pronađenim na Bribiru³³¹ i u Splitu.³³² Ulomak oboda bikonične boce pronađen je na utvrdi Kličevici.³³³

Primjerci dvokonusnih boca potječu s Bribira. Svi su pronađeni na prostoru franjevačkog kompleksa na Dolu. Od tih nalaza, dva su ulomka pronađena između grobova kasnosrednjovjekovne nekropole unutar crkve sv. Marije. Najbliže analogije pronalaze se na dvokonusnoj boci otkrivenoj u Kolovratu kod Prijepolja u Polimlju, datiranoj u 13 - 14. stoljeće.³³⁴ Bribirski su nalazi posebni zbog pojave plastične izlomljene vrpce rađene od prozirnog stakla ili stakla kobaltno plave boje, aplicirane na vratu boce koji završava prstenastom profilacijom usne (Slika 56). Upravo te karakteristike izdvajaju bibrirske nalaze od rajnske i panonske grupe nalaza i povezuju ih s kolovratskim nalazom. Takav način dekoracije pronalazi se na orijentalno-islamskim staklenim predmetima. Vjerojatno je takav način ukrašavanja preuzet u muranskim radionicama gdje su se dvokonusne boce proizvodile po orijentalnim uzorima iz vremena od 11. do 14. stoljeća. Bribirski nalazi mogli bi se datirati u 13. i 14. stoljeće na temelju analogije iz Kolovrata, u prvu polovinu 15. stoljeća kao i rajnska grupa nalaza, ili u period od 13. do 15. stoljeća, kao i nalazi panonsko-podunavske zone. Dva fragmenta pronađena u slojevima izvan grobova na nekropoli na Dolu mogla bi se datirati od sredine 14. stoljeća do 15. stoljeća, na temelju nalaza iz okolnih grobova. Najbolje sačuvani primjerak dvokonusne boce također je pronađen unutar nekropole, odnosno na dijelu samostanskog klaustara, među grobovima 15. stoljeća. Iako okolnosti nalaza nisu pouzdani temelj za preciznu dataciju, bibrirski nalazi bi se, na temelju konteksta, mogli datirati od sredine 14. do 16. stoljeća.³³⁵

S lokaliteta Ostrog u Kaštelima potječe ulomak dna boce koji bi se mogao pripisati dvokonusnoj boci, no zbog fragmentiranosti nalaza, ne može se s potpunom sigurnošću odrediti njezina tipološka pripadnost. Rađena je od stakla zelenkaste boje i datira se u 14. - 15. stoljeće.³³⁶

³³⁰ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 241.

³³¹ V. DELONGA, 1987., 103.

³³² Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 314.

³³³ K. GUSAR, M. ĆURKOVIĆ, 2011., 10-11.

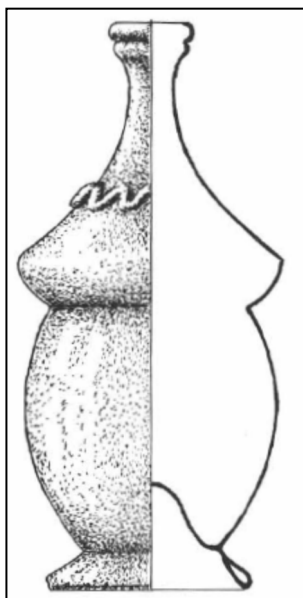
³³⁴ V. HAN, 1981., 260, T. V, 2

³³⁵ V. DELONGA, 1987., 103-105.

³³⁶ I. ANTERIĆ, 2011., 143.

Dva ulomka koničnih dna dvokonusnih boca potječu s južnog dijela Dioklecijanove palače u Splitu. Rađeni su od bezbojnog stakla s ostacima zračnih mjehurića. Datiraju se u 15. stoljeće.³³⁷

Bikonične boce široko su zastupljene na prostoru Europe, javljaju se na prostoru Njemačke, Češke, Balkana, Francuske i šire, no predstavljaju rijetku pojavu na prostoru Italije.³³⁸ Dobro sačuvan primjerak dvokonusne boce potječe iz Varaždina (Slika 57).³³⁹ Osim navedenih analogija s bocom iz Kolovrata kod Prijedora, dvokonusne boce prepoznate su među nalazima s Novog Brda³⁴⁰ te se može primijetiti njihova velika koncentracija na prostoru Vojvodine, Mačve, okolice Beograda i sjevernije, na prostoru Mađarske do Budima.³⁴¹ Dvokonusne boce zastupljene su i na prostoru Slovenije, što se može vidjeti na temelju nalaza iz Celja³⁴² i Predjame.³⁴³

Slika 56. Rekonstrukcija dvokonusne boce s Bribira (V. DELONGA, 1987., Tab. XIII)

³³⁷ Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 314.

³³⁸ I. LAZAR, 2001., 79.

³³⁹ M. ŠIMEK, 2010., 308.

³⁴⁰ E. ZEČEVIĆ, 2009., 417.

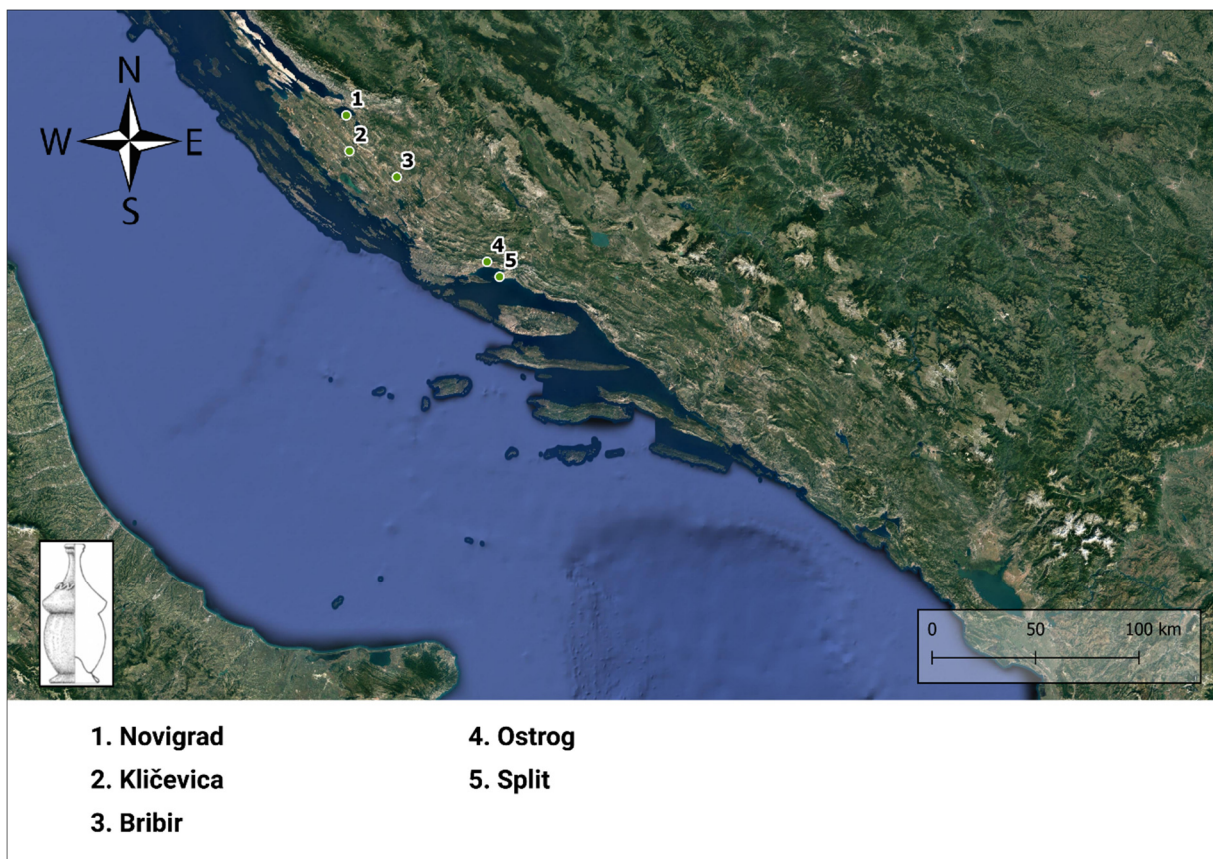
³⁴¹ V. DELONGA, 1987., 103-104.

³⁴² I. LAZAR, 2001., 79; I. LAZAR, 2003., 87.

³⁴³ P. KOROŠEC, 1984., 111.

Slika 57. Dvokonusne boce iz Varaždina (M. ŠIMEK, 2010., sl. 1)

Karta 9. Rasprostranjenost dvokonusnih boca na prostoru Dalmacije

6. 2. 4. Boce s kruškolikim tijelom

Na prostoru crkve sv. Šime u Zadru pronađen je ulomak oboda i vrata boce. Na vratu se nalazi zadebljanje (Slika 58S). Boca je rađena u kalupu, od svijetloplavog stakla. Takav tip boce poznat je od 11. - 12. stoljeća, no učestalije se javlja u 14. i 15. stoljeću.³⁴⁴ Vjerojatno se radi o boci s kruškolikim tijelom. Analogije se mogu pronaći među staklenim materijalom iz Celja,³⁴⁵ Cividalea u Italiji te na drugim lokalitetima s prostora Italije i Njemačke.³⁴⁶

S Gradine u Zemuniku Donjem potječu ulomci boca kružnog ili kruškolikog tijela s dugim uskim vratom koji je završavao ljevkastim otvorom. Imale su konkavno udubljeno dno koje je moglo imati prstenastu nožicu. Takve boce su čest nalaz 14. i 15. stoljeća.³⁴⁷

Slika 58. Vrat boce sa zadebljanjem, Zadar (M. PEŠIĆ, 2006., 119., Fig. 10)

6. 2. 5. Boce s izljevom – *ampolle*

Posebnu grupu čine boce s izljevom, odnosno *ampolle*. Njih je najlakše identificirati po gornjem dijelu od kojeg je najčešće sačuvan izljev jer se inače pronalaze manji fragmenti te nije moguće precizno odrediti radi li se o vrču, boci, vazi, zdjeli...³⁴⁸ Koristile su se u obredne svrhe te ih se često može prepoznati na likovnim izvorima (Slika 59).³⁴⁹ S prostora samostana sv. Krševana u Zadru potječu tri primjerka ovog tipa posuda (Slika 60). Jedan je rađen od svijetloplavog stakla, dok su ostala dva rađena od prozirnog stakla. Od njih triju, dva su izljeva rađena od tankog stakla, dok treći ima nešto robusniji oblik. Ovakvi predmeti potječu iz talijanskih radionica 14. i 15. stoljeća. Mogli su pripadati stolnom posuđu (za skladištenje ulja

³⁴⁴ M. PEŠIĆ, 2006., 118.

³⁴⁵ I. LAZAR, 2001., 77.

³⁴⁶ A. GASPARETTO, 1979., 81-82; I. LAZAR, 2001., 77.; D. STIAFFINI, 1999., 105, fig. 93, 8.

³⁴⁷ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ. 2016., 33.

³⁴⁸ N. TOPIĆ, 2015., 190.

³⁴⁹ D. STIAFFINI, 1999., 114-115.

ili vina) ili liturgijskom posuđu.³⁵⁰ Misna *ampolla* pronađena je u Zadru³⁵¹ i na Ugljanu, u ostavi unutar crkve sv. Hipolita i Kasijan.³⁵² Jedan ulomak potječe i s utvrde Sokol (Slika 61).³⁵³

Primjerci izljeva boca s prostora Dalmacije mogu se povezati s ulomkom pronađenim na Knežjem dvoru u Celju.³⁵⁴ Ulomak *ampolle* pronađen i na lokalitetu Kraljeva Sutjeska.³⁵⁵

Slika 59. Masolino da Panicale (14. - 15. stoljeće), prikaz dviju *ampolla* (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 114)

³⁵⁰ M. PEŠIĆ, 2006., 121.

³⁵¹ M. PEŠIĆ, 2006., 121.,

³⁵² V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 142.

³⁵³ N. TOPIĆ et al, 2019., 205.

³⁵⁴ I. LAZAR, 2001., 88.

³⁵⁵ P. ANĐELIĆ, 1973., 192.

Slika 60. *Ampolle*, Zadar - Sv. Krševan (M. PEŠIĆ, 2006., 121., Fig. 17)

Slika 61. Ulomak *ampolle* s utvrde Sokol (N. TOPIĆ et al., 2019., Tab. XXIX, 4)

6. 2. 6. Nedefinirani ulomci boca

Na više lokaliteta u Dalmaciji pronađeni su primjerci boca koje se na osnovu fragmentiranosti ne mogu sa sigurnošću tipološki definirati. U Novigradu je otkriven ulomak prstenaste nožice boce. Taj ulomak je mogao pripadati boci kuglastog ili trbušastog tijela. Takve su boce popularne u periodu od 14. do 16. stoljeća.³⁵⁶ Slični nalazi potječu iz Narodnog muzeja u Zadru od kojih većina potječe s istraživanja crkve sv. Šime i samostana sv. Krševana. Nema cjelovito sačuvanih primjeraka, uglavnom su ostala sačuvana dna boca s visokim ispupčenjem u središtu i prstenastim ostatkom ruba tijela (Slika 62). Njihova produkcija se može pratiti od 14. stoljeća, no tijekom 15. i 16. stoljeća mnogo se učestalije koriste.³⁵⁷ Ovakva visoka, stožasto udubljena dna boca počinju se proizvoditi od sredine 14. stoljeća na prostoru Italije.³⁵⁸ Može ih se prepoznati i na materijalu iz Celja u Sloveniji.³⁵⁹ Ulomak ljevkastog oboda

³⁵⁶ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 241.

³⁵⁷ M. PEŠIĆ, 2006., 118.

³⁵⁸ D. STIAFFINI, 1991; 240; D. STIAFFINI, 1999., 110, fig. 103, fig. 103

³⁵⁹ I. LAZAR, 2001., 77.

boce pronađene je na prostoru Citadele u Zadru (Slika 63). Rađen je od stakla svijetloplave boje tehnikom slobodnog puhanja. Analogije se mogu pronaći u Ružica gradu i Celju te na prostoru sjeveroistočne Italije³⁶⁰ S prostora sv. Nikole u Zadru potječe ulomak koji je vjerojatno pripadao gornjem dijelu boce s dugim vratom (Slika 64) koji se širi prema vrhu. Rađen je od bezbojnog stakla s apliciranim vodoravnim plavim staklenim nitima.³⁶¹

Sa Sv. Vida kod Metkovića potječe nekoliko fragmenata staklenih predmeta s rebrastim ukrasima (Slika 65). Zbog fragmentiranosti nalaza nije moguće točno definirati kojem su tipu posuda pripadali, no za njih osam postoji mogućnost da su pripadali bocama. Riječ je o gotovo bezbojnom staklu s više ili manje mjehurića zraka. Moglo bi ih se datirati od kraja 14. i u 15. stoljeće.³⁶²

Na prostoru crkve sv. Srđa na Koločepu pronađeni su ulomci staklenih predmeta koji bi se mogli pripisati bocama. Prepoznat je vrat boce prozirnog žućkastog stakla debele stijenke. Boca bi se mogla datirati u 14. i 15. stoljeće.³⁶³

Slika 62. Ulomci dna boca, Zadar (M. PEŠIĆ, 2006., 118., Fig. 9)

³⁶⁰ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., 239; I. LAZAR, 2001., 79; M. RADIĆ, Z. BOJČIĆ, 2004., 48.

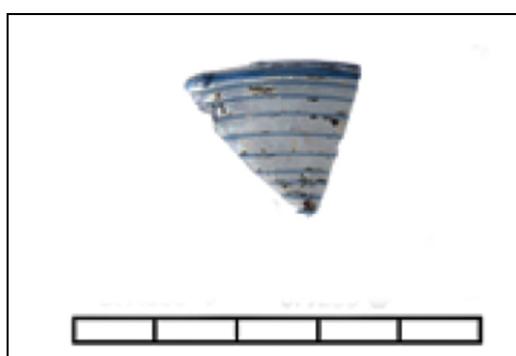
³⁶¹ L. BEKIĆ, 2017., 79.

³⁶² Z. BULJEVIĆ, 1998., 128-131.

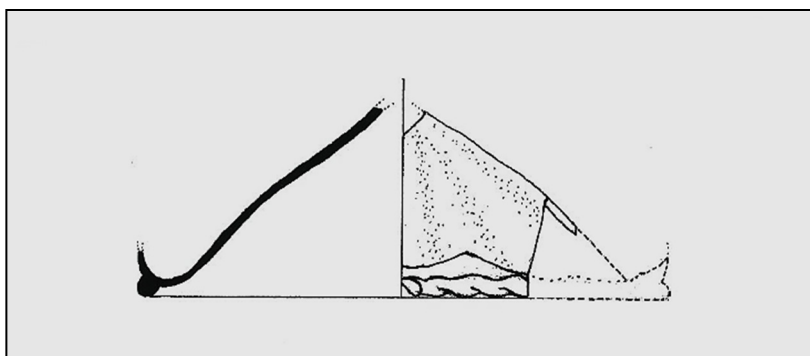
³⁶³ V. HAN, 1981., 34-35.

Slika 63. Obod boce, Zadar - Citadela (K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2009., Tab. IV, 5)

Slika 64. Ulomak boce s apliciranim nitima, Zadar - Sv. Nikola (L. BEKIĆ, 2017., 79)

Slika 65. Ulomak boce s rebrima, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 166)

6. 3. Vrčevi

Vrčevi su, kao i mnoge druge vrste staklenih posuda, svoje uzore imali u metalnom i keramičkom posuđu. Takve imitacije su počele već od doba antike. Venecijanski majstori su pri izradi staklenih vrčeva imitirali srebreno i zlatno posuđe iz doba gotike te popularne renesansne keramičke vrčeve i posude za voće. Rezultati su bili masivnija noga, kratak vrat i širok otvor kod staklenih vrčeva. Kao i boce, stakleni vrčevi se nerijetko nalaze prikazani na

freskama.³⁶⁴ Bili su vrlo česti u rimsko doba. Također su poznati mnogi primjerci iz ranog srednjeg vijeka, no čini se da nakon toga postaju sve rjeđe zastupljeni. Vjerojatno su predstavljali raskošni proizvod koji nije bio toliko često korišten kao neke druge vrste stolnog posuđa.³⁶⁵ No, razlog može biti i slaba mogućnost prepoznavanja vrčeva među mnogobrojnim ulomcima stakla.³⁶⁶ Ulomci vrčeva prepoznati su u utvrđi Sokol. S tog lokaliteta potječe nekoliko ulomaka oboda vrčeva, uglavnom datiranih u početak novog vijeka, no jedan obod se datira u 14. - 15. stoljeće.³⁶⁷

6. 4. Zdjele

Staklene zdjele nisu čest nalaz, no ipak ih je moguće prepoznati među pronađenim materijalom na lokalitetima u Dalmaciji (Karta 10). Mogle su biti neukrašene ili s ukrasom izvedenim puhanjem u kalup. Često se kod takvih zdjela kao dekoracija nalaze blago naglašena kosa rebra koja mogu biti više ili manje gusto raspoređena po posudi. Kao ukras se mogu javiti i spiralno aplicirane niti na obodu ili niti aplicirane po cijeloj posudi, no takav ukras uglavnom je karakterističan za primjerke 16. stoljeća i mlađih razdoblja.³⁶⁸

Na Bribiru je pronađeno nekoliko ulomaka stakla s apliciranim nitima koji bi se mogli pripisati staklenoj zdjelici.³⁶⁹

Iz Dioklecijanove palače u Splitu potječe više ulomaka zdjela. Njih šest rađeno je od bezbojna stakla i ukrašeno apliciranom plavom staklenom niti. Datirani su u kasno 14. i rano 15. stoljeće.³⁷⁰ Još jedan ulomak donjeg dijela zdjele s blagim konkavnim dnom potječe iz južnog dijela Dioklecijanove palače. Vidljivi su ostaci ukrasa u obliku bradavica te nazubljena girlanda oko baze. Datira se u period od 13. do 14. stoljeća. S istog prostora potječe i ulomak zdjelice s prstenastom bazom i recipijentom ukrašenim lijevanim rebrima. Rađena je od prozirnog stakla zelenkaste boje.³⁷¹

Iz Sv. Vida kod Metkovića potječu dva ulomka koničnog dna posude s apliciranom nazupčanom vrpcom (Slika 66, Slika 67). Ulomci su većih dimenzija te bi mogli pripadati boci ili zdjeli. Rađeni su od bezbojnog stakla i stakla zelenkaste nijanse s dosta mjehurića. Datiraju se u 14. i prvu polovinu 15. stoljeća.³⁷²

³⁶⁴ N. TOPIĆ, 2015., 190.

³⁶⁵ D. STIAFFINI, 1991., 217.

³⁶⁶ N. TOPIĆ, 2015., 190-191.

³⁶⁷ N. TOPIĆ, 2015., 191, kat. 486.

³⁶⁸ N. TOPIĆ, 2015., 170-174.

³⁶⁹ V. DELONGA, 1987., 99., V. DELONGA, 1996., 71.

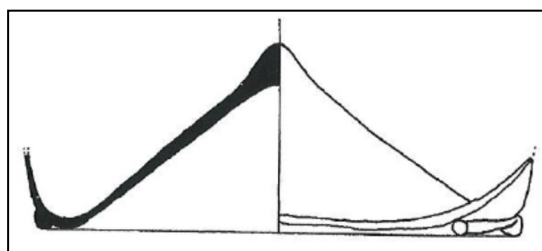
³⁷⁰ M. R. DEMAINE, 1979., 129.

³⁷¹ Ž. STAMATOVIĆ, 2014, 307-309.

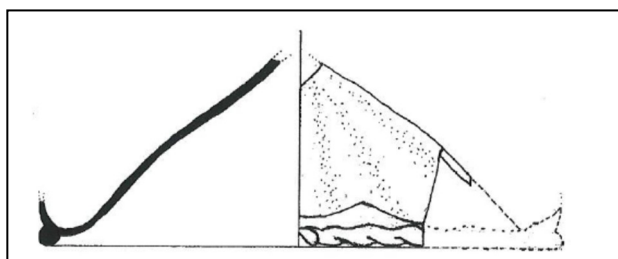
³⁷² Z. BULJEVIĆ, 1998., 129, 140-141.

Ulomak zdjele pronađen je na prostoru crkve sv. Srđa na Koločepu. Rađen je od prozirnog, plavkastog stakla dobre kvalitete. Vjerojatno bi se mogao datirati u 14. i 15. stoljeće.³⁷³

S utvrde Sokol potječe nekoliko ulomaka zdjelica koji bi se mogli datirati od 14. do 16. stoljeća. Imale su manje ili više naglašen rebrasti ukras, izveden vertikalno ili horizontalno.³⁷⁴

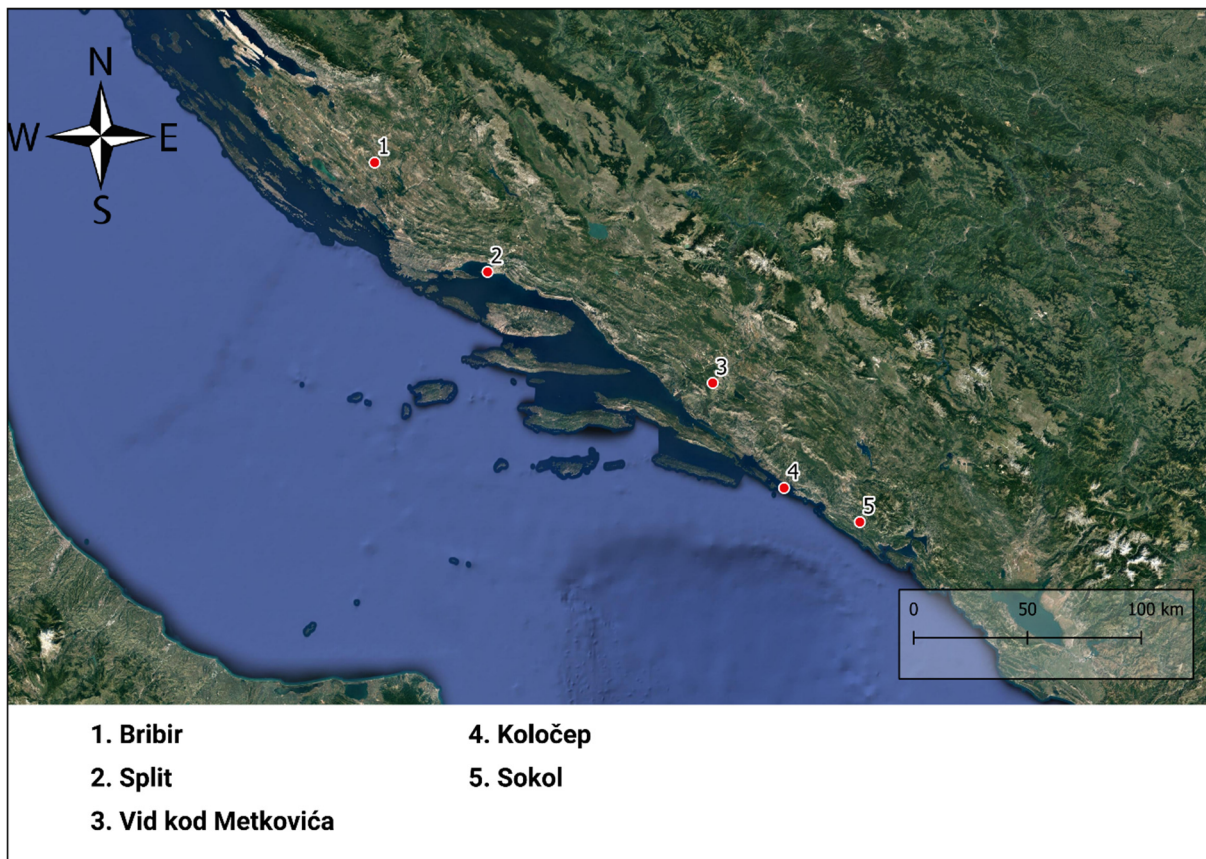
Slika 66. Ulomak mogućeg dna zdjelice, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 171)

Slika 67. Ulomak mogućeg dna zdjelice, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 171)

³⁷³ V. HAN, 1981., 34-35

³⁷⁴ N. TOPIĆ, 2015., 170.

Karta 10. Rasprostranjenost staklenih zdjela razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije

6. 5. Svjetiljke

Svjetiljke predstavljaju vrlo raširen tip staklenih predmeta. Koristile su se za osvjetljavanje raznih prostorija, profanih i sakralnih, stoga se mogu pronaći na različitim vrstama arheoloških lokaliteta. Imale su određeno simboličko značenje te su bile korištene u ritualnim procesima. Kasnosrednjovjekovne svjetiljke razvile su se pod utjecajem ranobizantskih svjetiljki i svjetiljki islamskog tipa. Može ih se pronaći u urbanim centrima i ruralnim predjelima.³⁷⁵ Često su prikazivane na umjetničkim djelima gdje se mogu prepoznati razni oblici svjetiljki. Mogle su imati po tri ručke koje su služile za vješanje. Vrlo čest oblik kasnosrednjovjekovnih svjetiljki su bikonične svjetiljke. Rađene su u venecijanskim i dubrovačkim staklarskim radionicama. Uz njih, javljaju se i svjetiljke s ljevkastom drškom i kugličastim završetkom. Javljaju se od 12. do 14. stoljeća i smatra se da su izrađivane u bizantskim radionicama ili Muranu. Te svjetiljke morale su stajati na stalku ili visjeti jer nisu mogle stajati samostalno. Uglavnom se od svjetiljke sačuvaju samo ručke.³⁷⁶ Obje vrste

³⁷⁵ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2018., 127-129.

³⁷⁶ N. TOPIĆ, 2015., 192

svjetiljki ne odudaraju mnogo u svom osnovnom obliku od antičkih i ranosrednjovjekovnih primjeraka.³⁷⁷ Prisutnost ovih vrsta svjetiljki u razvijenom i kasnom srednjem vijeku može se potkrijepiti i slikovnim izvorima (Slika 68, Slika 69, Slika 70).³⁷⁸

Bikonične svjetiljke vuku svoje porijeklo od orijentalnih svjetiljki, kakve su se nalazile u islamskim svetištima. Srodni oblici s područja Irana i Sirije javljaju se već od 8. stoljeća, no vrhunac njihove izrade veže se uz period od 14. do 16. stoljeća, kada se intenzivno razvijala i širila islamska sakralna arhitektura. Takve svjetiljke javljaju se i na neislamskom prostoru u tom periodu. Uglavnom je to područje Italije i istočnog Jadrana sa zaleđem te unutrašnjost Balkana. Na prostoru sjeverne Italije pojava srodnih oblika islamskih svjetiljki može se pratiti već od 11. stoljeća. Njihovi oblici mogu se prepoznati na prikazima u liturgijskim knjigama iz tog perioda. Najraniji primjer bikonične svjetiljke nastale u muranskoj radionici potječe iz Meola, mjesta u blizini Venecije. Datira se u 13. stoljeće. To je ujedno i najcjelovitiji nalaz bikonične svjetiljke na širem prostoru Italije. Općenito se za nalaze bikoničnih svjetiljki s prostora Italije veže problem necjelovitosti nalaza što onemogućuje bolje poznavanje tipologije predmeta. Taj problem stvara dvojbe o pripadnosti fragmenata svjetiljki, koje je u konačnici moguće pripisati srednjovjekovnim ili kasnijim bikoničnim svjetiljkama (što se veže uz utjecaj islamske kulture) ili svjetiljkama koje bi pratile razvojnu liniju ranosrednjovjekovnih svjetiljki koje se javljaju sve do 11. stoljeća. Tijekom 14. i 15. stoljeća bikonične svjetiljke postale su uobičajena pojava na prostoru istočnog Jadrana i zaleđa.³⁷⁹ Važnija nalazišta bikoničnih svjetiljki s tog prostora uglavnom se veže za razvijene obalne gradove, Zadar, Split i Dubrovnik. U Dalmaciji su pronađene sljedećim lokalitetima: Galovac - Crkvina, otok Ugljan, Bribir - Sv. Marija na Dolu, Split - uži prostor Dioklecijanove palače, Vid kod Metkovića - crkva sv. Vida, otok Koločep, Župa dubrovačka, Konavle - utvrda Sokol, Dubrovnik (Sv. Marija od Kaštela i Sv. Stjepan na Pustijerni (Karta 11)).³⁸⁰

Iz zbirke Muzeja antičkog stakla u Zadru potječe 15 svjetiljki datiranih od kraja 14. do početka 16. stoljeća. Svjetiljkama bikoničnog tipa pripada njih 14 (Slika 71, Slika 72). Samo jedan primjerak pripisuje se svjetiljci zvonolikog tipa. Bikonične svjetiljke s prostora Zadra karakterizira varijacija u boji i nijansi stakla od kojeg su rađene. Javljaju se smeđi, žutosmeđi i žuti tonovi. Staklo žućkastih nijansi uglavnom se veže za muranske staklarske radionice 15. stoljeća. No, sama nijansa stakla ne može se uzeti kao čvrsti pokazatelj porijekla stakla. Odlične

³⁷⁷ D. STIAFFINI, 1991., 182.

³⁷⁸ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 136; D. STIAFFINI, 1999., 119-120.

³⁷⁹ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 134-137.

³⁸⁰ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 144.

analogije za usporedbu zadarski primjeraka mogu se pronaći u nalazima iz kotorske katedrale. Slično kao i ti nalazi, i zadarski su podijeljeni na veće primjerke (iznad 15 cm visine) te one manje (s visinom od oko 12 cm). Morfološki su uglavnom slične, tijelo im je sferičnog oblika, zaravnjenog dna, s konično proširenim i izduženim vratom, ravne ili blago zaobljene stijenke. Vratovi su bili ukrašeni apliciranim nitima modre boje, samo je jedna svjetiljka imala apliciranu nit žućkaste nijanse. Boja ručki uglavnom odgovara boji stakla od koje je rađena cijela svjetiljka. Nisu sve svjetiljke identične, no moglo bi se zaključiti da su potekle iz iste radionice, ali da vjerojatno nisu rađene od istog majstora.³⁸¹

Svjetiljka bikoničnog tipa potječe i s otoka Ugljana. Pronađena je u ostavi liturgijskog posuđa unutar apsidalnog prostora crkve sv. Hipolita i Kasijana.³⁸²

S Gradine u Zemuniku potječe svjetiljka koja je imala oblik loptaste čaše na prstenastoj nozi koja se širi prema otvoru. Mogla je imati više ručica. Ovaj tip svjetiljki najzastupljeniji je u 14. i 15. stoljeću, no upotrebljavao se i u 16. i 17. stoljeću.³⁸³

Ostaci crkvenih svjetiljki potječu s lokaliteta Crkvina u selu Galovcu (Slika 73). Na tom lokalitetu pronađeni su ulomci četiriju liturgijskih svjetiljki bikoničnog oblika. Za jednu od njih napravljena je grafička rekonstrukcija. Bliske analogije mogu se pronaći kod svjetiljki pronađenih na otoku Koločepu, datiranih u 14. i 15. stoljeće. Koločepske svjetiljke nastale su u dubrovačkoj radionici te se stoga može pretpostaviti da su primjerci iz Galovca također potekli iz Dubrovnika. Analogije se mogu još pronaći i kod primjerka svjetiljke s Bribira, s prostora Crkve sv. Marije na Dolu.³⁸⁴

Drška staklene svjetiljke pronađena je na Bribiru. Pronađena je na prostoru apside u crkvi sv. Marije na Dolu. Drška pripada bikoničnom tipu svjetiljki. Analogije se pronalaze kod nalaza s Novog Brda, datiranog u 15. stoljeće. Sličnosti se pronalaze i kod nalaza s Koločepa, datiranih u 14. i 15. stoljeće.³⁸⁵

U Dioklecijanovoj palači u Splitu prepoznate su dvije kasnosrednjovjekovne svjetiljke. Kod jedne je sačuvan dio oboda i trbuha s malom ručicom na njemu (Slika 74). Rađena je od stakla prozirne i smeđe boje, s velikim brojem zračnih mjehurića. Rekonstruirana je u obliku čaše s ručicama za vješanje. Drugi ulomak pripada koničnom dnu svjetiljke s plastičnom girlandom. Obje svjetiljke datiraju se u 14. i 15. stoljeće.³⁸⁶ Ulomci svjetiljke potječu i sa starijih

³⁸¹ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 147-157.

³⁸² V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 142.

³⁸³ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 33-34.

³⁸⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1992., 139-140.

³⁸⁵ V. DELONGA, 1987., 107.

³⁸⁶ Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 317.

istraživanja unutar Palače. Mogla je nastati u kasnosrednjovjekovnim radionicama na Istoku ili u dubrovačkim radionicama 15. stoljeća.³⁸⁷

U Sv. Vidu kod Metkovića pronađena su dva ulomka staklene svjetiljke (Slika 75). Rađeni su od gotovo bezbojnog stakla svijetlomodne nijanse, s tragovima zračnih mjehurića. Mogli su pripadati istoj svjetiljci.³⁸⁸

Na Mljetu je pronađena aplikacija ručke bikonične svjetiljke.³⁸⁹ Ulomci staklenih svjetiljki pronađeni su i na otoku Koločepu, na prostoru crkve Sv. Srđa. Svjetiljke su rađene uglavnom od prozirno žućkastog stakla, rjeđe se javljaju zelenkaste nijanse, različite kvalitete stakla. Imale su bikonični recipijent i ljevkastu vrat. Javlja se dekoracija u obliku apliciranih plavkastih niti. Pronađeni ulomci lampi datiraju se u 14. i 15. stoljeće.³⁹⁰

Bikonične svjetiljke pronađene su i na prostoru dubrovačke gradske jezgre prilikom arheoloških istraživanja. Vrlo slični su im nalazi bikoničnih svjetiljki s apliciranim ručkama iz Zadra. S prostora benediktinskog samostana sv. Marije potječe ulomak koji bi se mogao pripisati koničnoj svjetiljci te bi se mogao datirati u 13. - 14. stoljeće.³⁹¹ Staklene svjetiljke potječu i s prostora Župe dubrovačke. Imale su ljevkastu vrat i bikonično tijelo. Boja stakla varira od blijedožute do maslinasto zelene. Jedan ulomak bio je rađen od bezbojnog stakla. Bliske analogije mogu se pronaći kod koločepskih nalaza.³⁹² Ulomci bikoničnih svjetiljki pronađeni su na utvrđi Sokol. Jedan je ulomak bio ukrašen s nekoliko vodoravno apliciranih modrih niti.³⁹³

³⁸⁷ M. R. DEMAINE, 1979. 130.

³⁸⁸ Z. BULJEVIĆ, 1998., 155.

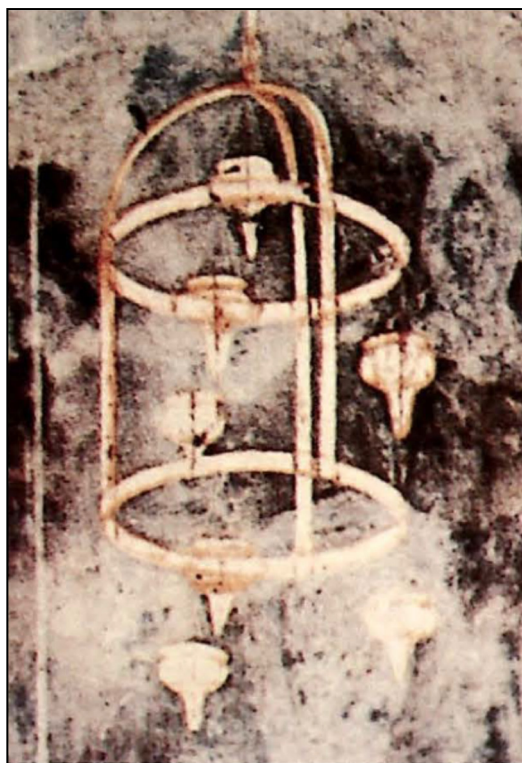
³⁸⁹ N. TOPIĆ, 194.

³⁹⁰ V. HAN 1981., 34-35.

³⁹¹ N. TOPIĆ, 2015., 192-194.

³⁹² M. PERKIĆ, 2008., 83; N. TOPIĆ, 2015., 192.

³⁹³ N. TOPIĆ, 2015., 192-194; N. TOPIĆ et al., 2019., 205.

Slika 68. Prikaz koničnih svjetiljki na Giottovom djelu s kraja 13. stoljeća (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 122)

Slika 69. Prikaz svjetiljki koničnog i bikoničnog tipa na Giottovom djelu s početka 14. stoljeća (V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., sl. 3)

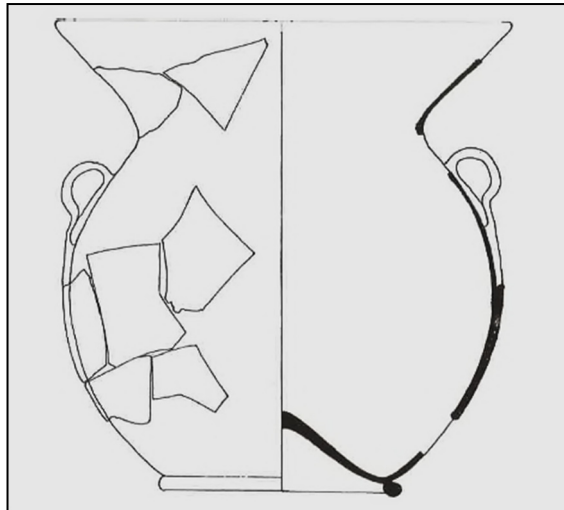
Slika 70. Prikaz bikoničnih svjetiljki na djelu Deodata Orlandinia iz 14. stoljeća (D. STIAFFINI, 1999., Fig. 123)

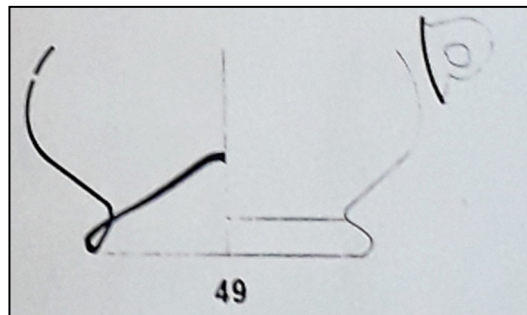
Slika 71. Bikonične svjetiljke, Zadar (V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 151., SLIKA 8)

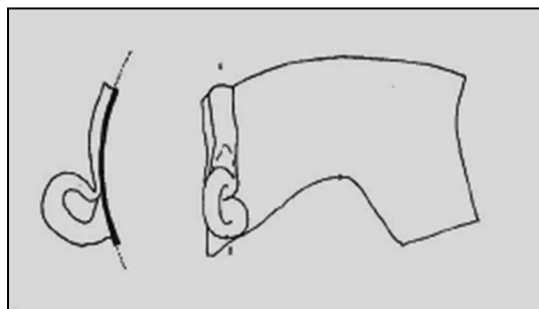
Slika 72. Bikonična svjetiljka, Zadar (V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 152., SLIKA 9)

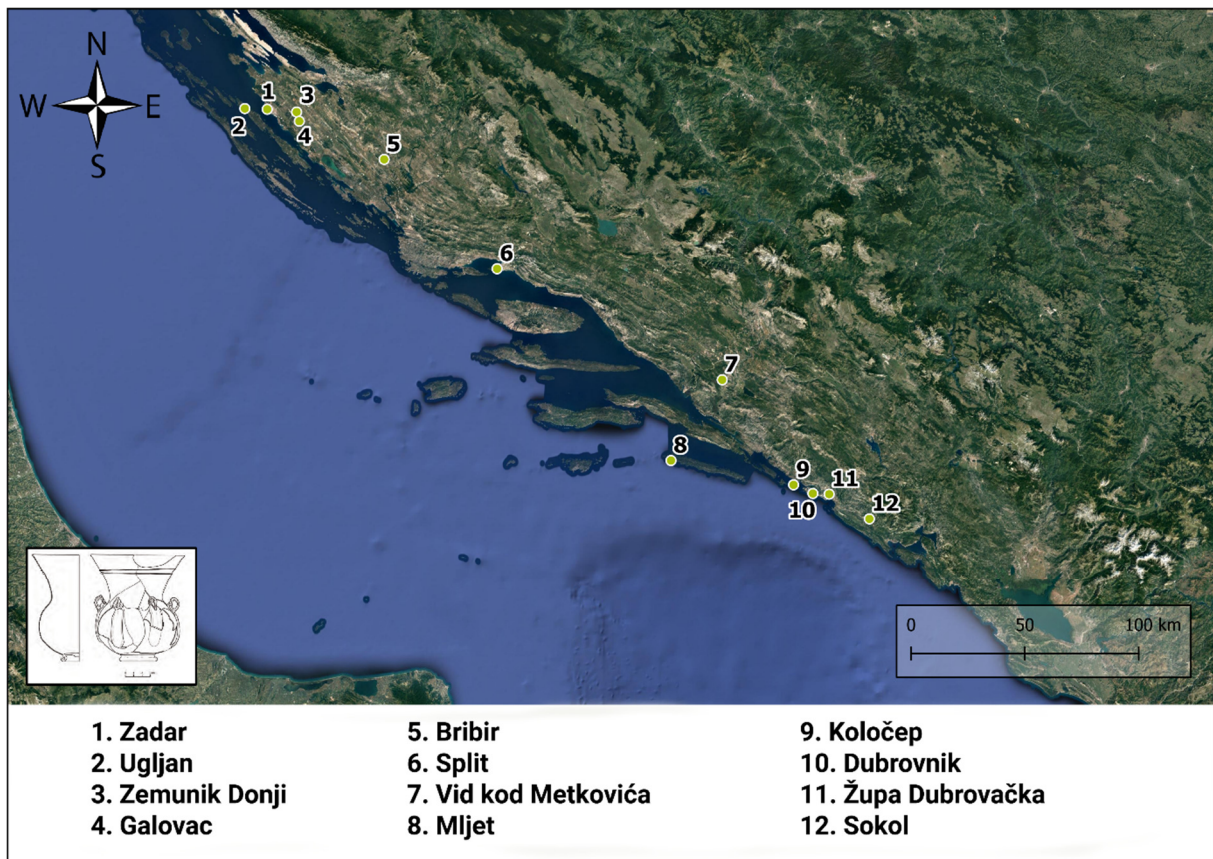
Slika 73. Rekonstrukcija svjetiljke, Galovac - Crkvina (J. BELOŠEVIĆ, 1992., Tab. XL, 11)

Slika 74. Viseća svjetiljka, Split - Dioklecijanova palača (M. R. DEMAINE, 1979., 137)

Slika 75. Viseća svjetiljka, Sv. Vid kod Metkovića (Z. BULJEVIĆ, 1998., 173)

Karta 11. Rasprostranjenost svjetiljki bikoničnog tipa na području Dalmacije

Osim bikoničkih svjetiljki koje su imale prstenasto zadebljanje na dnu ili koničnu stopicu te su mogle stajati samostalno, javljaju se i zvonolike svjetiljke s drškom i kugličastim završetkom. One nisu mogle stajati samostalno te su zahtijevale upotrebu određene vrste metalnih nosača, odnosno polikandila. Njihov razvoj može se pratiti od vremena kasne antike. Oblik se vjerojatno razvio u radionicama istočnog Mediterana, Palestini, Siriji i Grčkoj. Krajem 11. i početkom 12. stoljeća taj oblik preuzimaju venecijanske radionice.³⁹⁴ Ulomci ovih vrsta svjetiljki pronađeni su i na prostoru Dalmacije (Karta 12).

S prostora sv. Nikole u Zadru potječe izduženi stakleni tuljac koji bi mogao pripadati donjem dijelu srednjovjekovne staklene svjetiljke zvonolikog tipa (Slika 76). Takav oblik svjetiljki karakterističan je za bizantsko-sredozemno staklarstvo.³⁹⁵

Iz *Studijske zbirke Muzeja antičkog stakla* potječe jedna svjetiljka zvonolikog tipa (Slika 77). Manjih je dimenzija te se vjerojatno nalazila na nosaču šireg raspona, s većim brojem utora. Predmeti takve vrste služili su za osvjetljavanje većih vrsta zatvorenih prostora, poput katedrala ili gradskih bazilika. Nejasne okolnosti nalaska onemogućuju preciznu dataciju te je datirana

³⁹⁴ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 147.

³⁹⁵ L. BEKIĆ, 2017., 79.

uz pomoć analogija iz Kotora u početak 15. stoljeća. Razlika između tih nalaza je ta što su kotorski nalazi rađeni od pretežno zelene nijanse stakla što bi ih moglo povezati s korinjskim radionicama, dok je primjerak iz Zadra rađen od prozirnog stakla blago smeđe nijanse što više odgovara nalazima s prostora Novog Brda u Kosovu.³⁹⁶

S Gradine u Zemuniku potječe svjetiljka koja je imala oblik čaše koja se pri dnu sužava u lijevak. Takav tip svjetiljki čest je od razdoblja kasne antike na području Italije do 13. stoljeća. U 14. i 15. stoljeću slabije su zastupljene, no javljaju se sve do 17. stoljeća.³⁹⁷

Ulomak svjetiljke s ljevkastom drškom i kugličastim završetkom pronađen je prilikom istraživanja crkve sv. Vlaha u Stonu, a datira se od 12. do 14. stoljeća.³⁹⁸ S prostora benediktinskog samostana sv. Marije u Dubrovniku potječe ulomak dna zvonolike svjetiljke koja je vjerojatno izrađena u bizantskoj ili sirijskoj radionici.³⁹⁹

Kao što je već navedeno kod zadarskih primjeraka, analogije za proučavanje svjetiljki s prostora Dalmacije mogu se pronaći među kotorskim materijalom.⁴⁰⁰ Slični ulomci svjetiljki pronađeni su i na lokalitetu Novo Brdo.⁴⁰¹ Navedeni oblici svjetiljki dobro su poznati i s talijanskih lokaliteta, poput Torcella i Murana.⁴⁰² Ulomci svjetiljki pronađeni su i u Predjami u Sloveniji.⁴⁰³

Slika 76. Ulomak svjetiljke, Sv. Nikola, Zadar (L. BEKIĆ, 2017., 79)

³⁹⁶ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 147; M. KRIŽANAC, 2001., 53.

³⁹⁷ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 33-34.

³⁹⁸ N. TOPIĆ, 2015., 193.

³⁹⁹ N. TOPIĆ, 2015., 192-194.

⁴⁰⁰ M. KRIŽANAC, 2001., 49-54.

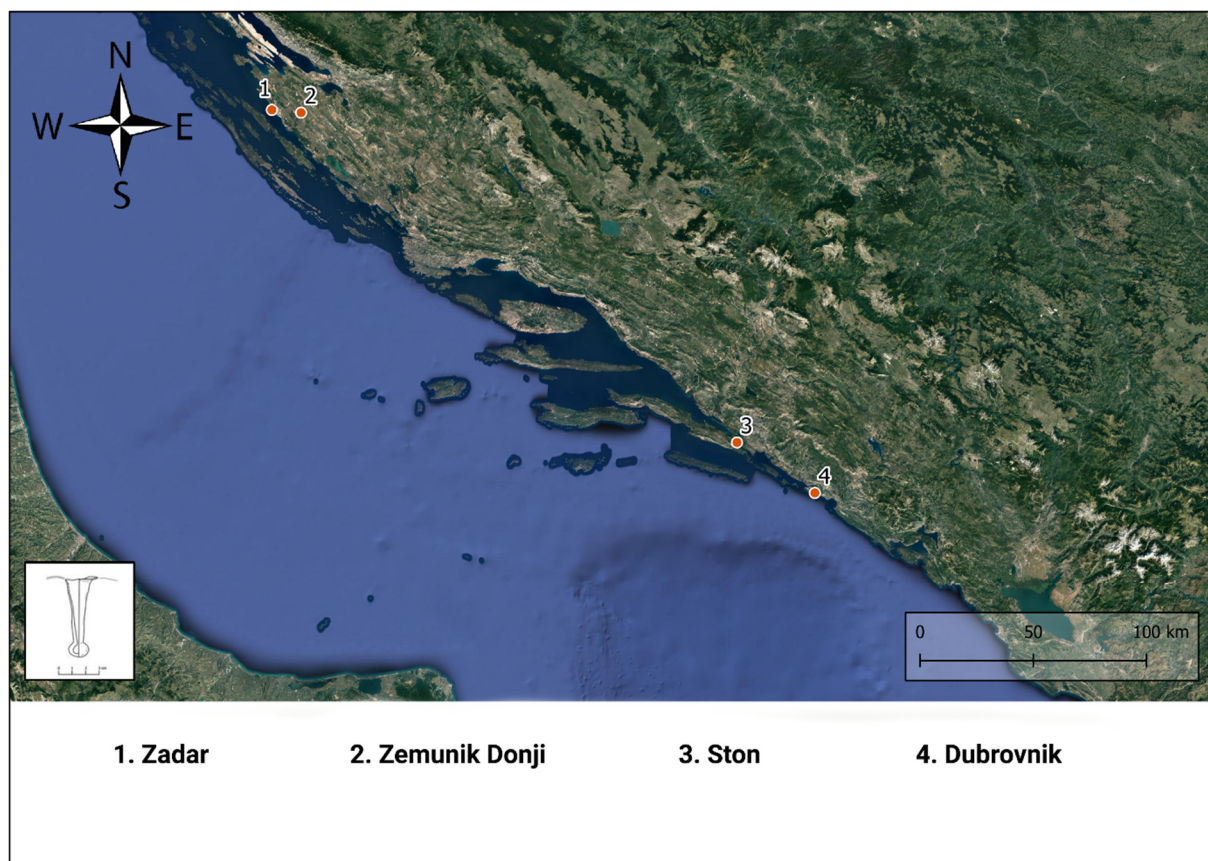
⁴⁰¹ V. HAN, 1981., 258; E. ZEČEVIĆ, 2009., 417.

⁴⁰² A. GASPARETTO, 1979., 85; D. STIAFFINI, 1999., 116-119.

⁴⁰³ P. KOROŠEC, 1984., 112.

Slika 77. Svjetiljka zvonolikog tipa, Zadar (V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2016., 146., SLIKA 5)

Karta 12. Rasprostranjenost svjetiljki zvonolikog tipa na području Dalmacije

6. 6. Prozorsko staklo

Smatra se da je tehnika proizvodnje prozorskog stakla nastala na prostoru Bliskog Istoka, u 4. stoljeću.⁴⁰⁴ Prozorska stakala bila su dobro poznata i kod Rimljana. Vjerojatno su Rimljani za njih saznali preko Egipćana. Njihova se proizvodnja nastavila i dalje, u srednjem vijeku. Poznata su bizantska stakla 11. i 12. stoljeća, proizvedena u Korintu. Prije je postojalo mišljenje da su se puhana stakla u obliku diskova počela proizvoditi tek u 14. stoljeću u Normandiji, no pokazalo se kako to nije istina. Puhana stakla otkrivena su na Bliskom istoku i datirana su u 4. stoljeće. Kružna stakla sa zadebljanjem u sredini javljaju se i u ranoj bizantskoj arhitekturi. Pronalazimo ih kod crkve San Vitale u Raveni iz razdoblja prije 6. stoljeća te kod crkve San Apolinare, također u Raveni, datiranih u 6. stoljeće. Proizvodnja diskoidnih stakala u Europi razvila se u vrijeme križarskih ratova, kada je tehnologija njihove izrade došla u Europu. Muranske radionice također su izrađivale prozorska stakla na temelju orijentalnih uzora.⁴⁰⁵ Okrugla prozorska stakla i vitraji zastupljeni su na nekoliko lokaliteta na području Dalmacije (Karta 13).

Tijekom srednjeg vijeka postojale su dvije glavne tehnike izrade stakla za prozore. Za dobivanje pravokutnih oblika prozora koristila se metoda cilindra („il metode del cilindro“), usvojena vjerojatno tijekom 11. i 12. stoljeća (Slika 78, Slika 79). Ona je podrazumijevala puhanje u cilindrične oblike koji bi se izrezali i rastvorili čime bi se dobile staklene ploče pravokutnog oblika. Tako dobiveni oblik stakla mogao se rezati u manje, pravokutne, kvadratne, trokutaste i druge željene oblike, koji bi se umetali u olovne i drvene okvire.⁴⁰⁶ Drugom tehnikom izrađivala su se stakla kružnog oblika, odnosno oculi. Ta tehnika podrazumijevala je puhanje staklenog mjehura koji bi se otvorio i ubrzano okretao na puhačkom štapu. Na taj način stakleni predmet bi poprimio oblik diska. U njegovom središtu ostao bi kružni otisak koji se još naziva i bikovo oko (Slika 80, Slika 81). On bi nastao odvajanjem lule od stakla. Sličan otisak se može pronaći i na dnu posuda ostalih staklenih predmeta. Oculi bi se kasnije umetali u olovne i drvene okvire.⁴⁰⁷ Uz proizvodnju staklenih prozora blisko je bio vezan zanat staklorezarstva. Za taj zanat nije bilo potrebno znati taliti staklenu masu, već je bilo dovoljno znati ravnati i rezati staklene predmete u razne oblike i umetati ih u drvene ili olovne okvire. Smatra se da je ovaj zanat bio razvijen i dosta tražen, ali da za njega nije bila potrebna

⁴⁰⁴ A. GASPARETTO, 1979., 94.

⁴⁰⁵ N. TOPIĆ, 2015., 195-196.

⁴⁰⁶ D. STIAFFINI, 1999., 125-127.

⁴⁰⁷ D. STIAFFINI, 1999., 127; N. TOPIĆ, 2015., 196.

visoka kvalifikacija, kao i za taljenje stakla. No, svejedno je posao zahtijevao određenu vještinu te je stoga bio i cijenjen.⁴⁰⁸

U povijesnim izvorima prozorsko staklo kružnog oblika uglavnom se javlja pod nazivom *oculus*, *ogio*, *logio* te *oziza de vitro*. Izrađivali su se od bijelog i bojenog stakla. Često su bili zaštićeni mrežom od bakrene ili željezne žice kako ne bi došlo do oštećenja stakla. Oculi su bili jeftiniji od ravnih prozorskih stakala te je to vjerojatno utjecalo na njihovu popularnost. Bili su ugrađivani u prozore sakralnih, javnih i privatnih građevina. Jedan od većih centara proizvodnje prozorskog stakla bio je Murano, no dio proizvodnje odvijao se i u Dubrovačkoj Republici. Dubrovnik je često svoje proizvode izvezio u balkansko zaleđe te je veći dio njih bio namijenjen turskom tržištu. Oculi su čest nalaz na istočnoj obali Jadrana. U Dalmaciji su pronađeni u Zadru, Bribiru, Splitu, Mljetu, Stonu, Lopudu, Dubrovniku i Konavlima.⁴⁰⁹ Oculi se mogu prepoznati na mnogim freskama gdje su uglavnom prikazani kao dio crkvene arhitekture. Primjerci ocula s naglašenim središnjim zadebljanjem vjerojatno pripadaju 14. stoljeću, dok bi se oni gracilniji primjerci mogli datirati u 15. i 16. stoljeće.⁴¹⁰ Mogu biti neukrašeni, no pronađeni su i bogato ukrašeni primjerci, poput ocula pronađenih prilikom istraživanja brodoloma kod otočića Gnalića, no oni već predstavljaju predmete renesansnog perioda.⁴¹¹ Uz ocule, u Dubrovniku se proizvodilo staklo drugih oblika. Obje vrste stakla služile su za izradu vitraja.⁴¹²

Dubrovačka crkva Male braće vjerojatno je imala vitraje 1348. godine. Sastojali su se od komada višebojnog stakla različitih oblika, ugrađenih u olovne okvire. No, postoji mogućnost da su se prozori zapravo sastojali od jednobojskih ili višebojskih ocula ili kombinacije ocula i poligonalnih komada višebojnog stakla.⁴¹³ Nekoliko ulomaka ljubičastog i jedan ulomak modrog stakla nađeni su prilikom istraživanja samostana sv. Marije na Mljetu. Moguće je da su ti ulomci bili dijelovi vitraja.⁴¹⁴ U prvoj polovini 15. stoljeća razvija se staklarstvo u Dubrovniku te vitraji postaju uobičajeni u tadašnjim crkvama i katedralama. Određenu vrstu prozora iz Kraljevske Sutjeske moglo bi se smatrati vitrajem jer je bilo izrađeno u različitim formama i bojama. Slično prozorsko staklo nađeno je i u Bobovcu.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ N. TOPIĆ, 2015., 196.

⁴⁰⁹ N. TOPIĆ, 2015., 199-200.

⁴¹⁰ N. TOPIĆ, 2015., 202.

⁴¹¹ I. LAZAR, H. WILLMOTT, 2006., 72; N. TOPIĆ, 2015., 202.

⁴¹² N. TOPIĆ, 2012., 491.

⁴¹³ N. TOPIĆ, 2015., 196-197.

⁴¹⁴ N. TOPIĆ, 2015., 205.

⁴¹⁵ N. TOPIĆ, 2015., 198-199.

Primjeri ocula potječu s prostora samostana sv. Krševana u Zadru (Slika 82).⁴¹⁶ Ulomak ocula potječe i s Bribira (Slika 83S). Rađen je od prozirnog, debljeg stakla, sa zadebljanjem na krajevima. Nalaz potječe s prostora samostanskog kompleksa na Dolu.⁴¹⁷ S prostora južnog dijela Dioklecijanove palače u Splitu potječe šest ulomaka kasnosrednjovjekovnog prozorskog stakla. Staklo je prozirno sa smečkastim, sivkastim i zelenkastim nijansama kod nekih primjeraka. Vidljivi su tragovi mjehurića. Datiraju se u 14. i 15. stoljeće.⁴¹⁸ Jedan ulomak pronađen je tijekom istraživanja provedenih 70-ih godina 20. stoljeća u Palači.⁴¹⁹

Na Lopudu, na prostoru crkve sv. Ilije pronađeni su ulomci oculusa. Pripadali su prozorima različitih promjera, rađeni od prozirnog bezbojnog stakla. Mogli bi se datirati u 14. stoljeće. Ulomci oculusa pronađeni su i u Stonu i na Mljetu.⁴²⁰

U Dubrovniku, unutar gradske jezgre, otkriveni su ostaci oculusa. Imali su oblik diska sa zadebljanim rubom, a na nekima se u sredini primjećuje „pupak“, tj. „bikovo oko“ i zadebljanje središnje plohe te bi se na temelju toga mogli datirati u 14. stoljeće. Osim takvih primjeraka, primijećeni su neki gracilnije izrade. Rađeni su drugačijom tehnološkom izvedbom što može upućivati da su proizvod različitih radionica. Datiraju se od 14. do 16. stoljeća. Oculi su se nalazili i u crkvi i samostanu sv. Marije u Dubrovniku. Oni se također datiraju od 14. do 16. stoljeća. Bili su različitih dimenzija, boja i veličina, grublje i finije izrade. Dobro sačuvan ulomak ocula potječe s lokaliteta sv. Petar u Pustijerni.⁴²¹ Nekoliko fragmenata ocula pronađeno je i prilikom istraživanja utvrde Sokol u Konavlima.⁴²²

Ulomci ocula pronađeni su u Korintu te se mogu povezati s tamošnjom staklarskom radionicom.⁴²³ Ta vrsta prozorskog stakla zastupljena je i na prostoru Italije te je čest proizvod muranskih radionica kasnog srednjeg vijeka.⁴²⁴ Analogije za prozorsko staklo mogu se još pronaći u Celju, na Knežjem dvoru, i u Predjami, dok su isti predmeti na ostalim slovenskim lokalitetima slabo zastupljeni.⁴²⁵ Ulomci ocula potječu s Novog Brda u Kosovu,⁴²⁶ a također su pronađeni i u Kotoru u Crnoj Gori.⁴²⁷

⁴¹⁶ M. PEŠIĆ, 2006., 121.

⁴¹⁷ V. DELONGA, 1987., 107.

⁴¹⁸ Ž. STAMATOVIĆ, 2014., 317-318.

⁴¹⁹ M. R. DEMAINE, 1979., 130.

⁴²⁰ V. HAN, 1981., 36.

⁴²¹ N. TOPIĆ, 2012., 490; N. TOPIĆ, 2015., 200-203.

⁴²² N. TOPIĆ, 2015., 203; N. TOPIĆ et al., 2019., 205.

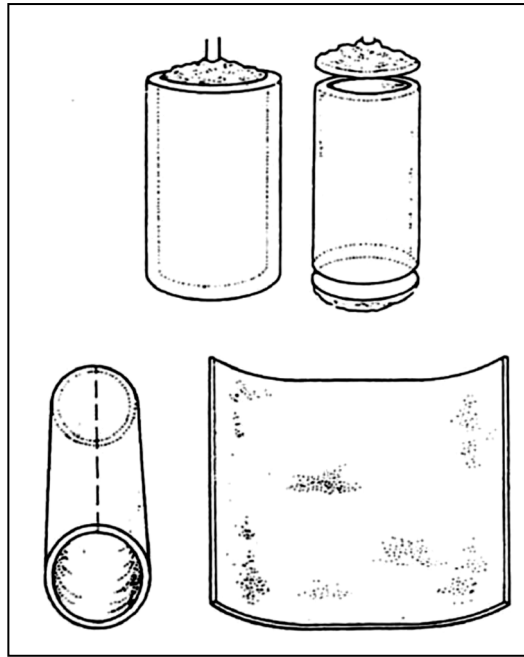
⁴²³ G. R. DAVIDSON, 1940., 322.

⁴²⁴ A. GASPARETTO, 1979., 95.

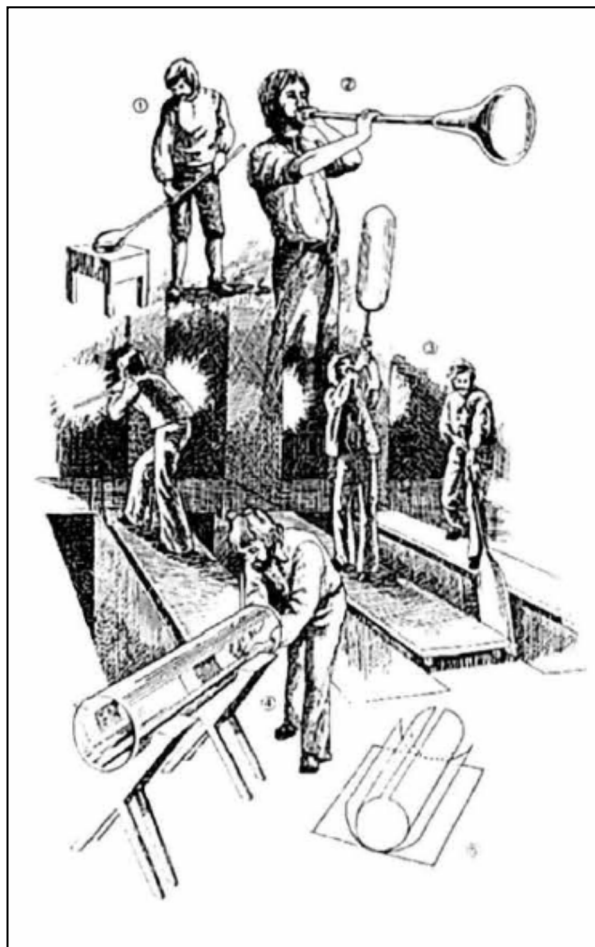
⁴²⁵ P. KOROŠEC, 1984., 113; I. LAZAR, 2001., 80; I. LAZAR, 2003., 87.

⁴²⁶ E. ZEČEVIĆ, 2009., 416.

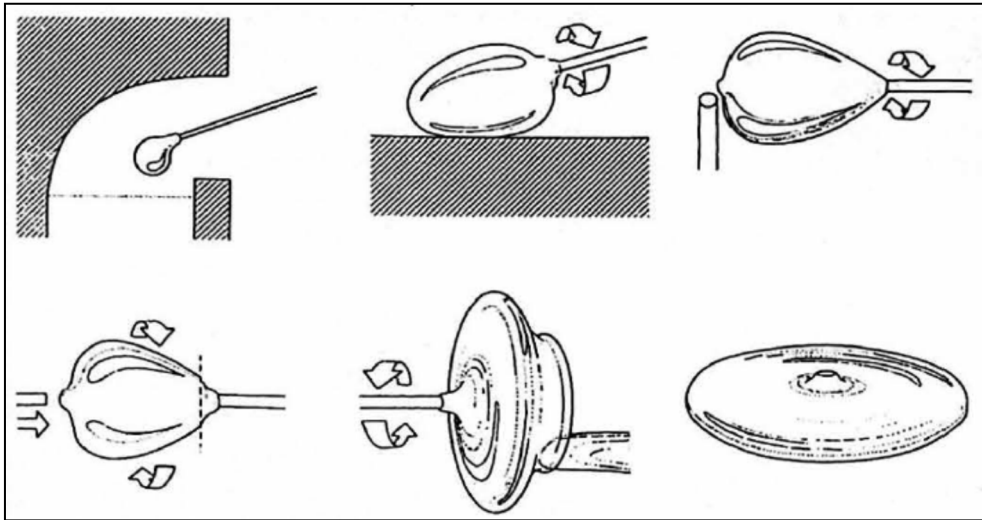
⁴²⁷ M. KRIŽANAC, 2001., 54.

Slika 78. Tehnika proizvodnje prozorskog stakla cilindričnom metodom (D. STIAFFINI, 1999., Fig 131)

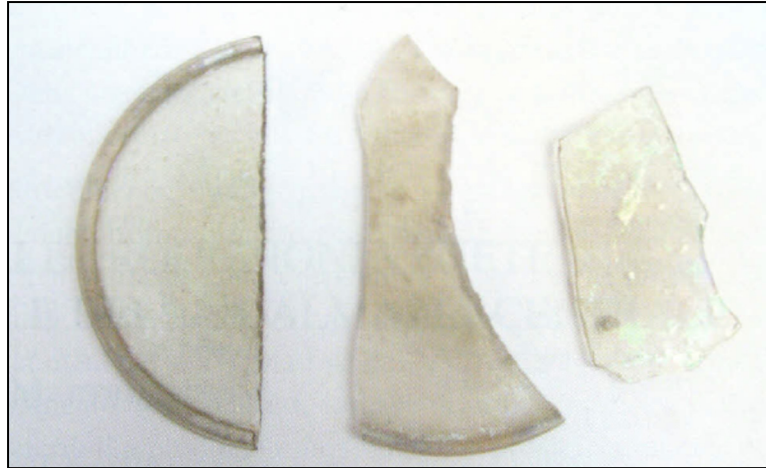
Slika 79. Proces proizvodnje prozorskog stakla cilindričnom metodom (D. STIAFFINI, 1999., Fig 132)

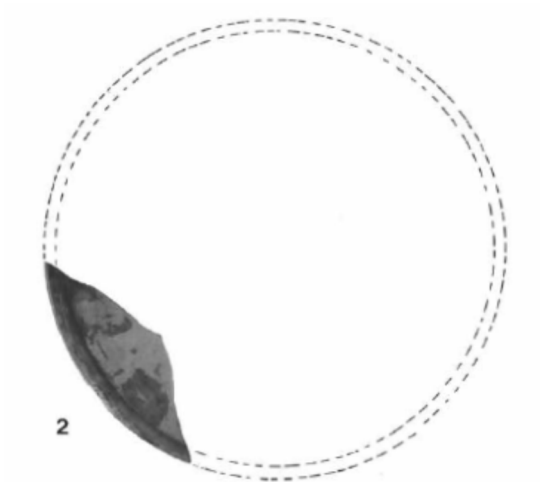
Slika 80. Tehnika proizvodnja ocula (D. STIAFFINI, 199., Fig. 133)

Slika 81. Proces proizvodnje ocula (D. STIAFFINI, 1999., Fig 134)

Slika 82. Ulomci prozorskog stakla, Zadar (M. PEŠIĆ, 2006., 121., Fig. 18)

Slika 83. Ulomak prozorskog stakla s Bribira (V. DELONGA, 1987., Tab. XV, 2)

Karta 13. Rasprostranjenost prozorskog stakla na području Dalmacije

6. 7. Perle

Jedan od staklenih predmeta koji se koristio u razvijenom i kasnom srednjem vijeku su staklene perle. U tom razdoblju najčešće su korištene kao dio nakita. Kao takve, perle su se na prostoru Balkana upotrebljavale već od razdoblja antike. Staklene perle su se intenzivno proizvodile u Veneciji u kasnom srednjem vijeku. Velika količina ih je izvožena u Carigrad u 14. stoljeću. Često su se radile od neprozirnog stakla kako bi se moglo imitirati drago i poludrago kamenje. Izrađivale su se lijevanjem, rezanjem i bušenjem.⁴²⁸

Jedna staklena perla otkrivena je u Novigradu, no nju nije moguće precizno datirati. Materijal s Novigrada uglavnom se datira od 13. do 18. stoljeća, stoga bi se ovdje moglo raditi o srednjovjekovnoj ili novovjekovnoj perli.⁴²⁹

Na Gradini u Zemuniku otkrivene su tri perle. Jedna je izrađena od zelenog stakla, ima kružni oblik, druga je plave boje, ovalnog oblika s reljefno ukrašenom površinom, a treća je izrađena od tamnocrvenog stakla i romboidnog je oblika. Navedene perle teško je precizno

⁴²⁸ N. TOPIĆ, 2015., 206-207.

⁴²⁹ K. GUSAR, M. ILKIĆ, 2017., 241.

smjestiti u određeni vremenski period te se mogu samo okvirno datirati u razdoblje kasnog srednjeg i ranog novog vijeka.⁴³⁰

Perlice od neprozirnog stakla pronađene su u Dubrovniku, na prostoru Benediktinskog samostana sv. Marije. Uglavnom se datiraju u novovjekovno razdoblje, no jedan primjerak moguće je datirati u 14. stoljeće.⁴³¹

6. 8. Narukvice

Tehnika uporabe stakla za izradu narukvica javlja se još od prapovijesti i nije nepoznata mlađim razdobljima. Moguće je razlikovati narukvice s obzirom na pojedine morfološke karakteristike, no one se ne mogu se koristiti za preciznu dataciju predmeta. Stoga je za datiranje ove vrste predmeta vrlo važan kontekst nalaza.⁴³² Vrlo popularan centar proizvodnje narukvica tijekom srednjeg vijeka bio je Egipat. Ulomak staklene narukvice pronađen je u Korintu.⁴³³ Staklene narukvice poznate su iz Ružica grada (datiraju se od 15. do prve polovine 16. stoljeća)⁴³⁴, Popovice u Hercegovini⁴³⁵ te se često javljaju na srednjovjekovnim nekropolama i naseljima na prostoru Srbije.⁴³⁶ Datiraju se od 10. do 14. stoljeća, no one kasnije manje su zastupljene. Staklene narukvice ovog perioda zastupljene su i na lokalitetima sa šireg prostora Banata.⁴³⁷ Do sada nisu zabilježene na prostoru Dalmacije, no njihova pojava na prostoru Balkana ukazuje na veliku mogućnost otkrivanja ove vrste nalaza na dalmatinskom lokalitetima.

6. 9. Ostali ulomci

Potrebno je napomenuti da postoji mnogobrojni ulomci stakleni predmeta pronađeni na različitim lokalitetima na prostoru Dalmacije za koje se, zbog fragmentiranosti nalaza, ne može utvrditi kojoj su vrsti staklenih predmeta pripadali. Vrste staklenih predmeta koje su navedene u prethodnim poglavljima predstavljaju najčešće i najrasprostranije nalaze razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. No, ne treba isključiti mogućnost pojave nekog manje zastupljenog staklenog predmeta, poput narukvica i sl.

⁴³⁰ K. GUSAR, D. VUJEVIĆ, 2016., 34.

⁴³¹ N. TOPIĆ, 2015., 208.

⁴³² D. STIAFFINI, 1991., 218.

⁴³³ G. R. DAVIDSON, 1940. 322.

⁴³⁴ M. RADIĆ, Z. BOJČIĆ, 2004., 48.

⁴³⁵ Z. ŽERAVICA, 1975., 60.

⁴³⁶ D. MINIĆ, 1975., 71-74.

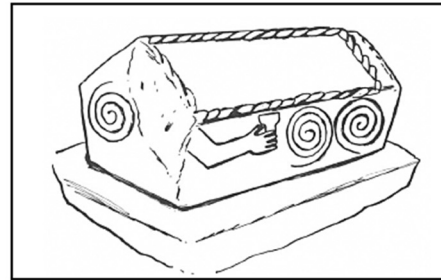
⁴³⁷ D. RADIČEVIĆ, 2009., 385.

7. RASPRAVA

Na temelju obrađenih staklenih nalaza razvijenog i kasnog srednjeg vijeka s područja Dalmacije može se primijetiti da nalazi potječu iz različitih konteksta. Pronađeni su prilikom istraživanja profanih i sakralnih objekata, u urbanim centrima i ruralnim prostorima. Zanimljivu pojavu predstavljaju nalazi pronađeni kao prilog u grobovima. Najveća količina nalaza potječe s prostora većih gradskih središta, odnosno Zadra, Splita i Dubrovnika. U tim gradovima pronađen je raznolik repertoar staklenih nalaza. Ostali lokaliteti uglavnom su raspoređeni u blizini tih središta, u ruralnim predjelima i na otocima (Ugljan, Mljet, Lopud, Koločep). Među njima prevladavaju lokaliteti na kojima su istraživani objekti sakralnog karaktera, odnosno crkve i samostani te groblja. Nešto slabije zastupljeni su lokaliteti fortifikacijskog karaktera. Zastupljen je i lokalitet nasebinskog karaktera (Baba Lokva). Manji broj nalaza pronađen je prilikom istraživanja srednjovjekovnih groblja. Nekoliko ulomaka staklenih predmeta potječe i s lokaliteta pećinskog karaktera, odnosno iz Gospodske pećine. Na takvu sliku rasprostranjenosti nalaza moglo je utjecati više čimbenika. Jedan od njih mogao je biti izostanak običaja prilaganja priloga uz pokojnike. Prema tome, nalazi uglavnom potječu iz urbanih mjesta te s lokaliteta obrambenog i sakralnog karaktera. Drugi razlog mogao bi biti veća potreba za staklenim predmetima u tim središtima, za uporabnu svrhu, ali i za potrebe trgovine. Time bi se mogla očekivati veća koncentracija te vrste predmeta na njihovom prostoru. Na navedenu sliku rasprostranjenosti staklenih nalaza na području Dalmacije utječe stanje istraženosti lokaliteta i objavljenosti rezultata tih istraživanja. U radu su obrađeni nalazi koji se mogu pronaći u trenutačno publiciranoj literaturi. Broj staklenih nalaza vrlo vjerojatno jest veći, no ti nalazi još nisu objavljeni. Budućim arheološkim istraživanjima trebao bi se povećati broj nalaza od kojih će neki vjerojatno proširiti do sada poznati repertoar staklenih nalaza s ovog područja.

Kao što je već navedeno, staklo se javlja i kao prilog u grobovima. U grobovima pretkršćanskih i poganskih kultura grobni prilozima su činili važan dio pogrebnog ritusa. Širenjem kršćanstva praksa polaganja priloga u grobove s vremenom nestaje. Na području Dalmacije, prilozima u grobovima bili su česta pojava u starohrvatskom poganskom horizontu 7. - 9. stoljeća. Nakon kristijanizacije običaj polaganja priloga postaje sve rjeđi da bi do 11. stoljeća u potpunosti nestao. Nalazi u grobovima bili su svedeni većim dijelom na nakit i dijelove nošnje. Stoga, pojava čaša, boca i vrčeva u grobovima kasnog srednjeg i ranog novog vijeka (14.-16. stoljeća) predstavlja neuobičajenu pojavu u Dalmaciji i širem prostoru Balkana. Na temelju priloga, materijalnih ostataka obrednih žrtava i izgleda grobne konstrukcije, moguće je ove grobove izdvojiti u posebnu kategoriju koja se ne bi vezala uz starosjedilačko stanovništvo, već bi pripadali novodoseljenim stanovnicima koji još nisu u potpunosti usvojili kršćanski ritus

ukapanja. Osim na širem prostoru Balkana, ova pojava uočena je i na prostoru srednje i zapadne Europe.⁴³⁸ Vrlo zanimljiv slučaj predstavlja sarkofag iz Tojšića pokraj Tuzle (Slika 84), datiran u rano 15. stoljeće. Na njemu se nalaze prikazani spiralni motivi te je uz njih prikazana ruka koja drži čašu. Oblik prikazane čaše odgovara ranije poznatim primjercima staklenih čaša s područja Bosne i Hercegovine.⁴³⁹

Slika 84. Sarkofag iz Tojšića (LJ. KOJIĆ, M. WENZEL, 1967., Fig. 13-14)

Kao polazna točka za proučavanje problematike pojave grobnih priloga na prostoru Dalmacije uzeti su nalazi dviju staklenih boca tipa ingastara, pronađenih u zatvorenim grobnim cjelinama (grob 121 i grob 150) na groblju sv. Jurja na Putalju u Kaštel Sućurcu. Oba groba pripadaju II. fazi ukapanja koja se datira u 14. - 15. stoljeće te su se nalazili u zonama koje pripadaju 14. stoljeću. Ingastare se javljaju od tog razdoblja i zastupljene su u raznim varijantama sve do 17. stoljeća. Ulomci ingastara potječu i s obližnjeg lokaliteta, Sv. Jurja od Raduna u Kaštel Starom, no oni su pronađeni dislocirani u grobovima te nije poznat njihov izvorni položaj u grobovima. Putaljski nalazi pronađeni su na desnom ramenu pokojnika (nadohvat ruke). U Ostrogu, u grobu 6, pronađeno je više ulomaka stakla za koje se zbog fragmentiranosti ne može odrediti točan oblik. Ističu se dva dna koja bi mogla pripadati čašama. To predstavlja treći lokalitet na prostoru Kaštela gdje je staklo pronađeno kao prilog što upućuje na činjenicu da je takav običaj prilikom pokapanja bio dobro poznat na tom području.⁴⁴⁰

Kod putaljskih nalaza iznenađuje činjenica da se običaj grobnih priloga javlja na prostoru koji je u to vrijeme bio dio splitskog komunalnog teritorija, odnosno na groblju sela koje je bilo u posjedu splitskog nadbiskupa. Analogije za putaljske nalaze mogu se pronaći na

⁴³⁸ I. ANTERIĆ, 2011., 157-158; T. BURIC, 2006a., 225-227.

⁴³⁹ LJ. KOJIĆ, M. WENZEL, 1967., 84-85.

⁴⁴⁰ I. ANTERIĆ, 2011., 157; T. BURIC, 2006a., 227.

širem balkanskom prostoru, sve do Makedonije na jugoistoku i današnje Vojvodine na sjeveroistoku.⁴⁴¹

Za proučavanje ove teme treba, osim staklenih priloga, uzeti u obzir i keramičke nalaze. Od obiju vrsta nalaza zastupljene su samo posude za piće (boce, čaše i vrčevi) te se u grobovima pronalaze uz glavu i rame pokojnika, rjeđe su smješteni u predjelu ruku i šaka. Uz nalaze grobnih priloga, javljaju se i nalazi oko tih grobova koji bi se također mogli povezati s istim ritualom. Oni upućuju na održavanje obrednih gozbi iznad grobova.⁴⁴²

Dvije ingastara boce pronađene na Putalju predstavljaju jedini takav nalaz, pronađen u zatvorenoj grobnoj cjelini, na istočnom Jadranu. Slična pojava javlja se na širem balkanskom prostoru. Primijećena je na srednjovjekovnom groblju otkrivenom u tumulu Hinga kod Subotice u Bačkoj (današnja Vojvodina). Boca s tog groblja pronađena je u kasnosrednjovjekovnom grobu, u visini pojasa pokojnika (nadohvat ruke). Češći su nalazi dvokonusnih boca u grobovima. One su pronađene na prostoru Podunavlja, u sklopu srednjovjekovnog groblja na redove u selu Mirijevo kod Beograda, Belom bregu u Vinči kod Beograda, na lokalitetu Zidine u Mačvanskoj Mitrovici i u Pećinama u Pazarištu kod Novog Pazara. Dvokonusne boce poznate su i s nekih nalazišta s prostora Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Ulomci su nađeni na položaju Dol na Bribiru, no nisu nađeni u samim grobovima, stoga je upitno radi li se o grobnim priložima. Sljedeći slučaj registriran je na kasnosrednjovjekovnom groblju na položaju Crkvina u Paniku kod Bileće u Hercegovini.⁴⁴³

Osim boca, kao grobni prilozima javljaju se i čaše. One su pronađene na više groblja u Bosni i Hercegovini, Zahumlju i Srbiji. Jedan od primjera je čaša s kapljičastim aplikacijama iz Nevesinja koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.⁴⁴⁴ Pojedini primjerci čaša tipa Biskup pronađeni su kao grobni prilog. Na položaju Grčka Glavica u Biskupu kod Konjica kao prilog u grobovima pronađene su staklene i keramičke čaše. Slični nalazi pronađeni su na groblju u Gračanici kod Visokog, u grobu pod stećkom u Zgošći, u Donjem Kaknju te se često nalaze na grobljima u Srbiji.⁴⁴⁵

Osim staklenih boca i čaša, važni su i drugi slični nalazi koji se javljaju kao grobni prilozima. Jedni od njih su keramički vrčevi, pronađeni na Crkvini u Šopotu kod Benkovca i na položaju Triče-Strea u selu Pepelište kod Negotina u Mađarskoj.⁴⁴⁶ Groblje u Šopotu, iako

⁴⁴¹ T. BURIC, 2006a., 227.

⁴⁴² I. ANTERIĆ, 2011., 159; T. BURIC, 2006a., 228.

⁴⁴³ T. BURIC, 2006a., 228-229.

⁴⁴⁴ C. FISKOVIĆ, 1979., 216-217.

⁴⁴⁵ T. BURIC, 2006a., 229-230.

⁴⁴⁶ T. BURIC, 2006a., 230.

pripada kršćanskim grobljima, ima snažne izražene elemente poganskog pogrebnog rituala. Gotovo kod svih grobova pronađeni su tragovi gareži, polomljenog keramičkog posuđa te brojni ostaci životinjskih kostiju što upućuje na održavanje gozbe iznad grobova. Svi ti elementi mogli bi se vezati za novodoseljenu, vlašku populaciju, koja postaje sve izražajnije na istočnojadranskoj obali od 13. stoljeća. Uz njih se mogu vezati i kameni vijenci oko grobova u Šopotu, rađeni od monolitnih kamenih blokova, te korištenje ukopa u pojedinačne grobove, dok ostale srednjovjekovne hrvatske populacije sve više koriste obiteljske grobove s višekratnim ukopima.⁴⁴⁷ Grobovi s vijencima pronađeni su još i na groblju u Ivinju kod sv. Martina te u Muću Gornjem kod sv. Petra te će se vjerojatno prepoznati prilikom nekih budućih istraživanja.⁴⁴⁸

Običaj polaganja posuđa za piće u grobove može se pratiti u kasnoantičkom razdoblju na prostoru Dalmacije i na širem prostoru Balkana. Zanimljiva je pojava diskontinuiteta u korištenju ovog pogrebnog ritusa između kasnoantičkog razdoblja i ranog srednjeg vijeka te između ranog i kasnog srednjeg vijeka. Uz pitanje diskontinuiteta, usko je vezano i pitanje nosioca ovih pogrebnih ritusa. Primjer šopotskog groblja mogao bi se pripisati utjecaju vlaških populacija te bi se uz njih mogao vezati i običaj polaganja posuda za piće unutar grobova. Moguće da se radi o grobovima novodoseljenog stanovništva ili starosjedilačkim grobovima na koje je utjecalo novodoseljeno stanovništvo.⁴⁴⁹ Proces širenja Vlaha prema zapadnim dijelovima Balkana ne može se pratiti prije 13. stoljeća. Nalazi keramičkih vrčeva u Pepelištu u Makedoniji datirani su u 12. stoljeće i predstavljaju značajne nalaze jer potječu s prostora iz kojih je krenula vlaška ekspanzija. Kretanje Vlaha moglo bi se dovesti u vezu s razdobljem posljednje vojno-političke rekonkviste Bizanta za vrijeme cara Emanuela Komnena (1143-1180). Nakon njegove smrti, bizantska vlast prestaje nad većim dijelom osvojenih teritorija te time počinje postupno, ali trajno kretanje vlaških zajednica prema zapadu. Ono će doseći vrhunac u 14. i 15. stoljeću, posebno nakon velikih epidemija kuge. Tada Vlasi stupaju u službu raznih hrvatskih i bosanskih velikaša i njihovih kraljeva.⁴⁵⁰

Uz pitanje diskontinuiteta i nositelja ovih pogrebnih običaja, nepoznanicu predstavlja i pitanje unutar kakvih vjerskih okvira su se odvijali ti običaji. Oni su uočeni na grobljima nastalim uokolo crkve, u političkom i društvenom okruženju gdje je prevladavala kršćanska vjera, odnosno gdje nema mnogoboštva i poganskih običaja. Stoga, nije jasno zašto bi katoličke

⁴⁴⁷ T. BURIC, 2006a., 230-231.

⁴⁴⁸ I. ANTERIC, 2011., 160.

⁴⁴⁹ I. ANTERIC, 2011., 159-160; T. BURIC, 2006a., 231.

⁴⁵⁰ T. BURIC, 2006a., 231-232.

i pravoslavne zajednice prihvatile prakticanje takvih običaja na svojoj zemlji i unutar svojih zajednica.⁴⁵¹

Stakleni nalazi razvijenog i kasnog srednjeg vijeka pronađeni na području Dalmacije izdvojeni su u više tipoloških grupa. Unutar tih grupa, razlikuju se posebni tipovi koje je moguće izdvojiti na temelju morfoloških karakteristika i dekoracije. Za njihovu izradu koriste se tehnike slobodnog puhanja, optičkog puhanja i puhanja u kalup. Tijekom kasnog srednjeg vijeka (14. i 15. stoljeća) povećava se repertoar i zastupljenost staklenih predmeta. Najzastupljenije vrste staklenih predmeta pripadale su stolnom posuđu, odnosno čašama i bocama. Vrčevi i zdjele znatno su slabije zastupljeni. Među zastupljenijim predmetima su svjetiljke i prozorska stakla, odnosno predmeti svakodnevne namjene. Stakleni predmeti koji su se mogli koristiti u svrhu nakita izrazito su slabo zastupljeni. Na samo tri lokaliteta pronađene su staklene perle, dok ostale vrste nakita nisu zastupljene. Moguće je očekivati pojavu staklenih narukvica tijekom budućih arheoloških istraživanja. Uz navedene grupe staklenih predmeta pronađeni su mnogi nalazi koje zbog fragmentiranosti nije moguće pripisati nijednoj grupi.

Jedna od zastupljenijih vrsta staklenih predmeta su čaše. Najjednostavniji oblici čaša su konične čaše bez ukrasa. Javlja se tijekom dužeg vremenskog perioda koji prelazi granice razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.⁴⁵² Kao poseban tip izdvajaju se čaše s ukrasom u obliku bradavičastih i pužolikih aplikacija. Javlja se početkom 13. stoljeća. Iz njih se u 14. stoljeću razvija oblik čaša s kapljicaštim, masivnijim aplikacijama, poznat pod nazivom *krautstrunk* čaše. Zastupljene su do 16. stoljeća.⁴⁵³ Smatra se da je ovaj način ukrašavanja čaša potekao iz korinških radionica, odakle se preko južnoitalskih radionica proširio na zapad. Tip čaša s optički puhanim ukrasom nastao je puhanjem stakla u kalupe gdje je već postojao osnovni motiv ukrasa. Nakon puhanja u kalup slijedilo je slobodno puhanje gdje bi se čaša dodatno obradila.⁴⁵⁴ Čaše ukrašene apliciranim staklenim nitima također su bile korištene kroz duži vremenski period, još od doba antike. U razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka najčešće se koriste kobaltno-plave niti.⁴⁵⁵ Jedan od zastupljenijih tipova čaša su čaše s rebrastim ukrasom. Nastale su puhanjem u kalup. Rebrasti ukras može se javljati na čašama koničnog oblika, no najčešće se nalazi na čašama cilindričnog ili jajolikog tijela s ljevasto izvijenim vratom i konusno udubljenim dnom.⁴⁵⁶ Uz rebrasti ukras može se pronaći i ukras u obliku apliciranih niti. Unutar

⁴⁵¹ T. BURIC, 2006a., 232.

⁴⁵² I. ANTERIC, 2011., 146.

⁴⁵³ M. ŠIMEK, 2015., 317.

⁴⁵⁴ I. LAZAR, 2001., 70.

⁴⁵⁵ V. DELONGA, 1987., 98-99.

⁴⁵⁶ P. ANĐELIĆ, 1973., 189-190; N. TOPIĆ, 2015., 149-150.

ovog tipa čaša izdvaja se zasebna grupa pod nazivom *čaše tipa Biskup* koje predstavljaju razvijeniji oblik čaša s rebrastim ukrasom.⁴⁵⁷ Na području Dalmacije pronađene su čaše ukrašene emajlom. I na njima se mogu, uz ukras emajla, pronaći i drugi načini ukrašavanja. Čaše na nozi često su korištene u srednjem vijeku, kod različitih društvenih slojeva. Sastoje se od čašice, noge i stope. Uglavnom se pronalaze u lošem stanju i teško ih je prepoznati i izdvojiti među nalazima. Unatoč njihovoj raširenosti, u Dalmaciji su pronađene na manjem broju lokaliteta.⁴⁵⁸ Uz navedene tipove čaša izdvajaju se ulomci dna čaša a apliciranom girlandom na bazi. Kod njih nije moguće sa sigurnošću odrediti kojem su točno tipu pripadale te su u radu izdvojeni kao zasebna skupina.

Među brojnijim staklenim nalazima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka izdvajaju se boce. One su uglavnom zadržale svoj osnovni oblik tijekom povijesti, stoga je teško izdvojiti posebne tipološke grupe ove vrste predmeta. Na području Dalmacije izdvojeno je pet tipova boca iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. S dubrovačkog prostora potječu cilindrične bočice s kratkim vratom, ukrašene festonima. Pretpostavlja se da su rađene u egipatskim staklarskim radionicama i datiraju se od 12. do 14. stoljeća.⁴⁵⁹ Drugi tip boca su ingastara boce. Javljaju se od početka 12. stoljeća i razvoj im se može pratiti sve do 17. stoljeća. Javljaju se u neukrašenom i ukrašenom obliku.⁴⁶⁰ Popularan tip boca bile su dvokonusne boce. Njihova proizvodnja i razvoj mogu se pratiti od 14. do 17. stoljeća.⁴⁶¹ Pronađeni su i ulomci boca koji bi se mogli pripisati bocama s kruškolikim tijelom. Poseban tip boca čine boce s izljevom, odnosno *ampolle*. One se mogu prepoznati po gornjem dijelu boce od kojeg je najčešće sačuvan izljev.⁴⁶² Na više lokaliteta u Dalmaciji pronađeni su ulomci boca koji se, zbog fragmentiranosti, ne mogu svrstati u odgovarajući tip.

Za razliku od boca i čaša, vrčevi su znatno slabije zastupljeni. Moguće je da su oni predstavljali raskošniji predmet koji nije bio često korišten. Vrčeve je zbog fragmentiranosti teško prepoznati među staklenim nalazima stoga je i to moglo utjecati na trenutnu sliku rasprostranjenosti ove vrste predmeta.⁴⁶³ Zdjele također nisu čest nalaz, no zastupljenije su u nešto većem broju od vrčeva. Mogu se javiti u neukrašenom i ukrašenom obliku gdje je ukras izveden puhanjem u kalup.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ V. DELONGA, 1987., 100.

⁴⁵⁸ N. TOPIĆ, 2015., 156-157.

⁴⁵⁹ M. R. DEMAINE, 1979., 130; N. TOPIĆ, 2015., 174.

⁴⁶⁰ V. DELONGA, 1987., 103.

⁴⁶¹ I. LAZAR, 2001., 79.

⁴⁶² N. TOPIĆ, 2015., 190.

⁴⁶³ N. TOPIĆ, 2015., 190-191.

⁴⁶⁴ N. TOPIĆ, 2015., 170-174.

Staklene svjetiljke koristile su se za osvjetljavanje profanih i sakralnih objekata, može ih se naći u urbanim i ruralnim predjelima. Na području Dalmacije zastupljene su bikonične i zvonolike svjetiljke. Prvi tip vuče porijeklo iz orijentalnih svjetiljki kakve su se nalazile u islamskim središtima. Njihov razvoj i zastupljenost vezani su uz širenje islamske kulture i sakralne arhitekture, no javljaju se i na neislamskom prostoru. Vrhunac dosežu u razdoblju od 14. do 16. stoljeća. Na području Dalmacije najviše nalaza koncentrirano je u razvijenijim obalnim gradovima, Zadru, Splitu i Dubrovniku. Zvonolike svjetiljke imale su ljevkast oblik tijela i kugličasti završetak te nisu mogle stajati samostalno. Njihov razvoj može se pratiti od razdoblja kasne antike. Vjerojatno su nastale u radionicama istočnog Mediterana. Krajem 11. i početkom 12. stoljeća venecijanske radionice započinju s proizvodnjom takvog oblika svjetiljki.⁴⁶⁵

Slično kao i kod svjetiljki, prozorska stakla koristila su se kod profanih i sakralnih objekata. Njihov razvoj može se pratiti još od antičkog razdoblja. Razlikuju se dvije vrste staklenih prozora, okrugla prozorska stakla ili oculi i vitraji. Obje vrste bile su korištene u Dalmaciji u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Oculi su sami po sebi mogli služiti kao prozor ili su mogli biti dio vitraja, zajedno s drugim ulomcima stakla različitih oblika. U oba slučaja, staklo bi se umetalo u drvene ili olovne okvire.⁴⁶⁶

Staklene perle korištene su u srednjem vijeku najčešće u svrhu izrade nakita. Na prostoru Dalmacije otkriveno je nekoliko perli iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Uglavnom je takve nalaze problematično datirati te se datiranje temelji na kontekstu nalaza. Uz perle, kao nakit koristile su se i staklene narukvice. Nađene su na nekoliko lokaliteta na prostoru Balkana, no još nisu zabilježene na području Dalmacije. S obzirom na njihovu zastupljenost, moguće je očekivati pojavu ove vrste nalaza u Dalmaciji tijekom budućih arheoloških istraživanja. Osim u radu izdvojenih grupa i nalaza staklenih predmeta, na području Dalmacije pronađeno je još mnogo nalaza koje je zbog fragmentiranosti nemoguće pripisati odgovarajućoj grupi.

Kada je riječ o radioničkom porijeklu navedenih staklenih predmeta, treba istaknuti da nalazi najvećim dijelom potječu iz venecijansko-muranskog radioničkog kruga. Značajan dio nalaza (posebno oni vezani za dubrovačko područje) vjerojatno je potekao iz dubrovačkih staklarskih radionica. Dio nalaza, poput *krautstrunk* čaša, može se vezati za njemački radionički krug. Važan centar proizvodnje stakla u srednjem vijeku bila je Venecija. Ona je bila snažna pomorska i trgovačka sila te je predstavljala poveznicu između istoka i zapada. Kako bi

⁴⁶⁵ V. JOVIĆ-GAZIĆ, 2018., 127-129; D. STIAFFINI, 1991., 182.

⁴⁶⁶ N. TOPIĆ, 2015., 196-200.

poboljšala izvoz, poticala je razvoj zanata, među kojima je i staklarstvo.⁴⁶⁷ Krajem 13. stoljeća staklarske radionice iz Venecije sele se u Murano, koji postaje jedan od glavnih središta staklarske proizvodnje. Venecija i Murano značajni su za razvoj staklarstva u Dubrovniku jer su pojedini majstori s tih prostora došli obavljati svoj zanat na području Dubrovnika te time potakli razvoj staklarstva u gradu. Potencijal za razvoj staklarstva vidjeli su u tome što je Dubrovnik imao već dobro uspostavljene veze s mediteranskim prostorom, ali i s prostorom u svom zaleđu. Razvoj proizvodnje stakla u Dubrovniku može se pratiti preko arhivskih zapisa. Oni ukazuju na postojanje staklarskih radionica unutar i izvan grada, u kojima su djelovali domaći i strani majstori. Proizvodnja se može pratiti od početka 14. stoljeća do kraja 16. stoljeća.⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ N. TOPIĆ, 2015, 75.

⁴⁶⁸ V. HAN, 1981., 12-19.

8. ZAKLJUČAK

U radu su obrađeni stakleni predmeti iz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka s područja Dalmacije koji su pronađeni na ukupno 23 lokaliteta. Pregledom rasprostranjenosti tih nalaza može se zaključiti da većina nalaza potječe iz većih gradskih središta (Zadra, Splita i Dubrovnika). Ostali lokaliteti nalaze se na prostoru koje gravitira tim središtima, u zaleđu i na otocima. Nalazi su pronađeni u različitim kontekstima, u profanim i sakralnim objektima, nekropolama te lokalitetima fortifikacijskog karaktera. Pojava staklenih nalaza kao priloga unutar grobova predstavlja specifičnu pojavu u razdoblju kasnog srednjeg vijeka.

Na razvoj staklarstva razvijenog i kasnog srednjeg vijeka snažan utjecaj imala je Venecija, odnosno Murano. Venecija je poticala razvoj staklarstva. Na njenom području zabilježeno je postojanje staklarskih radionica, koje se krajem 13. stoljeća prebacuju na prostor Murana. S tog prostora potekala je većina nalaza pronađenih na području Dalmacije. Dio nalaza mogao bi se vezati uz dubrovačke radionice, dok određene vrste nalaza predstavljaju uobičajne proizvode njemačkih staklarskih radionica. Prilikom proučavanja ove teme treba uzeti u obzir pisane povijesne izvore. Pomoću tih izvora moguće je pratiti razvoj staklarstva na određenim prostorima te trgovinu staklenim predmetima. U njima se često spominju majstori koji su radili u staklarskim radionicama. Pisani povijesni izvori iznimno su važni za proučavanje razvoja staklarstva na prostoru Dubrovnika. U njima je zabilježeno djelovanje nekoliko staklarskih radionica u razdoblju od 14. do 16. stoljeća, zajedno s imenima majstora koji su radili u tim radionicama. Također, spominje se postojanje trgovina zaduženih za prodaju stakla unutar grada. Uz pisane izvore, javljaju se i razni slikovni prikazi iz srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja na kojima se mogu prepoznati stakleni predmeti. Takvi izvori pomažu pri rekonstrukciji samih predmeta i proučavanju njihovih funkcija.

Stakleni predmeti pronađeni na području Dalmacije podijeljeni su u više tipoloških grupa. Obrađeni su nalazi koji se mogu najvećim dijelom datirati u razdoblje od 12. do kraja 15. i početka 16. stoljeća, no razvoj određenih tipova nalaza može se pratiti prije i nakon tog razdoblja. Većina nalaza potječe iz 14. i 15. stoljeća. U tom razdoblju raznovrsniji je repertoar staklenih predmeta. Najzastupljeniji predmeti u razvijenom i kasnom srednjem vijeku pripadaju stolnom posuđu, odnosno čašama i bocama, dok su vrčevi i zdjele znatno slabije zastupljeni. Brojni su predmeti svakodnevne namjene, svjetiljke i prozorska stakla. Stakleni predmeti koji su se mogli koristiti kao nakit slabo su zastupljeni. Pronađen je tek manji broj perli, dok drugih nalaza nakita nema. Zbog zastupljenosti staklenih narukvica na širem prostoru Balkana, može se očekivati nalaz takve vrste tijekom budućih arheoloških istraživanja. Brojne ulomke

staklenih predmeta pronađenih prilikom arheoloških istraživanja nije bilo moguće pripisati nijednom tipu zbog izrazito loše očuvanosti i fragmentiranosti nalaza.

Stakleni predmeti bili su dio svakodnevnice te, osim što se njihovim proučavanjem dobiva uvid u život pojedinca u tadašnjem društvu, mogu se pratiti određene kulturne promjene i kontakti između različitih kultura. Razne političke i društvene promjene direktno ili indirektno utjecale su na proizvodnju i distribuciju staklenih predmeta. Širenjem islamske kulture, zapad i kršćanske zemlje susreli su se s novim kulturnim utjecajima koji su se odrazili na materijalnoj kulturi, u koju spadaju i stakleni predmeti. Staklarstvo je utjecalo na razvoj ekonomije, odnosno trgovine i obrta. Mletačka Republika zauzela je vodeću poziciju u proizvodnji i distribuciji stakla tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Dobar potencijal za razvoj staklarstva imao je Dubrovnik zbog trgovačkih veza sa zaleđem i s ostalim mediteranskim gradovima. Proizvodnja i trgovina staklom utjecala je više ili manje na ekonomiju određenih područja. Arheološkim nalazima treba priložiti i povijesne izvore u kojima se spominju staklarske radionice i majstori koji su radili u njima. Time se omogućava detaljnije razumijevanje društvenog stanja i praćenje kulturnih utjecaja na prostoru Dalmacije u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Budućim arheološkim istraživanjima povećat će se broj i repertoar staklenih nalaza iz ovog perioda te je potrebno poznavati te nalaze kako bi se oni lakše prepoznali i razvrstali te kako bi se iz njih izvuklo što više podataka čime će se ujedno doprinijeti boljem poznavanju materijalne kulture navedenih razdoblja.

9. LITERATURA

- ANĐELIĆ, P., 1973., *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo
- ANTERIĆ, I., 2011., Srednjovjekovno staklo na području Kaštela, *Kaštelanski zbornik*, br. 9, Kaštela, 127-169.
- BEKIĆ, L., 2008., *Utvrdna Čanjevo, istraživanja 2003-2007.*, Visoko.
- BELOŠEVIĆ, J., 1992., Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 31, Zadar, 121-142.
- BELOŠEVIĆ, J., 1997., Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, br. 18-19, Zadar, 301-350.
- BORZIĆ, I., et al, 2013., *50. godina Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru*, Zadar
- BULJEVIĆ, Z., 1998., Stakleni inventar s lokaliteta Sv. Vid u Vidu kod Metkovića, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. 87-89, Split, 123-175.
- BURIĆ, T., 2000., Sv. Lovre – Balvan, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, br. 27, Split, 29-34.
- BURIĆ, T., 2005., Lokalitet: Svećurje – Radun, *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 2, Zagreb, 408-409.
- BURIĆ, T., 2006a., Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu, *Histria Antiqua*, br. 14, Pula, 225-237.
- BURIĆ, T., 2006b., Lokalitet: Ostrog – Balvan, *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 3., Zagreb, 409-411.
- BURIĆ, T., ČAČE, S., FADIĆ, I., 2001., *Sv. Juraj od Putalja*, Split.
- BURIĆ, T. et al, 2013., *Baba Lokva, kasnosrednjovjekovno naselje*, Split.
- CARBONI, S., 2001., Hot-worked glass, *Glass of the Sultans*, (Carboni, S., Whitehouse, D.), New York,, 101-146.
- DAVIDSON, G. R., 1940., A Medieval Glass-Factory at Corinth, *American Journal of Archaeology*, vol. 44., 3., Boston, 297-324.
- DELONGA, V., 1987., Staklo srednjovjekovnog Bribira, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, br. 17., Split, 87-110.
- DELONGA, V., 1996., Staklo, *Bribir u srednjem vijeku*, (ur. Milošević, A.), Split, 69-72.
- DELONGA, V. et al, 2014a, *Prije sjećanja: Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine, I. dio*, Split.

- DELONGA, V. et al, 2014b, *Prije sjećanja: Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine, II. dio*, Split.
- DEMAINE, M. R., 1979., *The Medieval Glass, Diocletian`s palace, report on joint excavations*, (eds. McNally, S., Marasović, J., Marasović, T.), Split, 127-136.
- FADIĆ, I., 1985., *Nalaz srednjovjekovne staklene čaše tipa Krautstrunk u Zadru*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, br. 15, Split, 243-254.
- FISKOVIĆ, C., 1979., *Srednjovjekovne čaše iz Orebića i Nevesinja*, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, br. 72-73, Split, 211-219.
- GASPARETTO, A., 1979., *Matrici e aspetti della vetraria Veneziana e Veneta medievale*, *Journal of Glass Studies*, 21, Boston, 76-97.
- GUDELJ, LJ., 2000., *Utvrda Čačvina, Rezultati arheoloških istraživanja 1992.-1996.*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, br. 27, Split, 153-182.
- GUDENRATH, W., 2001., *A Survey of Islamic Glassworking and Glass-Decorating Techniques*, *Glass of the Sultans*, (Carboni, S., Whitehouse, D.), New York, 46-67.
- GUSAR, K., ČURKOVIĆ, M., 2011., *Utvrda Kličevica, Rezultati arheoloških istraživanja 1990. godine*, Benkovac, 2011.
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2009., *Citadela u Zadru – istraživanje Barbakana 2008. godine*, *Prilog instituta za arheologiju u Zagrebu*, br. 29, Zagreb, 219-246
- GUSAR, K., VUJEVIĆ, D., 2016., *Utvrda u Zemunik donjem u srednjem i novom vijeku; Rezultati arheoloških istraživanja 2014. godine*, Zadar.
- GUSAR, K., ILKIĆ, M., 2017., *Kasnosrednjovjekovni i novovjekovni arheološki nalazi s utvrde Fortica u Novigradu*, *Novigrad nekad i sad*, (ur. Kaštela, S.), Zadar, 236-253.
- HAN, V., 1975a, *Izložba srednjovekovnog stakla sa nekih lokaliteta u Jugoslaviji*, *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)*, (ur. Čubrilović, V.), Beograd, 237-242.
- HAN, V., 1975b, *Une trouvaille du verre syrien du XIVe siècle en Serbie*, *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)*, (ur. Čubrilović, V.), Beograd, 91-100.
- HAN, V., 1975c, *The origin and style of medieval glass found in the central Balkans*. *Journal of Glass Studies*, vol. 17., Boston, 114-126.
- HAN, V., 1981., *Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV-XVI vek)*, Beograd.
- HORVAT, A., 1968., *O slučajnim nalazima s Medvedgrada*, *Iz Starog i Novog Zagreba*, br. 4, Zagreb, 25-41.
- JANEŠ, A., 2014., *Stakleni i koštani nalazi*, *Stari grad Barilović, 10 godina arheoloških istraživanja*, (ur. Azinović Bebek, A., Krmpotić, M.), Zagreb

- JOVIĆ-GAZIĆ, V., 2016., Kasnosrednjovjekovne staklene svjetiljke iz Zadra, *Archaeologia Adriatica*, vol. 10, broj 1, Zadar, 133-171.
- KLAIĆ, N., 1976., *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, 1976.
- KOJIĆ, LJ., WENZEL, M., 1967., Medieval glass found in Yugoslavia, *Journal of Glass Studies*, vol. 9, Boston, 76-93.
- KOROŠEC, P., 1984., Nalaz srednjovekovnog stakla iz pećine „Jama“ u Predjama, *Starohrvatska prosvjet*, III. serija, br. 14., Split, 107-124.
- KRIŽANAC, M., 2001., *Srednjovekovno staklo iz katedrale sv. Tripuna u Kotoru*, Beograd.
- LAZAR, I., 2001., Srednjeveško staklo iz Celja, *Srednjeveško Celje*, Ljubljana, 69-96.
- LAZAR, I., 2003., Medieval glass found in Slovenia-some principal forms, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 19, Beč, 81-89.
- LAZAR, I., WILLMOTT, H., 2006., *The glass from the Gnalić wreck*, Kopar.
- MARASOVIĆ, T., 1995., *Dioklecijanova palača: svjetska kulturna baština: Split, Hrvatska*, Zagreb.
- MAROVIĆ, I., 1979., Rezultati arheološkog sondiranja Gospodske pećine kod vrela Cetine, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, broj 72-73., Split, 13-50.
- MILOŠEVIĆ, A., PEKOVIĆ, Ž., 2008., Otok sv. Marija na Velikom jezeru-samostan i crkva, *Hrvatski arheološki godišnjak*, br. 5, Zagreb, 701-704.
- MINIĆ, D., 1975., Pojava i rasprostranjenost narukvica od staklene paste na srednjovjekovnim nalazištima u Jugoslaviji, *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)*, (ur. Čubrilović, V.), Beograd, 71-78.
- OREB, F., 1983., Srednjovjekovno groblje oko crkve sv. Jurja od Raduna kod Kaštel-Starog, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, br. 13, Split, 185-201.
- PARANI, M. G., 2005., Representations of Glass Objects as a Source on Byzantine Glass: How Useful Are They?, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 59., 147-171.
- PERKIĆ, M., 2008., Rezultati arheoloških istraživanja kod crkve sv. Đurđa u Župi dubrovačkoj, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, br. 35, Split, 63-122.
- PEŠIĆ, M., 2006., Venetian glass from National museum in Zadar, *The Heritage of Serenissima*, Guštin, M., Kopar, 115-122.
- PETROVIĆ, M., 2015., Bibliografija Verene Han, *Zbornik Muzeja Primjenjene umetnosti*, br. 11., Beograd, 81-100.
- RADIĆ, M., BOJČIĆ, Z., 2007., *Srednjovjekovni grad Ružica*, Osijek.

- RADIČEVIĆ, D., 2009., Medieval glass bracelets from Banat territory, *Annales du 18e congrès de l'association internationale pour l'histoire du verre*, (eds. Ignatiadou, D., Antonara, A.), Thessaloniki, 385-388.
- RAUKAR, T., 2007., *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb.
- STAMATOVIĆ, Ž., 2014., Staklo, *Prije sjećanja: Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine, II. dio*, Split. 305-338.
- STIAFFINI, D., 1991., Contributo ad una prima sistemazione tipologica dei materiali vitrei medievali, *Archaeologia e storia della produzione del vetro preindustriale*, (ed. Mendera, M.), Firenze, 177-266.
- STIAFFINI, D., 1999., *Il vetro nel Medioevo, tecniche, strutture, manufatti*, Rim
- ŠIMEK, M., 2010., Srednjovjekovno staklo iz Varaždina, *Archaeologia Adriatica*, vol. 4, br. 1., Zadar, 307-324.
- ŠIŠIĆ, F., 2004., *Povijest Hrvata; pregled povijesti hrvatskog naroda 600.-1526.*, prvi dio, Split.
- TKALČEC, T., 2010., *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskom, Deset sezona arheoloških istraživanja*, Zagreb.
- TOPIĆ, N., 2012., Oculi (crown glass) from archaeological excavations in the Dubrovnik region, *AIHV Annales du 19e Congrès*, Piran, 490-497.
- TOPIĆ, N., 2015., *Srednjovjekovno i novovjekovno staklo (12.-19. st.) s arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- TOPIĆ, N., 2016., Analysis of Medieval and post-medieval glass fragments from the Dubrovnik region, *Archeometry*, br. 58., Oxford, 574-592.
- TOPIĆ, N., 2017., *U traganju za renesansom: Staklo iz arheoloških istraživanja na dubrovačkom području*, Dubrovnik.
- TOPIĆ, N., 2019., Crkva sv. Stjepana u Dubrovniku-višefazno groblje i inventar nalaza, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, br. 57, Dubrovnik., 55-143.
- TOPIĆ, N. et al., 2019., Inventar nalaza i višefazno groblje uz utvrdu Sokol u Konavlima, *Archaeologia Adriatica*, vol. 13, br. 1., Zadar, 107-251.
- VRKIĆ, Š., 2017., Povijest istraživanja lokaliteta sv. Nikola u Zadru, *Sv. Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom sklopu sv. Nikola u Zadru 2014. - 2016., I. dio* (Bekić, L., Vrkić, Š., Pešić, M., Surić, R.), Zadar, 9-12.
- WHITEHOUSE, D., 2001., Imitations of Islamic Glass, *Glass of the Sultant*, (Carboni, S., Whitehouse, D.), New York, 297-311.

ZEČEVIĆ, E., 2009., Glass of Novo Brdo and its significance in late medieval glass production, *Annales du 18e congrès de l'association internationale pour l'histoire du verre*, Thessaloniki, 414-418.

ZEKAN, M., 1996., Historijat istraživanja, *Bribir u srednjem vijeku*, (ur. Milošević, A.), Split, 17-22.

ŽERAVICA, Z., 1975., Glasgegenstände der Loklität Popovica (Osterbien) aus dem XI-XII Jahrhundert, *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V-XV vek)*, (ur. Čubrilović, V.), Beograd, 53-62.

Sažetak

Stakleni predmeti razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Dalmacije

Stakleni predmeti predstavljaju vrlo čest nalaz na arheološkim lokalitetima razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. U radu su obuhvaćeni nalazi iz navedenog razdoblja pronađeni na području Dalmacije. Poznat je veći broj lokaliteta na kojima je pronađena ova vrsta nalaza. Najviše nalaza potječe iz urbanih središta, odnosno Zadra, Splita i Dubrovnika. Od navedenih gradova posebno se ističe Dubrovnik jer je na njegovom prostoru zabilježeno postojanje staklarskih radionica, u kojima su djelovali majstori stranog i domaćeg porijekla.

Prilikom proučavanja staklenih nalaza treba uzeti u obzir pisane i slikovne povijesne izvore. Pomoću pisanih izvora može se pratiti razvoj staklarstva, dok se na slikovnim izvorima mogu prepoznati mnoge vrste staklenih predmeta koje se pronalaze na arheološkim istraživanjima.

Jedna od brojnijih i zastupljenijih grupa staklenih predmeta obrađenih u radu su staklene čaše. Njihovi oblici variraju od dosta jednostavnih, neukrašenih, koničnih čaša do čaša ukrašenih rebrima, aplikacijama, emajlom i sl. te čaša na nozi. Boce također predstavljaju jednu od brojnijih vrsta nalaza. Njihov se oblik tijekom povijesti nije mnogo mijenjao, no moguće je izdvojiti nekoliko tipova boca s područja Dalmacije. Stakleni vrčevi su vrlo slabo zastupljeni. Staklene zdjele su pronađene u ukrašenom i neukrašenom obliku. Među brojnije nalaze spadaju staklene svjetiljke i prozori. Obje vrste predmeta korištene su u profanim i sakralnim objektima. Svjetiljke su zastupljene u dva tipa, bikonične svjetiljke i svjetiljke zvonolikog tipa. Od prozorskog stakla većina nalaza pripada prozorskim staklima kružnog oblika ili oculima. Drugi oblici ulomaka prozorskog stakla, koji su bili dijelovi vitraja, slabo su zastupljeni. Obradene su i staklene prele koje se mogu datirati u razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Staklene narukvice nisu pronađene na području Dalmacije, no zbog njihove zastupljenosti na lokalitetima sa šireg prostora Balkana može se očekivati njihova pojava tijekom budućih arheoloških istraživanja. Znatian broj staklenih nalaza nije moguće svrstati u pripadajuće im grupe zbog njihove loše očuvanosti i fragmentiranosti.

Ključne riječi: *boce, čaše, perle, prozorsko staklo, staklarske radionice, stakleni predmeti, svjetiljke, vrčevi, zdjele*

Summary

Glass objects of High and Late middle ages in Dalmatia area

Glass objects represent very common finds at archeological sites of High and Late Middle Ages. The paper includes findings from this period discovered in Dalmatia. There are a number of sites where this type of finds was found. Most of the finds come from urban centers like Zadar, Split and Dubrovnik. Among these cities, Dubrovnik stands out because there, the existence of glass workshops was recorded, in which masters of foreign and domestic origin worked.

Historical sources, both written and visual, should be taken into account when studying glass finds. Written sources can be used to follow the development of glass making, while many types of glass objects found in archaeological research can be identified from visual historical sources.

One of the most numerous groups of glass objects processed in the paper are glass beakers. Their shapes vary from quite simple, undecorated, conical beakers to beakers decorated with ribs, applications, enamel, etc. and goblets. Another numerous type of finds are bottles. Their shape did not change much throughout history, but it is possible to classify several types of bottles from finds in Dalmatia. Glass jugs are very poorly represented among glass findings. Glass bowls were found in decorated and undecorated form. Among the most numerous finds are glass lamps and windows. Both types of objects were used in secular and religious buildings. Lamps are represented in two types, biconical lamps and bell-shaped lamps. Most finds of window glass belong to circular window panes or oculus. Other forms of window glass fragments, which were parts of stained glass, are poorly represented. The paper also deals with finds of small glass beads, dated to High and Late Middle ages. Glass bracelets haven't been found in Dalmatia, but due to their presence on sites from the wider area of Balkans, their appearance can be expected during future archaeological research. A significant number of glass finds cannot be classified in appropriate groups due to their poor preservation and fragmentation.

Key words: *bottles, jugs, beads, window glass, glass workshops, glass objects, lamps, beakers, bowls*